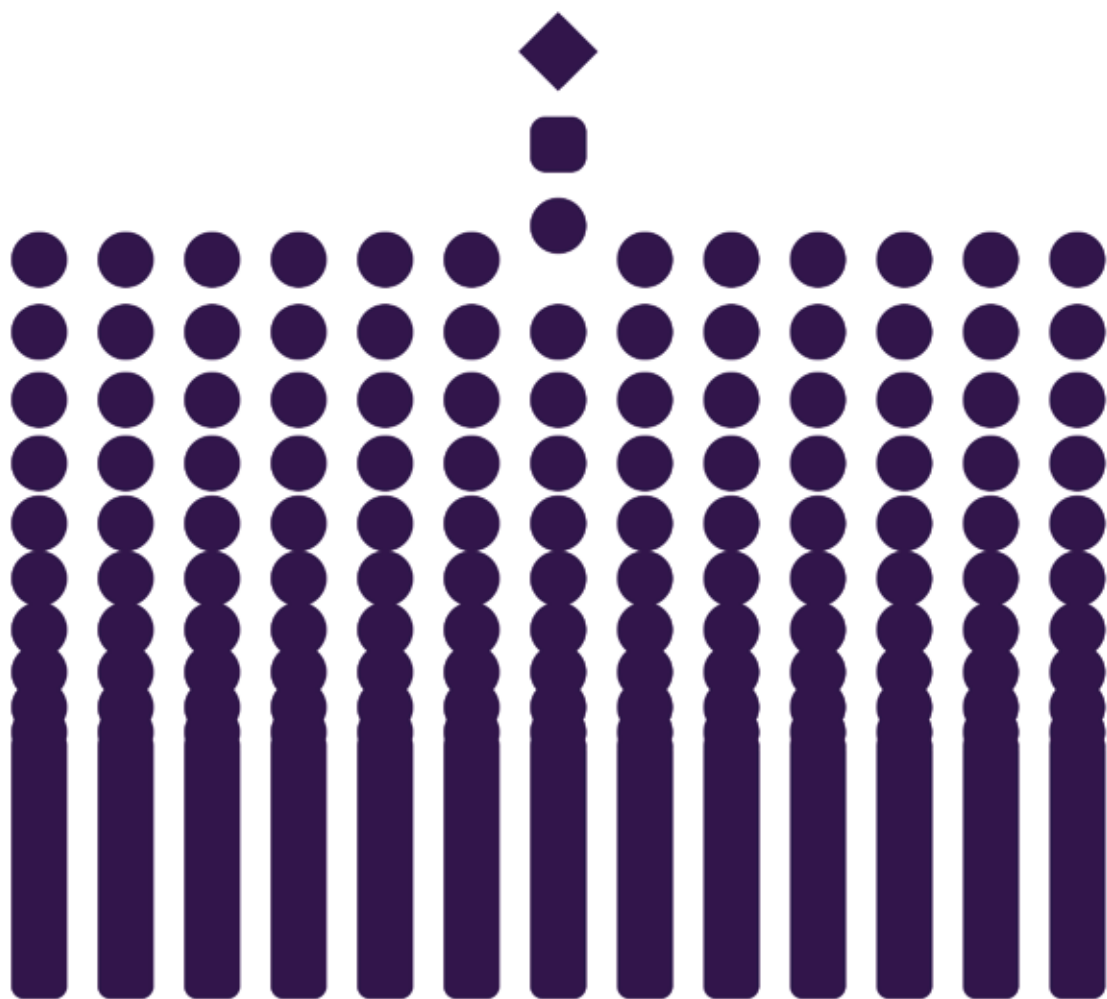

PROBACJA

KWARTALNIK MINISTERSTWA SPRAWIEDLIWOŚCI

2/2024

punktacja czasopisma: **100** pkt

PROBACJA

KWARTALNIK MINISTERSTWA SPRAWIEDLIWOŚCI

2/2024

punktacja czasopisma: **100** pkt

REDAKCJA:

Redaktor Naczelny: p.o. SSR Tomasz Kozłowski

Sekretarz Redakcji: Magdalena Woźniak

**Ministerstwo
Sprawiedliwości**

Wydawca: Ministerstwo Sprawiedliwości

Adres Wydawcy: 00-950 Warszawa, Al. Ujazdowskie 11

Nakład: 1000 egz.

Redakcja, korekta i łamanie: Pracownia C&C Sp. z o.o.

Projekt okładki: Wawrzyniec Tyrpa

Druk i dystrybucja: Pracownia C&C Sp. z o.o.

2/2024

ISSN 1689-6122

e-ISSN 2719-311X

www.probacja.com

Zgodnie z ujednoliconym wykazem czasopism MN z dnia 5 stycznia 2024 roku za publikację w kwartalniku PROBACJA z dziedzin nauki prawne, nauki socjologiczne i psychologia przyznawanych jest 100 punktów.

SPIS TREŚCI

SŁOWO WSTĘPNE DO NUMERU 2/2024 KWARTALNIKA „PROBACJA”	5
--	----------

Dr hab. Przemysław Frąckowiak

prof. ANS, Katedra Kryminalistyki, Akademia Nauk Stosowanych
im. Stanisława Staszica w Pile

Dr hab. Klaudia Węc

prof. PK, Centrum Pedagogiki i Psychologii, Politechnika Krakowska

Dr Michał Szykut

Katedra Kryminalistyki, Akademia Nauk Stosowanych
im. Stanisława Staszica w Pile

FENOMEN NIEDOSTOSOWANIA SPOŁECZNEGO MŁODZIEŻY. SPECYFIKA, PRZYCZYNY, ROZWIĄZANIA	9
---	----------

Dr hab. Radosław Giętkowski

prof. ucz., Uniwersytet Gdański, Wydział Prawa i Administracji

CHARAKTER PRAWNY OBOWIĄZKÓW I ŚRODKÓW STOSOWANYCH W ZWIĄZKU ZE ŚRODKAMI PROBACYJNYMI	33
---	-----------

Dr hab. Anna Golonka, prof. UR, kierownik Zakładu Prawa
Karnego w Instytucie Nauk Prawnych Uniwersytetu Rzeszowskiego

DYSOCJACYJNE ZABURZENIA TOŻSAMOŚCI – PROBLEMY PRAKTYCZNE I ZAGADNIENIA TEORETYCZNE ZWIĄZANE Z ODPOWIEDZIALNOŚCIĄ KARNĄ . .	59
---	-----------

Dr hab. Małgorzata Anna Kuśpit

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Pedagogiki
i Psychologii, Instytut Pedagogiki

Dr Anna Tychmanowicz

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Pedagogiki
i Psychologii, Instytut Psychologii

Mgr Martyna Nowak

EMOCJONALNOŚĆ I DOJRZAŁOŚĆ PSYCHOSEKSUALNA MĘŻCZYZN OSADZONYCH W ZAKŁADACH KARNYCH	89
---	-----------

Dr Marcin Józef Kryński

Katedra Prawa Karnego i Kryminologii, Uniwersytet w Białymstoku

**ALKOHOLIZM JAKO ZJAWISKO SPOŁECZNE I CZYNNIK KRYMINOGENNY
Z UWZGLĘDNIENIEM WYNIKÓW BADAŃ SKAZANYCH ODBYWAJĄCYCH KARĘ
POZBAWIENIA WOLNOŚCI W SYSTEMIE TERAPEUTYCZNYM NA TERENIE
OKRĘGOWEGO INSPEKTORATU SŁUŻBY WIĘZIENNEJ W BIAŁYMSTOKU . . 121**

Dr Michał Prusek

adiunkt w Katedrze Prawa Karnego Instytutu Nauk Prawnych
Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Opolskiego

**OBRONA OBLIGATORYJNA ZE WZGLĘDU NA WIEK SKAZANEGO
W POSTĘPOWANIU KARNYM WYKONAWCZYM 149**

Dr Anna Więcek-Durańska

adiunkt w Instytucie Psychologii, Zakładzie Psychologii Klinicznej
Człowieka Dorosłego Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii
Grzegorzewskiej, Kierownik Naukowy Specjalizacji Klinicznej Dzieci
i Młodzieży

NIELETNI SPRAWCY ZGWAŁCENIA ZE SZCZEGÓLNYM OKRUCIEŃSTWEM . . . 171

Marceli Hązła

Katedra Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych,
Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

EKONOMICZNE ASPEKTY WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI 195

Słowo wstępne do numeru 2/2024 kwartalnika „Probacja”

Szanowni Czytelnicy,

oddajemy w Państwa ręce kolejny numer kwartalnika „Probacja”, który jak zawsze jest efektem współpracy specjalistów, praktyków i naukowców zaangażowanych w rozwój systemu probacji i resocjalizacji w Polsce. W aktualnym wydaniu pragniemy jeszcze bardziej zagłębić się w zagadnienia istotne z punktu widzenia praktyki wymiaru sprawiedliwości, profilaktyki przestępczości oraz polityki karnej i kryminalnej państwa.

Z radością chcemy poinformować o nowym składzie Rady Programowo-Naukowej czasopisma, w której gronie znaleźli się wybitni przedstawiciele nauk społecznych i humanistycznych z **wiodących ośrodków naukowych w kraju**: dr hab. Agnieszka Lewicka-Zelent, prof. UMCS, dr hab. Aldona Nawój-Śleszyński, prof. UŁ, dr hab. Olga Sitarz, prof. UŚ, dr Monika Badowska-Hodyr (UR), dr hab. Tomasz Kalisz, prof. UW, dr hab. Witold Klaus, prof. INP PAN, dr hab. Krzysztof Sawicki, prof. UWB oraz dr hab. Szymon Tarapata (UJ). Serdecznie dziękując nowym członkom Rady za udział w pracach tego opiniodawczo-doradczego organu. Wyrażamy głęboką nadzieję na wsparcie rozwoju czasopisma oraz pomoc w podnoszeniu jego merytorycznej wartości.

Zachęcamy Państwa do zapoznania się z artykułami publikowanymi w bieżącym numerze kwartalnika, które oferują bogactwo wiedzy, inspiracji oraz praktycznych wskazówek w obszarach związanych z wykonywaniem orzeczeń oraz prewencją przestępstw, w tym popełnianych przez osoby nieletnie.

W tym numerze poruszamy między innymi temat niedostosowania społecznego młodzieży, jako problemu o coraz większym znaczeniu w kontekście współczesnych wyzwań społecznych i edukacyjnych. Autorzy artykułu w sposób niezwykle szczegółowy i dogłębny analizują czynniki indywidualne, rodzinne i społeczne, które prowadzą do trudności w adaptacji społecznej młodych ludzi oraz wpływają na dynamikę tego procesu. Artykuł podejmuje również próbę przedstawienia najbardziej efektywnych

rozwiązań problemu niedostosowania społecznego młodych ludzi, przy jednoczesnym zaakcentowaniu, że ze względu na niezwykłą złożoność tego zagadnienia, różnorodną etiologię, stopień zaawansowania, specyfikę odniesień społeczno-kulturowych, nie jest możliwe wypracowanie modelu oddziaływań o charakterze uniwersalnym. Poruszona tematyka z pewnością będzie interesująca dla edukatorów, kuratorów sądowych, pracowników socjalnych oraz wszystkich, którzy na co dzień pracują z młodzieżą.

Prezentujemy również artykuł dotyczący problematyki dysocjacyjnych zaburzeń tożsamości jako zjawiska niedocenianego w praktyce resocjalizacyjnej, nie zawsze właściwie diagnozowanego, a jednocześnie istotnego z punktu widzenia odpowiedzialności karnej sprawcy przestępstwa, zwłaszcza w kontekście jego poczytalności i możliwości stosowania wobec niego środków zabezpieczających. Przedstawione w nim rodzaje dysocjacyjnych zaburzeń tożsamości, ich klasyfikacja, symptomatologia, praktyczne aspekty diagnozy, studia konkretnych przypadków oraz szczegółowe omówienie aspektów kryminologicznych i zagadnień prawnokarnych powodują, że artykuł ten będzie nieocenionym źródłem wiedzy dla wszystkich grup profesjonalistów pracujących w systemie wymiaru sprawiedliwości.

Serdecznie zapraszamy również do lektury artykułu poświęconego alkoholizmowi, jako zjawisku społecznemu i czynnikowi kryminogennemu, opracowanego na podstawie badań przeprowadzonych wśród skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w jednostkach penitencjarnych jednego z okręgowych inspektoratów Służby Więziennej w Polsce. Problem alkoholizmu ma charakter powszechny i wpływa na różne aspekty życia społecznego i gospodarczego. Korelacja między nadużywaniem alkoholu a różnymi formami przestępczości jest oczywista, a społeczne konsekwencje alkoholizmu są powszechnie znane – obejmują rozpad rodzin, problemy zdrowotne, straty ekonomiczne, obciążenie systemu ochrony zdrowia, opieki społecznej oraz wymiaru sprawiedliwości. Zaprezentowane w artykule wnioski i obserwacje mogą być niezwykle przydatne w opracowywaniu skutecznych strategii i programów zapobiegania alkoholizmowi, wspieraniu osób zmagających się z problemem uzależnienia oraz podejmowaniu inicjatyw i interwencji zmierzających do redukcji problemów związanych z alkoholizmem.

Najnowsze wydanie Kwartalnika podejmuje również szereg innych tematów i problemów, takich jak procesowe zagadnienia obrony obligatoryjnej skazanego w postępowaniu karnym wykonawczym, charakter prawny obowiązków stosowanych w związku ze środkami probacyjnymi,

zagadnienie odpowiedzialności nieletnich za przestępstwa seksualne, czy też wpływ efektywności wymiaru sprawiedliwości, również w sprawach karnych, na rozwój gospodarczy. Zachęcamy Państwa do wnikliwej lektury i refleksji nad poruszonymi tematami licząc, że przyczynią się one do pogłębienia zrozumienia i lepszego radzenia sobie z wyzwaniami, jakie niesie praca w obszarze probacji.

Niezmiennie zachęcamy przedstawicieli świata nauki i praktyki prawa do nadsyłania artykułów przeznaczonych do publikacji w kolejnych numerach czasopisma oraz informujemy o możliwości korzystania z elektronicznej wersji czasopisma pod adresem: www.probacja.com.

Z życzeniami przyjemnej lektury
w imieniu redakcji czasopisma „Probacja”
p.o. Redaktora Naczelnego

SSR Tomasz Kozłowski

Przemysław T. Frąckowiak¹

Klaudia Węc²

Michał Szykut³

**FENOMEN NIEDOSTOSOWANIA SPOŁECZNEGO
MŁODZIEŻY. SPECYFIKA, PRZYCZYNY,
ROZWIĄZANIA**

**THE PHENOMENON OF SOCIAL MALADJUSTMENT
AMONG YOUNG PEOPLE. SPECIFICS, CAUSES,
SOLUTIONS**

Otrzymano: 17.07.2023

Zaakceptowano 10.06.2024

Opublikowano: 30.06.2024

DOI: 10.5604/01.3001.0054.5842

Artykuł Oryginalny

Źródło finansowania – badania własne

Streszczenie

Celem artykułu jest scharakteryzowanie ważnych cech zjawiska, jakim jest niedostosowanie społeczne młodzieży. W swojej warstwie metodologicznej artykuł ma formę przeglądową i opiera się o analizę źródeł, w których wielowymiarowo, przez długi czas, podejmowana jest ta problematyka. Generalnie poruszono w nim trzy powiązane ze sobą zagadnienia. Po pierwsze, są to kwestie odnoszące się do sposobu rozumienia

¹ Dr hab. Przemysław Frąckowiak, prof. ANS, Katedra Kryminalistyki, Akademia Nauk Stosowanych im. Stanisława Staszica w Pile, ul. Podchorążych 10, 64-920 Piła. Adres e-mail: pfrackowiak@ans.pila.pl; ORCID: 0000-0002-9522-2030.

² Dr hab. Klaudia Węc, prof. PK, Centrum Pedagogiki i Psychologii, Politechnika Krakowska, ul. Lea 114, 30-133 Kraków. Adres e-mail: klaudia.wec@pk.edu.pl; ORCID: 000-0002-1659-3205.

³ Dr Michał Szykut, Katedra Kryminalistyki, Akademia Nauk Stosowanych im. Stanisława Staszica w Pile, ul. Podchorążych 10, 64-920 Piła. Adres e-mail: mszykut@ans.pila.pl; ORCID: 0000-0001-6504-2680.

i definiowania tego zjawiska. Przedstawiono je w oparciu o podejścia tradycyjnie obecne w literaturze przedmiotu. Po drugie, scharakteryzowane zostały przyczyny występowania przedmiotowego zjawiska i czynniki warunkujące jego dynamikę. Po trzecie, podjęto próbę zaprezentowania możliwych rozwiązań problemu niedostosowania społecznego, w oparciu o wyniki badań prezentowane w literaturze przedmiotu, w szczególności z obszaru pedagogiki resocjalizacyjnej, socjologii i kryminologii. Te wyniki skonfrontowane zostały z praktycznym doświadczeniem autorów artykułu i publikowanymi przez nich wynikami badań. Pozwoliło to na zaakcentowanie zarówno potencjałów sprawczych związanych z zapobieganiem niedostosowaniu społecznemu młodzieży, jak też omówienie podstawowych barier w tym zakresie. Wszystko to pozwala spojrzeć z nowej perspektywy na problem, który wyraża się w pytaniu o to, w jakiej mierze niedostosowanie społeczne wpisuje się w treść mertonowskiej tezy, zgodnie z którą zachowanie człowieka odbiegające od uznanej normy społecznej i prawnej, jest normalną reakcją na nienormalne, kryzysowe okoliczności bądź sytuacje?

Słowa kluczowe: niedostosowanie społeczne, czynniki ryzyka, resocjalizacja, młodzież

Abstract

The aim of the article is to characterize important features of the phenomenon of social maladjustment among young people. In its methodological aspect, the article is in the form of a review and is based on the analysis of sources in which the issue of social maladjustment of youth is addressed multidimensionally, over a long period of time. In general, three interrelated issues were addressed. Firstly, there are issues related to the way of understanding and defining the phenomenon of social maladjustment among young people, which were presented based on approaches traditionally present in the subject's literature. Secondly, the causes of the occurrence of this phenomenon and the factors determining its dynamics were characterized. Thirdly, an attempt was made to present possible solutions to the problem of social maladjustment based on research findings presented in the subject's literature, particularly in the field of resocialization pedagogy, sociology, and criminology. These findings were confronted with the practical experience of the article's authors and their

published research results. This allowed for emphasizing both the causal potential for preventing social maladjustment of youth as well as to discuss the main barriers in this regard. All this allows to look at the problem from a new perspective, which is expressed in the question of to what extent does social maladjustment fit into the content of Merton's thesis, according to which human behavior that deviates from the recognized social and legal norm is a normal reaction to abnormal, crisis circumstances or situations?

Keywords: social maladjustment, risk factors, resocialization, youth

1. Uwagi wprowadzające

W języku potocznym terminu fenomen używa się na określenie czegoś niezwykłego, trudnego do opisanie, wytłumaczenia albo też zdefiniowania. Natomiast w terminologii akademickiej fenomen to zjawisko będące obiektem poznania, bądź też fakty empiryczne, które inspirują badaczy do diagnoz i analiz. Zarówno pierwsze, jak i drugie rozumienie tego terminu znajduje swoje odzwierciedlenie w *Słowniku Języka Polskiego PWN*⁴. Niedostosowanie społeczne należy do tej kategorii zjawisk, które spełniają oba ze słownikowych kryteriów. Jednocześnie stanowi istotny społecznie problem, którego nie udało się dotąd rozwiązać. S.M. Tarolla zauważa, że „przestępczość nieletnich jest obecnie jednym z najbardziej palących problemów społecznych, którego emocjonalne, fizyczne i ekonomiczne skutki są wyjątkowo dokuczliwe”⁵. Wspomniany autor przyczyn takiego stanu rzeczy upatruje w szczególności w tym, że nieletni przestępcy „absorbują olbrzymią ilość zasobów z zakresu wsparcia społecznego, opieki prawnej, edukacji oraz opieki medycznej. Przy czym chroniczne powracanie przez nich do zachowań przestępczych, w szczególności zachowań z użyciem przemocy, zapowiada pojawianie się wielowymiarowych zaburzeń w ich funkcjonowaniu społecznym w dorosłości”⁶. To z punktu widzenia

⁴ *Słownik Języka Polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/fenomen.html> [dostęp 22.01.2021].

⁵ S.M. Tarolla, E.F. Wagner, J. Rabinowitz, J.G. Tubman, *Understanding and treating juvenile offenders: A review of current knowledge and future directions*, „Aggression and Violent Behavior” 2002, no7, 125-126. [tłum. własne].

⁶ *Ibidem*, s. 125-126.

bezpieczeństwa publicznego niezwykle ważny aspekt ujętego w temacie zagadnienia. Odnosi się zarówno do obiektywnie rozumianego stanu tego bezpieczeństwa, jak i subiektywnych odczuć obywateli. Stanowi ważny argument uzasadniający prowadzenie studiów nad uwarunkowaniami i sposobami skutecznego przeciwdziałania zjawisku niedostosowania społecznego młodzieży, jak też jego następstwom.

Warto przy tym zaznaczyć specyficzną trudność, która pojawia się zawsze, gdy działania o charakterze interwencyjnym z zakresu profilaktyki społecznej, resocjalizacji czy readaptacji społecznej, dotyczą grupy społecznej, jaką jest młodzież. Jest tak w szczególności dlatego, że młodzież postrzegana jest zwyczajowo w kategoriach zasobu i kapitału społecznego, który warunkuje dynamikę rozwoju społecznego w zakresie wszystkich w zasadzie jego wymiarów i struktur. „Sukces rządów demokratycznych zależy nie tylko od poziomu rozwoju gospodarczego regionu, ale także od określonych kulturowych i strukturalnych cech istniejącej na danym terytorium wspólnoty obywatelskiej. Znaczenie młodzieżowego kapitału społecznego (kapitału systemowego) jest z tej perspektywy kluczowe. Kapitał systemowy młodzieży nie tylko przyczynia się do przewyciężenia dylematów wspólnego działania (zwiększa szanse na uczestnictwo społeczne), ale wspiera rozprzestrzenianie się demokratycznych norm i wartości w społeczeństwie”⁷. Młodzież niedostosowana społecznie nie wypełnia warunku konstruktywnego uczestnictwa społecznego. Jej aktywność wyraża się w działaniach z zasady antagonistycznych wobec idei wspólnotowości i dobra wspólnego. Przejawem tego są między innymi aspiracje życiowe⁸, nastawienia intrapersonalne, funkcjonowanie interpersonalne, obraz świata, obraz życia⁹.

Celem artykułu jest scharakteryzowanie ważnych cech zjawiska, jakim jest niedostosowanie społeczne młodzieży, w szczególności w aspekcie takich obszarów, jak jego najczęściej występujące przejawy, możliwe przyczyny, z uwzględnieniem czynników ryzyka, a także proponowane

⁷ D. Hildebrandt-Wypych, *Kapitał społeczny młodzieży jako podstawa socjalizacji politycznej oraz rozwoju społeczeństwa obywatelskiego – sprawozdanie z badań niemieckich*, „Studia Edukacyjne” 2012, nr 22, s. 269-270.

⁸ E. Syrek, *Aspiracje życiowe młodzieży niedostosowanej społecznie*, Katowice 1986, s. 27 i n. Zob. także: M.J. Dobijański, A. Kamiński, *Niedostosowanie społeczne nieletnich. Profilaktyka i resocjalizacja*, Siedlce 2020, s. 35 i n.

⁹ E. Wysocka, B. Ostafińska-Molik, *Nastawienia życiowe młodzieży niedostosowanej społecznie i prawidłowo przystosowanej: analiza porównawcza*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa” 2014, t. 7, nr 1(22), s. 240-250.

sposoby przeciwdziałania. Pozwoli to na zbliżenie się do rozwiązania problemu, który wyraża się w pytaniu o to: w jakiej mierze niedostosowanie społeczne wpisuje się w treść mertonowskiej tezy, zgodnie z którą zachowanie człowieka odbiegające od uznanej normy społecznej i prawnej, jest zupełnie normalną reakcją, kiedy napotyka on na nienormalne, kryzysowe okoliczności bądź sytuacje? Przyjęto bowiem założenie, że „zachowanie dewiacyjne nie jest czymś nienormalnym lub «patologicznym», lecz stanowi oczekiwany rezultat pewnych napięć w strukturach: społecznej i kulturowej”¹⁰. Prezentowane w tekście analizy prowadzone były w oparciu o przegląd dostępnej literatury przedmiotu, a także wnioski z badań prowadzonych dotychczas przez autorów¹¹, wzbogacone o praktyczne doświadczenia płynące z wieloletniej partycypacji w przestrzeni instytucji resocjalizacyjnych dla nieletnich.

2. Definicyjne konteksty niedostosowania społecznego młodzieży

Badacze koncentrujący swoje zainteresowania na obszarze kryminologii, patologii społecznej, pedagogiki społecznej czy socjologii dewiacji są na ogół zgodni co do tego, że termin niedostosowanie społeczne nastrocza znaczących kłopotów definicyjnych. Wynika to między innymi z faktu, że „zachowanie ludzkie cechuje duża złożoność i rozpiętość, zaś bogactwo hierarchii wartości to samo zachowanie czyni przystosowanym w jednej kulturze, w innej zaś zgoła odmiennie”¹². Trudność z ujednoczeniem podejścia do omawianego zagadnienia wynika także z tego, że z uwagi na wielowymiarowy charakter zajmują się nim specjaliści reprezentujący

¹⁰ E. Bielicki, *Koncepcja anomii E. Durkheima i R. K. Mertona a współczesne poglądy na dezorganizację społeczną*, „Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia z Nauk Społecznych” 1993, z. 10, s. 130 i n. Także: A. Siemaszko, *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, Warszawa 1993, s. 28.

¹¹ Zob. P. Frąckowiak, *Kapitał resocjalizacyjny zakładu poprawczego*, Kraków 2017, także: P. Frąckowiak, *Kierunki rozwoju resocjalizacji w polskich zakładach dla nieletnich*, Poznań-Środa Wlkp. 2006; P. Frąckowiak, M. Szykut (red.), *Wielowymiarowość profilaktyki, resocjalizacji i readaptacji społecznej*, Toruń 2017.

¹² M. Szulc, P. Pawlewicz, *Potrzeba poszukiwania doznań u młodzieży niedostosowanej społecznie*, „Edukacja Dla Bezpieczeństwa” 2015, rok IX, nr 4 (29), s. 338.

różne dziedziny i dyscypliny nauki¹³. Generalnie przyjmuje się, że niedostosowanie społeczne oznacza zachowanie, które jest nieadekwatne do formalnie i naturalnie ukonstytuowanych normatywów życia społecznego, znajdujących swój wyraz w treściach zapisów prawnych, zasad moralnych czy obyczajów przyjmowanych za obowiązujące w danym kontekście społeczno-kulturowym. Jest to zjawisko o wielowymiarowym charakterze, tak z uwagi na przejawy, jak i przyczyny występowania. „Wiele współczesnych zjawisk o charakterze dewiacyjnym, jak zachowania i działania aspołeczne, alkoholizm, narkomania i wandalizm, trudności przystosowania się młodzieży, ujemne zjawiska zachodzące w rodzinach, niedostosowanie społeczne i przestępczość, drugoroczność i lęk szkolny uczniów itp., ma swoje źródło nie tylko w procesach zachodzących w makrostrukturach społecznych (np. ustroju politycznym, sposobach sprawowania władzy, relacjach między klasami i warstwami społecznymi), ale także w mikrostrukturach i osobowościach konkretnych ludzi”¹⁴.

Opisywane tu trudności definicyjne i interpretacyjne widać już na poziomie ustaleń o charakterze terminologicznym. Skutkuje to sytuacją, którą L. Pytka określił swego czasu mianem rozmytości pojęciowej. Jest to „pochodną zauważalnej mglistości terminów podstawowych, wziętych z innych dyscyplin społecznych, np. takich jak osobowość, charakter, rola społeczna, postawa, norma, patologia, wartość, potrzeba, ideał, standard, metoda, technika, strategia, procedura, wpływ, oddziaływanie, wzajemna zależność, itp. Stosowane są one w sposób dowolny, arbitralny, w różnych znaczeniach, bez żadnej konsekwencji czy rygorów metodologicznych, charakterystycznych dla tzw. nauk nomotetycznych (...) Przybierają często sens paranaukowy, paraboliczny, literacki lub go po prostu tracą”¹⁵. W istocie badacze używają zamiennie terminu niedostosowanie społeczne, z takimi jak np. wykołajenie społeczne, nieprzystosowanie społeczne, moralne zaniedbanie, zaburzenia w zachowaniu, etc.¹⁶. Nie jest to jednak wynik zwyczajnej niefrasobliwości językowej czy też braku metodologicz-

¹³ M. J. Żmichrowska, *Niedostosowanie społeczne. Przegląd wybranych definicji*, „Prace Naukowe WWSZiP” 2012, nr 18(2), s. 161.

¹⁴ S. Kawula, *Pedagogika społeczna a praca opiekuńcza i socjalna. Przyczynek do studiów*, w: *Koncepcje pedagogiki społecznej*, red. T. Frąckowiak, Poznań 1996, s. 86.

¹⁵ L. Pytka, *O mglistości języka pedagogiki resocjalizacyjnej*, „Opieka-Wychowanie-Terapia” 2002, nr 1(49), s. 33-38.

¹⁶ Zob. P. Frąckowiak, *Kierunki rozwoju resocjalizacji w polskich zakładach dla nieletnich*, Poznań-Środa Wlkp. 2006, s. 37.

nej dyscypliny, a raczej kolejny dowód na skomplikowanie analizowanego tu zagadnienia. Przemawia za tą tezą także różnorodność poglądów w zakresie badań kryminologicznych¹⁷. Dla przykładu zwolennicy podejścia pozytywistycznego przywiązują wielką wagę do znaczenia czynników biopsychologicznych (C. Lombroso, H.J. Eysenck). Inni zwracają uwagę na doniosłość uwarunkowań socjologicznych (R. Park, F. Trasher, R. Merton, E. Durkheim). Antynaturaliści akcentują wagę czynników związanych z naznaczeniem społecznym (E. Lemert, H.S. Becker, E.M. Schur) i zagadnieniami konfliktu społecznego (T. Bernard, G.B. Vold, A. Turk, R. Quinney). Dopelnia to wszystko nurt fenomenologiczny, gdzie podstawowym obiektem zainteresowania czyni się społeczne funkcje prawa karnego (K. Erikson, W. Chambliss, M. Foucault). Wreszcie wspomnieć należy o kryminologii neoklasycznej, a wraz z nią o koncepcji sprawiedliwej odpłaty (A. von Hirsch), ekonomicznej teorii przestępczości (G.S. Becker), czy wolnej woli sprawcy (E. Haag).

Przywoływany L. Pytką jest autorem jednej z bardziej znanych polskich kategoryzacji definicji niedostosowania społecznego. Wyróżniona przez niego pierwsza kategoria, to definicje objawowe, w których akcentowane są przede wszystkim sprzeczne z porządkiem społecznym i prawnym zachowania podmiotu, takie jak np. popełnianie przestępstw, przyjmowanie środków psychoaktywnych, nierealizowanie obowiązku szkolnego, uczestnictwo w zorganizowanych strukturach przestępczych. Druga kategoria, to definicje o charakterze teoretycznym. W tym przypadku nacisk położony jest na ekspozycję pojęć teoretycznych, które służą do opisu i identyfikacji niedostosowania społecznego zarówno w zakresie objawów, jak też przyczyn. Trzecią kategorię, stanowią definicje operacyjne, gdzie określane są zarówno symptomy zjawiska, jak też możliwe metody techniki i narzędzia jego diagnozowania. Ostatnią z kategorii stanowią definicje o charakterze utylitarnym, w których ukazywane są zależności pomiędzy zjawiskiem niedostosowania społecznego, a uwarunkowaniami środowiskowymi, które przyczyniają się do jego powstawania i dynamizowania¹⁸.

Przykładem definicji niedostosowania społecznego, która mieści się w ramach pierwszej kategorii, jest propozycja autora przywołanej kategoryzacji, który *nota bene* konsekwentnie używa pojęcia nieprzystosowanie

¹⁷ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, Gdańsk 2001, s. 88-188.

¹⁸ L. Pytką, *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Warszawa 2000, s. 21.

społeczne. W jego ujęciu są to „takie zachowania, które są nieadekwatnymi, powtarzającymi się reakcjami jednostek na wymogi i nakazy zawarte w przypisanych im przez system społeczny rolach (...) Nieadekwatność (...) wyraża się w jaskrawym i uporczywym łamaniu podstawowych norm społecznych (prawnych, moralnych, obyczajowych) lub lekceważeniu oczekiwań społecznych przez jednostkę”¹⁹.

W kategorii definicji o charakterze teoretycznym mieści się z pewnością klasyczna propozycja prof. H. Spionek. Jej zdaniem młodzież niedostosowaną społecznie cechują zaburzenia sfery emocjonalno-wolitionalnej oraz w zakresie rozwoju charakteru i osobowości. Powoduje to zakłócenia w stosunkach społecznych pomiędzy dzieckiem a jego otoczeniem²⁰.

Inne klasyczne ujęcie niedostosowania społecznego, proponowane przez O. Lipkowskiego, odpowiada kategorii operacyjnej. „Jest to zaburzenie charakterologiczne o niejednorodnych objawach spowodowane niekorzystnymi zewnętrznymi lub wewnętrznymi warunkami rozwoju, a wyrażające się wzmożonymi i długotrwałymi trudnościami w dostosowaniu się do normalnych warunków społecznych i w realizacji zadań życiowych danej jednostki”²¹. Zdaniem M.J. Żmichrowskiej takie ujęcie niedostosowania społecznego pozwala w praktyce rozpoznawać dzieci i młodzież wymagające specjalistycznej pomocy i opieki²², a co za tym idzie dostosowywać formy i środki oddziaływania do ich indywidualnych potrzeb.

W. Okoń proponuje definicję o nachyleniu utylitarnym. Niedostosowanie społeczne w jego przekonaniu, to „stan, w którym pojawiają się trudności w adaptacji jednostki do otoczenia społecznego. Przyczyny niedostosowania społecznego są dwojakie: wiążą się z jednostką bądź ze środowiskiem. Przyczyny zależne od jednostki obejmują niedorozwój umysłowy, braki charakteru, nieprawidłowy rozwój osobowości, nerwice, kalectwo. Przyczyny zależne od otoczenia społecznego polegają na powstawaniu w życiu jednostki sytuacji zbyt trudnych oraz na stawianiu jej zbyt

¹⁹ L. Pytka, *Nieprzystosowanie społeczne i jego odmiany*, w: *Encyklopedia Pedagogiczna*, red. W. Pomykało, Warszawa 1997, s. 453-454.

²⁰ H. Spionek, *Opóźnienia i dysharmonie rozwoju uczniów jako przyczyna ich trudności i niepowodzeń szkolnych*, w: *Pedagogika rewalidacyjna*, red. A. Hulek, Warszawa 1980, s. 344-363.

²¹ O. Lipkowski, *Resocjalizacja*, Warszawa 1987, s. 30.

²² M.J. Żmichrowska, *op. cit.*, s. 165-166.

skomplikowanych i ciągle się zmieniających wymagań, uniemożliwiających adaptację”²³.

Przedstawiona systematyzacja klasycznych definicyjnych ujęć niedostosowania społecznego znajduje swoje dopełnienie w interpretacjach J. Konopnickiego. Badacz ten przyjmował za D.H. Stottem, że dziecko niedostosowane społecznie nie działa we własnym najlepszym interesie. Ponadto, przysparza sobie kłopotów z uwagi na nieakceptowane społecznie zachowanie. Nieadekwatnie reaguje na płynące z otoczenia bodźce. Wreszcie, brak mu poczucia sukcesu. Skutkiem tego, dziecko takie czuje się nieszczęśliwe²⁴. Z tych spostrzeżeń wyprowadzony został ponadczasowy wniosek, dobrze podsumowujący przedstawione w tym punkcie analizy. „Nie jest niedostosowany ten, kto działa na własną szkodę, kto nie odnosi sukcesu, ale kto z tego powodu nie cierpi”²⁵.

3. Droga do niedostosowania społecznego

Niedostosowanie społeczne jest wyjątkowo złożonym zjawiskiem. Stąd spore zróżnicowanie poglądów na jego genezę. Poczynione poniżej uwagi odnoszą się do wybranych aspektów wyjaśniania jego przyczyn. Koncentrują się one na obszarze społecznego uczenia się, swoistej preparacji do roli dewianta oraz neurobiologicznych determinantów przedmiotowej problematyki. Siłą rzeczy, ich wybór ma nieco arbitralny charakter. Wpływ na to mają wyniki badań prowadzonych dotychczas przez autorów, zestawione z zawodową partycypacją w praktyce społecznej związanej z systemem zakładów dla nieletnich, kuratelą sądową oraz psychoterapią, a także szeroką kwerendą literatury przedmiotu.

Za zasadnością uwzględnienia pierwszego z przywołanych podejść przemawia cała gama zmiennych, w tym wzorce zachowania czerpane ze środowiska rodzinnego czy rówieśniczego. Przywoływane przez S.M. Tarollę wyniki badań longitudinalnych prowadzonych przez D.P. Farringtona²⁶ dowodzą tego, że „zachowania antysocjalne są powielane w cyklu kolejnych pokoleń. Osoby popełniające przestępstwa oferują swoim dzieciom

²³ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 1995, s. 191.

²⁴ J. Konopnicki, *Niedostosowanie społeczne*, Warszawa 1971, s. 20.

²⁵ *Ibidem*, s. 21.

²⁶ D.P. Farrington, *Implications of criminal career research for the prevention of offending*, „Journal of Adolescence” 1990, no 13, s. 93-113.

takie same warunki rozwoju psychospołecznego, jakich same doświadczają, co siłą rzeczy powoduje dynamizację procesu internalizacji kompetencji antyspołecznych”²⁷.

Zbieżne wnioski stawiają P. Chomczyński i R. Guy w ramach wypracowanej przez nich koncepcji trajektorii kolektywnej²⁸. Konstatują między innymi, że przynależność młodzieży do zorganizowanych grup przestępczych jest w szczególności wynikiem bezpośredniej obecności ich członków w środowisku socjalizacji, w tym środowisku sąsiedzkim. Specyfika tego środowiska determinuje niekorzystną pozycję w społecznej strukturze stratyfikacyjnej, a co za tym idzie, wymusza identyfikację i solidarność z innymi uczestnikami tej przestrzeni społecznej²⁹. Taki pogląd na naturę etiologii niedostosowania społecznego znajduje swoje uzasadnienie w klasycznej już teorii systemów ekologicznych U. Bronfenbrennera³⁰. Zgodnie z założeniami tej teorii, przyczyn niedostosowania społecznego młodzieży upatrywać należałoby w szczególności w zróżnicowanych interakcjach pomiędzy cechami indywidualnymi podmiotu, a uwarunkowaniami środowiskowymi³¹, które swoim zasięgiem obejmują kilka obszarów uczestnictwa społecznego człowieka, definiowanych tu jako mikrosystem, mesosystem, exosystem i makrosystem³². Jedną z empirycznych egzemplifikacji założeń Bronfenbrennera są wyniki badań przeprowadzonych przez P. Frąckowiaka w polskich zakładach dla nieletnich³³. Wniosków takich dostarczają także wyniki obserwacji prowadzonych na kanwie partycypacji w resocjalizacyjnej rzeczywistości zakładów poprawczych (P. Frąckowiak), kurateli sądowej (M. Szykut), czy też w obszarze psychoterapii (K. Węc).

Także zwolennicy koncepcji neurobiologicznych dostrzegają wskazane wyżej zależności, analizując je jednak w odmiennych kontekstach.

²⁷ S.M. Tarolla, E.F. Wagner, J. Rabinowitz, J.G. Tubman, *op. cit.*, s. 127.

²⁸ P. Chomczyński, R. Guy, “Our biographies are the same”: *Juvenile Work in Mexican Drug Trafficking Organizations from the Perspective of a Collective Trajectory*, “The British Journal of Criminology”, 07 January 2021, [<https://doi.org/10.1093/bjc/azaa092>].

²⁹ *Ibidem*, s. 2.

³⁰ U. Bronfenbrenner, *Toward an Experimental Ecology of Human Development*, “American Psychologist”, July 1977, s. 513-531.

³¹ K. Sawicki, *Środowiskowy wymiar niedostosowania społecznego*, w: *Środowiskowy wymiar niedostosowania*, red. K. Sawicki, K. Konaszewski, Białystok 2014, s. 8-19.

³² *Ibidem*, s. 514-515. Zob. też: M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa, *Psychologia rozwoju człowieka*, T. 1, Warszawa 2011, s. 91-95.

³³ Zob. P. Frąckowiak, *Kierunki rozwoju resocjalizacji*, *op. cit.*, s. 137-140.

R.R. Ross i J. Hilborn wskazują na to, że niekorzystne warunki rozwoju psychospołecznego dzieci przyczyniają się do pojawiania się powiązań neuronowych w mózgu, które wywołują odczucia trwałego niepokoju, strachu, gniewu i wrogości. To zaś w bezpośredni sposób rzutuje na skłonność do zachowań antyspołecznych, których wzorce są silnie internalizowane. Skutkiem tego ich neutralizacja w wyniku oddziaływań resocjalizacyjnych jest niezwykle trudna. Wspomniani autorzy do tych niekorzystnych warunków zaliczają między innymi izolację, biedę, ekskluzję, wrogość, doświadczanie zaniedbania, przemocy i maltretowania, ciągłe niepowodzenia szkolne, niepowodzenia w zakresie relacji interpersonalnych³⁴.

Te spostrzeżenia znajdują swoje potwierdzenie w wynikach badań prezentowanych przez J. Borrani'ego i jego współpracowników. Autorzy wskazują, że istotnych przyczyn zachowań przestępczych należy upatrywać w nieprawidłowościach funkcjonowania bądź też rozwoju mózgu. „Istnieją wystarczające neurologiczne i neuropsychologiczne dowody potwierdzające prawdziwość hipotezy, że niewłaściwy/opóźniony rozwój kory przedczołowej zwiększa ryzyko popełnienia przestępstw przez młodzież”³⁵. Do tych dowodów autorzy zaliczają między innymi: 1) wyższy u nieletnich, niż to jest przeciętnie, poziom dopaminy, co wpływa na funkcjonowanie kory przedczołowej, stymulując u nich skłonność do zachowań agresywnych i obniżając jednocześnie zdolności poznawcze; 2) nieletni o wysokiej skłonności do zachowań agresywnych mają obniżony poziom serotoniny oczodołowo-skroniowej, co przekłada się na wysoką odporność na ból oraz obniżenie zdolności hamowania skłonności agresywnych³⁶.

Prezentowane spostrzeżenia warto dopełnić analizami autorstwa M.H. Teichera. Badacz przekonująco argumentuje za tym, że „maltretowanie dziecka powoduje trwałe i negatywne zmiany w budowie oraz funkcjonowaniu jego mózgu”³⁷. Prowadzone przez niego analizy prowadzą do wniosków zbieżnych z tymi, jakie omówione zostały wcześniej. W szczególności Teicher akcentuje problem trwałych uszkodzeń w obszarze układu limbicznego. Zwraca uwagę przede wszystkim na dwa jego

³⁴ R.R. Ross, J. Hilborn, *Rehabilitating Rehabilitation. Neurocriminology for treatment of antisocial behavior*, Ottawa 2008, s. 14.

³⁵ J. Borrani, M. Frías, B. Alemán, A. García, C. Ramírez, P. Valdez, *Neuropsychological disorders in juvenile delinquents*, „Revista Mexicana de Neurociencia”, 2019, s. 245.

³⁶ *Ibidem*, s. 245.

³⁷ M.H. Teicher, *Niezabliźnione rany. Neurobiologia przemocy*, „Świat Nauki”, maj 2002, s. 62.

elementy, tj. hipokamp, odpowiedzialny za procesy pamięciowe i ciało migdałowate, które odgrywa kluczową rolę w sterowaniu emocjami, w tym między innymi strachu i agresji³⁸. W odniesieniu do praktyki społecznej warto zaznaczyć, że prowadzone przez autorów artykułu, w ramach ich aktywności zawodowej, analizy dokumentacji osobopoznawczej nieletnich trafiających do zakładów poprawczych oraz objętych nadzorem kuratorskim, w zdecydowanej większości przypadków potwierdzają, że w okresie dzieciństwa doświadczali oni przemocy ze strony rodziców i innych osób.

Reasumując, można odwołać się do spostrzeżeń cytowanych już wcześniej R.R. Rossa i J. Hilborna, którzy sygnalizują, że wyjaśnianie przyczyn niedostosowania społecznego opierać należy o powiązanie ze sobą dwóch grup czynników. Pierwsza z nich wiąże się z uwarunkowaniami neurobiologicznymi, które determinują funkcjonowanie jednostki, druga zaś dotyczy uwarunkowań społecznych i środowiskowych. Interakcja pomiędzy tymi grupami czynników rzutuje na dynamikę występowania zachowań antyspołecznych, w tym przestępczych. Autorzy ci sygnalizują też, że wspomniane czynniki mają moc sprawczą w zakresie hamowania skłonności do takich zachowań³⁹.

4. Czynniki ryzyka

Badacze są na ogół zgodni co do tego, że takie czynniki, jak cechy charakteru (temperament) i preferowane środowiskowo wzorce zachowania specyficzne dla samej jednostki, jej grupy rówieśniczej, środowiska rodzinnego, sąsiedzkiego czy szkolnego, w szczególny sposób warunkują skłonności młodzieży do zachowań ryzykownych i przestępczych. Stanowisko takie prezentują między innymi E.A. Mulder, R. Corrado i L. Freedman, B. Krupa⁴⁰.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Zob. R.R. Ross, J. Hilborn, *op. cit.*, s. 18-19.

⁴⁰ Zob. E.A. Mulder, *Unravelling Serious Juvenile Delinquency. Risk and Needs Assessment by Classification into Subgroups*, Rotterdam 2010. Także: R. Corrado, L. Freedman, *Risk Profiles, Trajectories, and Intervention Points for Serious and Chronic Young Offenders*, "International Journal of Child, Youth and Family Studies" 2011, no 2.1.; B. Krupa, *Doświadczenia życiowe młodzieży z okresu wczesnego dzieciństwa i ich związek z niedostosowaniem społecznym*, Łódź 2011.

S.M. Tarolla wraz ze współpracownikami, bazując na wynikach prowadzonych przez siebie badań, a także na szeroko zakrojonej kwerendzie literatury przedmiotu, opracowali obszerne zestawienie powiązanych w kategorii zmiennych, które kojarzą z czynnikami ryzyka.

Tabela 1. Czynniki ryzyka i predykatory przestępczości młodzieży⁴¹

kategorie czynników	zestawienie czynników
czynniki indywidualne	zażywanie narkotyków, niski stopień konformizmu społecznego, niski poziom kompetencji komunikacyjnych, skłonność do zachowań antysocjalnych, niska samoocena, odrzucenie przez grupę rówieśniczą, nieprzestrzeganie norm, wrogie nastawienie do wartości społecznych, niepowodzenia szkolne, brak dojrzałości moralnej i emocjonalnej
czynniki rodzinne	niski stopień lub brak kontroli rodzicielskiej, niespójność postaw rodzicielskich (np. wymagania, konsekwencja w postawach), konflikty wewnątrzrodzinne, wzajemnie wrogie postawy członków rodziny, maltretowanie, zaburzenia psychospołeczne rodziców (np. uzależnienie od narkotyków, zaburzenia zdrowia psychicznego, przestępczość), niski poziom związków emocjonalnych, brak ciepła rodzinnego, wysoki poziom stresu
związki rówieśnicze	przynależność do rówieśniczych grup ryzyka, ograniczony kontakt z rówieśnikami o prospołecznych postawach, brak umiejętności prawidłowego nawiązywania i podtrzymywania relacji społecznych
środowisko szkolne	słabe wyniki w nauce i rezygnacja z nauki szkolnej, niski stopień zaangażowania w proces edukacji, niski stopień motywacji do nauki, złe warunki do nauki (np. brak pomocy dydaktycznych, brak wsparcia w nauce)
otoczenie społeczne	kontakt z subkulturą przestępczą (np. narażenie na kontakt z handlem narkotykami, prostytutką), niski stopień integracji otoczenia społecznego, wysoki stopień fluktuacji osób z otoczenia społecznego, brak wsparcia społecznego

Nakreślony tu obraz czynników ryzyka warto uzupełnić uwagami odniesionymi do klasycznego już studium redagowanego przez L. Pytkę, który wyliczył sześć kategorii takich czynników, wiążąc ich występowanie ze skłonnością młodzieży do zachowań agresywnych i przestępczych⁴². Mimo że przedmiotowa systematyzacja dokonana została dwie dekady temu, nie straciła na aktualności. Świadczą o tym wyniki licznych badań prowadzonych w latach następnych. Przykładem może być między innymi

⁴¹ S.M. Tarolla, E.F. Wagner, J. Rabinowitz, J.G. Tubman, *op. cit.*, s. 127. [tłum. autorów].

⁴² L. Pytka, *Raport o stanie wdrażania reformy resocjalizacji w zakładach poprawczych*, Warszawa 1998, s. 3-4.

interesujące studium E.A. Mulder⁴³ czy też raport pt. *Mapa czynników ryzyka i chroniących młodzież przed zachowaniami ryzykownymi*⁴⁴. Prezentowane tam klasyfikacje czynników ryzyka, odnoszone do młodzieży niedostosowanej społecznie i powiązane z potencjałem przestępczej kariery⁴⁵, dobrze odpowiadają koncepcji L. Pytki. Ten, jako pierwszą z kategorii czynników ryzyka, wymienia środowisko rodzinne, które częstokroć nie radzi sobie z tempem życia i jego wyzwaniami, a sygnalizowane wcześniej problemy skutkują zamykaniem się tego środowiska na zewnętrzne wpływy, w tym także takie, które mają charakter pomocowy i ukierunkowane są na doradztwo i wsparcie. Drugą kategorię, tworzy środowisko szkolne, coraz bardziej bezradne, zdekomponowane, można rzec znerwicowane, obciążone piętnem pauperyzacji, a przez to nastawione bardziej na poprawę egzystencji nauczycieli aniżeli kreowanie edukacyjnych karier uczniów, o czym świadczyć mogą dobitnie nawracające w ciągu ostatniej dekady akcje protestacyjne nauczycieli i rodziców uczniów. Kategoria kolejna, trzecia, to pozostające poza kontrolą środowiska koleżeńskie grupy rówieśnicze, które kuszą atrakcyjnością form spędzania czasu, pozornie bezkosztową, a w praktyce kojarzoną z wysokim stopniem zagrożenia rozwoju społecznego. Czwarta z kategorii, wskazuje na pauperyzację autorytetów i wartości istotnych nie tylko w okresie dorastania i wczesnej dorosłości, ale również w całościowym cyklu społecznego funkcjonowania człowieka. Te tradycyjne wartości uległy bądź ulegają erozji, nowe nie mają zaś wystarczającej siły do kreowania konstruktywnych wzorców socjalizacyjnych. Kategorię piątą, tworzą mass media, nad którymi w praktyce nikt nie panował i nie panuje, a których wpływ na rzeczywistość społeczną, w tym między innymi procesy edukacji, wychowania czy socjalizacji współczesnego człowieka, jest znacznie większy aniżeli szkoły i środowiska rodzinnego. Wreszcie, kategoria szósta, powiązana jest z kulturą konsumpcji. Ta zwykle wiedzie wprost ku mechanizmowi trafnie opisywanemu przez R. Mertona jako anomia społeczna, co oznacza ni mniej, ni więcej jak sięganie po aprobowane, wymagane społecznie dobra, z pominięciem aprobowanych, służących temu środków⁴⁶.

⁴³ E. A. Mudler, *op. cit.*, s. 45 i n.

⁴⁴ M. Łoś, A. Hawrot, S. Grzelak, A. Balcerzak, *Mapa czynników ryzyka i chroniących młodzież przed zachowaniami ryzykownymi*, Raport I z badań NPZ.XI_17.2017.

⁴⁵ Zob. W. Klaus, I. Rzeplińska, P. Wiktorska, D. Woźniakowska-Fajst (red.), *Karierowicze kryminalni? Aktywność przestępcza w dalszych losach nieletnich*, Warszawa 2021.

⁴⁶ A. Siemaszko, *op. cit.*, s. 23 i n.

Interesującym dopełnieniem przedstawionych analiz są spostrzeżenia, jakie poczynili R.R. Ross i J. Hilborn, odwołując się do wyników studiów z obszaru neuronauki. Badacze podkreślają, że nie ma wątpliwości, iż istnieje związek pomiędzy nieprawidłowym rozwojem struktur mózgu a intensywnością i czasem narażenia jednostki na wpływ niekorzystnych czynników społecznych i środowiskowych. Wpływa to negatywnie zarówno na rozwój sfery poznawczej, jak i emocjonalnej oraz zachowania podmiotu. *De facto*, mamy tu do czynienia ze swoistym sprzężeniem zwrotnym, pomiędzy niedostosowaniem społecznym a uwarunkowaniami biogenetycznymi i społecznymi. „Nieprawidłowa dieta, ubóstwo, niski status społeczny, uzależnienia, stany deprywacji potrzeb, zaniedbanie, wiktymizacja, poczucie zagrożenia, rasizm, izolacja społeczna, poczucie wyobcowania oraz inne kulturowe, etniczne i rasowe wpływy identyfikowane są jako kryminogenne czynniki ryzyka. Jednocześnie, jak wspomniano, ich długotrwałe występowanie rzutuje na funkcjonowanie neurotransmiterów i neuroreceptorów”⁴⁷.

Opisywane tu zagadnienie nacechowane jest bardzo dużą dynamiką i złożonością warunków, do których, jak wspomniano, zaliczyć można czynniki o charakterze społeczno-kulturowym, środowiskowym, temperamentalnym czy też neurobiologicznym. Znacząco utrudnia to jego analizę i komplementarne opracowanie. Ta złożoność rzutuje też na skomplikowanie dróg wyjścia z kryzysu, jakim jest niedostosowanie społeczne o charakterze przestępczym, a co za tym idzie, wciąż niezadawalające współczynniki efektywności oddziaływań resocjalizacyjnych.

5. Efektywność pracy resocjalizacyjnej z młodzieżą niedostosowaną społecznie

Badacze zagadnienia resocjalizacji młodzieży skonfliktowanej z prawem są na ogół zgodni co do tego, że tradycyjne metody pracy z tą kategorią młodzieży nie przynoszą oczekiwanych efektów (M. Konopczyński⁴⁸,

⁴⁷ R.R. Ross, J. Hilborn, *op. cit.*, s. 14.

⁴⁸ M. Konopczyński, *Kryzys resocjalizacji czy(li) sukces działań pozornych. Refleksje wokół polskiej rzeczywistości resocjalizacyjnej*, Warszawa 2013.

R. Opora⁴⁹, Z. Bartkowicz⁵⁰, P. Chomczyński⁵¹, K. Biel, M. Sztuka⁵²). Stanowisko to podziela znaczna część środowiska praktyków resocjalizacji nieletnich (P. Frąckowiak⁵³, A. Szczówka⁵⁴). Wyniki badań prowadzonych w długiej perspektywie czasu, dość jednoznacznie dowodzą przy tym, że istotnym dystraktorem w tym procesie jest forsowanie punitywnie zorientowanych strategii postępowania, które wyrażają się w szczególności ograniczeniem możliwości prowadzenia zajęć resocjalizacyjnych w warunkach środowiska otwartego, utrudnieniami w zakresie stosowania nagród w postaci przepustek, czy urlopów, czy też praktycznym brakiem możliwości podejmowania zatrudnienia przez nieletnich przebywających w zakładach poprawczych poza terenem tych placówek (R. Martinson⁵⁵, D. Lipton, R. Martinson, J. Wilks⁵⁶, D. Lipton⁵⁷, K.J. Strom⁵⁸, R.R. Ross, J. Hilborn⁵⁹). Podejście takie oznacza wypełnienie jednej z założonych, ważnych funkcji instytucji resocjalizacyjnych, to jest funkcji zabezpieczającej. Problem w tym, że determinowane jest krótką perspektywą sprawczą. Sprowadza się w istocie do oddziaływań o charakterze izolacyjnym i dyscyplinującym, co w efekcie prowadzi często do konformizacji nieletnich. Niezwykle rzadko jednak skutkuje u nich internalizacją akceptowanych powszechnie wartości społecznych. Dlatego, w dłuższej perspektywie, strategię o charakterze dyscyplinarno-izolacyjnym sprawdzają się w niewielkim stopniu. Wniosek ten potwierdzają badania prowadzone między innymi przez P. Frąckowiaka, który proces resocjalizacji nieletnich

⁴⁹ R. Opora, *Efektywność oddziaływań resocjalizacyjnych*, Warszawa 2015.

⁵⁰ Z. Bartkowicz, *Agresywność, kompetencje społeczne i samoocena resocjalizowanych nieletnich a ich przestępczość w okresie dorosłości*, Lublin 2013.

⁵¹ P. Chomczyński, *Działania wychowanków schronisk dla nieletnich i zakładów poprawczych. Socjologiczna analiza interakcji grupowych*, Łódź 2014.

⁵² K. Biel SJ, M. Sztuka, *Resocjalizacja wobec tajemnicy zła*, Kraków 2016.

⁵³ P. Frąckowiak, *Antynomie resocjalizacyjnej rzeczywistości zakładu poprawczego*, w: *Tożsamość i edukacja. Społeczne konstrukcje i reprezentacje*, red. A. Cybal-Michalska, Z. Melosik, T. Gmerek, W. Segiet, Poznań 2018.

⁵⁴ A. Szczówka, *Zachowania dewiacyjne a stymulowanie empatii młodzieży zakładu poprawczego*, w: *Problemy współczesnej patologii społecznej*, red. B. Urban, Kraków 1998.

⁵⁵ R. Martinson, *What Works? – Questions and Answers About Prison Reform*, "The Public Interest", Spring 1974, s. 22-54.

⁵⁶ D. Lipton, R. Martinson, J. Wilks, *The Effectiveness of Correctional Treatment: A Survey of Treatment Evaluation Studies*, New York 1975.

⁵⁷ D. Lipton, *CDATE: updating the effectiveness of correctional treatment 25 years later*, "Journal of Offender Rehabilitation", Volume 22, Issue 1-2 (1995).

⁵⁸ K.J. Strom, *Profile of state prisoners under age 18, 1985-97*, Washington 2000.

⁵⁹ R.R. Ross, J. Hilborn, *op. cit.*

w warunkach zakładu poprawczego określa jako „rzeczywistość sprzeczności”⁶⁰. Pod znakiem zapytania co do swojej efektywności stoją zresztą i inne strategie oddziaływania resocjalizacyjnego na młodzież niedostosowaną społecznie, w tym progresywna, grupy homogenicznej, socjopedagogiczna, grupy heterogenicznej, indywidualna, kognitywna czy wreszcie kognitywno-behawioralna. Da się jednak wskazać pośród nich takie, dla których wyniki badań dowodzą skuteczności wyrażanej spadkiem odsetka powrotu do przestępczości.

S.M. Tarolla dowodzi, że w przypadku młodzieży niedostosowanej społecznie w wysokim stopniu, podstawowym warunkiem efektywności oddziaływań resocjalizacyjnych jest ich indywidualizacja. Nieco paradoksalnie stwierdzić trzeba, że jest to wynikiem silnego zróżnicowania cech osobowościowych i socjo-ekonomicznych warunków rozwoju psychospołecznego tej młodzieży. Nawiązując do wcześniej prezentowanych wyników badań nad czynnikami ryzyka prowadzonych przez Taroll’ę, pośród tych warunków wyróżnić trzeba takie, jak: 1) wielopropblemowość rodziny pochodzenia; 2) brak źródeł wsparcia społecznego oraz stała obecność zróżnicowanych czynników stresogennych; 3) deficyty w zakresie kompetencji społecznych, umiejętności rozwiązywania problemów i budowania planów życiowych; 4) niedojrzałość moralna i emocjonalna; 5) skłonność do zachowań agresywnych powiązana z brakiem umiejętności powstrzymania się przed takimi zachowaniami; 6) niski stopień otwartości na konstruktywne zmiany w sposobie funkcjonowania psychospołecznego; 7) zgeneralizowany brak zaufania do innych; 8) wysoki stopień wrogości i impulsywność powodujące zachowania nieadekwatne do działających bodźców⁶¹.

Nieco inaczej aniżeli Tarolla warunki efektywności oddziaływań resocjalizacyjnych wobec młodzieży określają R.R. Ross i J. Hilborn. Chociaż i oni zwracają uwagę na konieczność indywidualizacji tych oddziaływań. W swoim obszernym studium⁶² przekonująco argumentują za zasadnością podejścia behawioralnego i kognitywno-behawioralnego w resocjalizacji. Podkreślają, że punktem wyjścia dla opracowania skutecznej strategii postępowania resocjalizacyjnego i opartych o nią programów resocjalizacyjnych jest dobrze ugruntowana teoria. W tym przypadku opiera się ona

⁶⁰ P. Frąckowiak, *Kapitał resocjalizacyjny...*, *op. cit.*, s. 216.

⁶¹ S.M. Tarolla, E.F. Wagner, J. Rabinowitz, J.G. Tubman, *op. cit.*, s. 129.

⁶² R.R. Ross, J. Hilborn, *op. cit.*

na założeniu, że nasze myśli i przekonania determinują zachowanie. Wobec tego, kompetencje poznawcze podmiotu warunkowane są interakcją pomiędzy takimi zmiennymi, jak: myślenie, emocje, mózg, środowisko⁶³. Potwierdzeniem istotności tych związków dla oddziaływań resocjalizacyjnych jest przywoływane przez autorów spostrzeżenie S.D. Pollak'a: „Chodzi nie tylko o to, co tkwi w ich głowach, ale także o to, w czym tkwią ich głowy”⁶⁴. Jednakże autorzy dystansują się od stwierdzenia, że podejście kognitywno-behawioralne jest w każdej sytuacji najlepsze. „Metaanalizy dostarczają jasnych i przekonujących dowodów, że efekty resocjalizacyjne są *czasami* możliwe do osiągnięcia, wobec *niektórych* nieletnich, przy zastosowaniu *wybranych* programów kognitywno-behawioralnych, w *sprzyjających* warunkach, przy udziale *odpowiedniej* kadry”⁶⁵.

Wobec złożoności zjawiska, jakim jest niedostosowanie społeczne, ostrożność wnioskowania autorów w zakresie uwarunkowań jakie towarzyszą efektywności procesu resocjalizacji jest podejściem wysoce uzasadnionym. Wyniki innych, szeroko zakrojonych badań nad efektywnością programów resocjalizacyjnych, adresowanych do nieletnich, potwierdzają jednak słuszność przedstawianych przez nich założeń. Metaanaliza, którą na zlecenie rządu szwedzkiego prowadzili L.A. Morales, V. Garrido, J. Sánchez-Meca⁶⁶, dostarcza dowodów, które potwierdzają efektywność oddziaływań resocjalizacyjnych opartych na strategii kognitywno-behawioralnej. Drugie z rekomendowanych przez tych badaczy rozwiązań ma charakter podejścia wielowymiarowego (*multi-focused programmes*). Zarówno w jednym, jak i drugim przypadku badaczom nie udało się jednak jednoznacznie wyodrębnić czynników, które decydują o zróżnicowaniu stopnia efektywności poszczególnych, analizowanych przez nich programów, opartych o jedną, bądź drugą strategię. „Zgromadzone dowody jednoznacznie wskazują na zasadność wdrażania programów resocjalizacyjnych. Biorąc jednak pod uwagę dostępne opracowania autorstwa innych badaczy, a także wyniki analiz przeprowadzonych w ramach zrealizowanego projektu badawczego, niezwykle trudno jest wyróżnić szczegółowe cechy,

⁶³ *Ibidem*, s. 17.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 16.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 8.

⁶⁶ L.A. Morales, V. Garrido, J. Sánchez-Meca, *Treatment Effectiveness in Secure Corrections of Serious (Violent or Chronic) Juvenile Offenders*, BRÅ, Stockholm 2010, s. 8.

które w jednoznaczny sposób decydują o skuteczności poszczególnych programów resocjalizacyjnych⁶⁷.

Niezależnie od pojawiających się wątpliwości trzeba zaznaczyć, że w wynikach prowadzonych na przestrzeni dziesięcioleci badań, zogniskowanych na efektywności oddziaływań resocjalizacyjnych wobec nieletnich, dominuje przekonanie o konieczności uwzględniania w programach resocjalizacyjnych indywidualizacji oddziaływań. Wiele przemawia też za zasadnością konstruowania tych programów w oparciu o założenia podejścia behawioralno-kognitywnego⁶⁸, w powiązaniu z wielowymiarowym kompensowaniem niedoborów kompetencyjnych, między innymi w zakresie kompetencji społecznych i komunikacyjnych⁶⁹.

6. Zakończenie

Zjawisko niedostosowania społecznego młodzieży zaliczyć należy do kanonu analiz prowadzonych na gruncie kryminologii, socjologii dewiacji, psychologii czy też pedagogiki resocjalizacyjnej. Te analizy dość wyraźnie wskazują, że mimo metodologicznego zaawansowania i zaangażowania całych zespołów badaczy, przedmiotowe zjawisko ciągle pozostaje w wielu obszarach słabo rozpoznane. Tym niemniej, tezy stawiane przez badaczy potwierdzają przyjęte na wstępie założenie, że niedostosowanie społeczne jest w znacznej mierze racjonalną i możliwą do przewidzenia reakcją młodzieży na nienormalne, kryzysowe warunki, z jakimi się ona spotyka i z jakimi nie potrafi sobie poradzić.

Tradycyjne metody pracy z młodzieżą niedostosowaną społecznie nie przynoszą oczekiwanych rezultatów. Ich efektywność jest często odwrotnie proporcjonalna do zaawansowania procesu niedostosowania społecznego. Stąd też, poszukiwanie metod oddziaływania resocjalizacyjnego adekwatnych do poziomu i zakresu zdiagnozowanych u podmiotu zaburzeń w funkcjonowaniu społecznym, wpisało się na stałe w poznawczy, a w szczególności metodyczny paradygmat pedagogiki resocjalizacyjnej, socjologii wychowania, prawa czy kryminologii. Jest to bezpośrednią pochodną złożoności samego zjawiska niedostosowania społecznego.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 40. [tłumaczenie własne].

⁶⁸ Zob. R. Opora, *Resocjalizacja. Wychowanie i psychokorekcja nieletnich niedostosowanych społecznie*, Kraków 2010, s. 13 i n.

⁶⁹ R.R. Ross, J. Hilborn, *op. cit.*, s. 8.

Cechuje je wielowymiarowość, zróżnicowana dynamika, niejednorodna etiologia, specyfika odniesień społeczno-kulturowych, a także tendencja do utrzymywania się i pogłębiania wraz z rozwojem psychospołecznym podmiotu. Decyduje to o braku możliwości wypracowania modelu oddziaływań, który spełniałby warunek uniwersalności. Wydaje się jednak, że zaprezentowane tu wyniki analiz, zarówno odnoszone do sposobu definiowania podjętego zagadnienia, jak powiązanych z trajektoriami socjalizacyjnymi czynników ryzyka, które sprzyjają jego rozwijaniu się, kierują uwagę na kilka istotnych i możliwych do powszechnego stosowania rozwiązań. Pierwsze z nich, to upowszechnianie zasady indywidualizacji w szeroko pojmowanych działaniach zorientowanych na zapobieganie niedostosowaniu społecznemu. Drugie, dotyczy wykorzystywania modelu kognitywno-behawioralnego w opracowywaniu i realizacji programów profilaktycznych, resocjalizacyjnych i readaptacyjnych. Trzecie wreszcie, to konieczność uwzględniania podejścia wielowymiarowego w diagnozowaniu i kompensowaniu kompetencyjnych deficytów specyficznych dla młodzieży niedostosowanej społecznie. Zakładać też należy, że ważnym obszarem, który wymaga konsekwentnej interwencji, jest spektrum czynników ryzyka, które warunkują przebieg procesu socjalizacji młodzieży zagrożonej niedostosowaniem społecznym. Wszystkie te elementy, powiązane w system, skutkować powinny efektem synergii, co wydatnie przyczyni się do redukcji zjawiska niedostosowania społecznego młodzieży w większości z jego wymiarów.

Bibliografia

Bartkowicz Z., *Agresywność, kompetencje społeczne i samoocena resocjalizowanych nieletnich a ich przestępczość w okresie dorosłości*, Lublin 2013.

Biel SJ K., Sztuka M., *Resocjalizacja wobec tajemnicy zła*, Kraków 2016.

Bielicki E., *Koncepcja anomii E. Durkheima i R.K. Mertona a współczesne poglądy na dezorganizację społeczną*, „Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia z Nauk Społecznych” 1993, z. 10.

Blachut J., Gaberle A., Krajewski K., *Kryminologia*, Gdańsk 2001.

Borrani J., Frías M., Alemán B., García A., Ramírez C., Valdez P., *Neuropsychological disorders in juvenile delinquents*, „Revista Mexicana de Neurociencia” 2019.

Bronfenbrenner U., *Toward an Experimental Ecology of Human Development*, "American Psychologist", July 1977.

Chomczyński P., *Działania wychowanków schronisk dla nieletnich i zakładów poprawczych. Socjologiczna analiza interakcji grupowych*, Łódź 2014.

Chomczyński P., Guy R., "Our biographies are the same": *Juvenile Work in Mexican Drug Trafficking Organizations from the Perspective of a Collective Trajectory*, "The British Journal of Criminology", 07 January 2021. [<https://doi.org/10.1093/bjc/azaa092>].

Corrado R., Freedman L., *Risk Profiles, Trajectories, and Intervention Points for Serious and Chronic Young Offenders*, "International Journal of Child, Youth and Family Studies" 2011, no 2.1.

Dobijański M.J., Kamiński A., *Niedostosowanie społeczne nieletnich. Profilaktyka i resocjalizacja*, Siedlce 2020.

Farrington D.P., *Implications of criminal career research for the prevention of offending*, "Journal of Adolescence" 1990, no 13.

Frąckowiak P., *Antynomie resocjalizacyjnej rzeczywistości zakładu poprawczego*, w: *Tożsamość i edukacja. Społeczne konstrukcje i reprezentacje*, red. A. Cybal-Michalska, Z. Melosik, T. Gmerek, W. Segiet, Poznań 2018.

Frąckowiak P., *Kapitał resocjalizacyjny zakładu poprawczego*, Kraków 2017.

Frąckowiak P., *Kierunki rozwoju resocjalizacji w polskich zakładach dla nieletnich*, Poznań-Środa Wlkp. 2006.

Frąckowiak P., Szykut M. (red.), *Wielowymiarowość profilaktyki, resocjalizacji i adaptacji społecznej*, Toruń 2017.

Hildebrandt-Wypych D., *Kapitał społeczny młodzieży jako podstawa socjalizacji politycznej oraz rozwoju społeczeństwa obywatelskiego – sprawozdanie z badań niemieckich*, „Studia Edukacyjne” 2012, nr 22.

Kawula S., *Pedagogika społeczna a praca opiekuńcza i socjalna. Przyczynek do studiów*, w: *Koncepcje pedagogiki społecznej*, red. T. Frąckowiak, Poznań 1996.

Klaus W., Rzeplińska I., Wiktorska P., Woźniakowska-Fajst D. (red.), *Karierowicze kryminalni? Aktywność przestępcza w dalszych losach nieletnich*, Warszawa 2021.

Konopczyński M., *Kryzys resocjalizacji czy(li) sukces działań pozornych. Refleksje wokół polskiej rzeczywistości resocjalizacyjnej*, Warszawa 2013.

Konopnicki J., *Niedostosowanie społeczne*, Warszawa 1971.

Krupa B., *Doświadczenia życiowe młodzieży z okresu wczesnego dzieciństwa i ich związek z niedostosowaniem społecznym*, Łódź 2011.

Lipkowski O., *Resocjalizacja*, Warszawa 1987.

Lipton D., *CDATE: updating the effectiveness of correctional treatment 25 years later*, "Journal of Offender Rehabilitation" 1995, Volume 22, Issue 1-2.

Lipton D., Martinson R., Wilks J., *The Effectiveness of Correctional Treatment: A Survey of Treatment Evaluation Studies*, New York 1975.

Łoś M., Hawrot A., Grzelak S., Balcerzak A., *Mapa czynników ryzyka i chroniących młodzież przed zachowaniami ryzykownymi*, Raport I z badań NPZ.XI_17.2017.

Martinson R., *What Works? – Questions and Answers About Prison Reform*, "The Public Interest", Spring 1974.

Morales L.A., Garrido V., Sánchez-Meca J., *Treatment Effectiveness in Secure Corrections of Serious (Violent or Chronic) Juvenile Offenders*, Stockholm 2010.

Mulder E.A., *Unravelling Serious Juvenile Delinquency. Risk and Needs Assessment by Classification into Subgroups*, Rotterdam 2010.

Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 1995.

Opora R., *Efektywność oddziaływań resocjalizacyjnych*, Warszawa 2015.

Opora R., *Resocjalizacja. Wychowanie i psychokorekcja nieletnich niedostosowanych społecznie*, Kraków 2010.

Przetacznik-Gierowska M., Tyszkowa M., *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 1, Warszawa 2011.

Pytko L., *Nieprzystosowanie społeczne i jego odmiany*, w: *Encyklopedia Pedagogiczna*, red. W. Pomykało, Warszawa 1997.

Pytko L., *O mglistości języka pedagogiki resocjalizacyjnej*, „Opieka-Wychowanie-Terapia” 2002, nr 1(49).

Pytko L., *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Warszawa 2000.

Pytko L., *Raport o stanie wdrażania reformy resocjalizacji w zakładach poprawczych*, Warszawa 1998.

Ross R.R., Hilborn J., *Rehabilitating rehabilitation. Neurocriminology for treatment of antisocial behavior*, Ottawa 2008.

Sawicki K., *Środowiskowy wymiar niedostosowania społecznego*, w: *Środowiskowy wymiar niedostosowania*, red. K. Sawicki, K. Konaszewski, Białystok 2014.

Siemaszko A., *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, Warszawa 1993.

Słownik Języka Polskiego PWN, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/fenomen.html> [dostęp 22.01.2021].

Spionek H., *Opóźnienia i dysharmonie rozwoju uczniów jako przyczyna ich trudności i niepowodzeń szkolnych*, w: *Pedagogika rewalidacyjna*, red. A. Hulek, Warszawa 1980.

Strom K.J., *Profile of state prisoners under age 18, 1985–97*. Washington, DC: Office of Justice Programs, US Department of Justice, 2000.

Syrek E., *Aspiracje życiowe młodzieży niedostosowanej społecznie, Aspiracje życiowe młodzieży niedostosowanej społecznie*, Katowice 1986.

Szecówka A., *Zachowania dewiacyjne a stymulowanie empatii młodzieży zakładu poprawczego*, w: *Problemy współczesnej patologii społecznej*, red. B. Urban, Kraków 1998.

Zsulc M., Pawlewicz P., *Potrzeba poszukiwania doznań u młodzieży niedostosowanej społecznie*, „Edukacja Dla Bezpieczeństwa” 2015, rok IX, nr 4 (29).

Tarolla S.M., Wagner E.F., Rabinowitz J., Tubman J.G., *Understanding and treating juvenile offenders: A review of current knowledge and future directions*, „Aggression and Violent Behavior” 2002, no 7 [tłum. własne].

Teicher M. H., *Niezabliźnione rany. Neurobiologia przemocy*, „Świat Nauki”, maj 2002.

Wysocka E., Ostafińska-Molik B., *Nastawienia życiowe młodzieży niedostosowanej społecznie i prawidłowo przystosowanej: analiza porównawcza*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa” 2014, t. 7, nr 1(22).

Żmichrowska M.J., *Niedostosowanie społeczne. Przegląd wybranych definicji*, „Prace Naukowe WWSZiP” 2012, nr 18(2).

Radosław Giętkowski¹

**CHARAKTER PRAWNY OBOWIĄZKÓW I ŚRODKÓW
STOSOWANYCH W ZWIĄZKU ZE ŚRODKAMI
PROBACYJNYMI**

**LEGAL NATURE OF OBLIGATIONS AND MEASURES
USED IN CONNECTION WITH PROBATION
MEASURES**

Otrzymano: 20.06.2023

Zaakceptowano 10.06.2024

Opublikowano: 30.06.2024

DOI: 10.5604/01.3001.0054.5836

Artykuł Oryginalny

Źródło finansowania – badania własne

Streszczenie

Doktryna i judykatura nie wypracowały jednolitego stanowiska w kwestii charakteru prawnego obowiązków i środków stosowanych w związku ze środkami probacyjnymi. Rozbieżności dotyczą w szczególności charakteru prawnego obowiązku naprawienia szkody, nawiązki, świadczenia pieniężnego i zakazu prowadzenia pojazdów. Ustalenie charakteru prawnego tych środków ma tymczasem duże znaczenie praktyczne. Wpływa m.in. na przesłanki ich orzekania, ich treść czy prawne konsekwencje ich niewykonania. Niniejsze opracowanie jest pierwszą kompleksową analizą tej problematyki. Autor przedstawia własne stanowisko, szeroko odwołując się do literatury i orzecznictwa.

¹ Dr hab. Radosław Giętkowski, prof. ucz., Uniwersytet Gdański, Wydział Prawa i Administracji, e-mail: radoslaw.gietkowski@ug.edu.pl, ORCID: 0000-0002-0678-5369.

Słowa kluczowe: środki probacyjne, obowiązki probacyjne, obowiązki naprawienia szkody, nawiązka, świadczenie pieniężne, zakaz prowadzenia pojazdów

Abstract

The doctrine and jurisprudence did not work out a uniform position on the legal nature of the obligations and measures used in connection with probation measures. The discrepancies concern, in particular, the legal nature of the obligation to repair damage, the punitive damages, the pecuniary payment and the prohibition from operating vehicles. Determining the legal nature of these measures, meanwhile, is of great practical importance. It has influence, among others, on the premises for their adjudication, their content or the legal consequences of their non-performance. This study is the first holistic analysis of this issue. The author presents his own position, extensively referring to the literature and jurisprudence.

Keywords: probation measures, probation obligations, obligation to repair damage, punitive damages, pecuniary payment, prohibition from operating vehicles

1. Uwagi wstępne

Jednym z zagadnień powodujących wiele rozbieżności w nauce i praktyce prawa karnego jest kwestia charakteru prawnego obowiązków i środków stosowanych w związku ze środkami probacyjnymi. Nie jest to przy tym kwestia tylko teoretyczna. Ustalenie charakteru prawnego tych środków wpływa m.in. na przesłanki ich orzekania, ich treść czy prawne konsekwencje ich niewykonania. W literaturze można znaleźć sporo wypowiedzi na wspomniany temat, ale zawsze są to jedynie wypowiedzi odnoszące się tylko do wybranych obowiązków lub środków. Wydaje się tymczasem, że dopiero systemowe spojrzenie na powyższą kwestię może doprowadzić do trafnych wniosków. Problem dodatkowo komplikują wcale nierzadkie zmiany przepisów regulujących środki probacyjne², co sprawia, że nie

² Zob. zwłaszcza ustawa z dnia 12 lutego 2010 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks karny wykonawczy oraz ustawy – Prawo ochrony środowiska (Dz.U. Nr 40,

wszystkie wypowiedane w interesującej nas materii poglądy zachowały aktualność. W związku z tym potrzebne jest dokonanie całościowej analizy problematyki charakteru prawnego obowiązków i środków stosowanych w związku ze środkami probacyjnymi, uwzględniającej w szczególności zmiany normatywne dotyczące tych środków. Przeprowadzenie takiej analizy jest celem niniejszego opracowania.

Pod pojęciem środków probacyjnych będą rozumiane trzy podstawowe środki przewidziane przez ustawodawcę w rozdz. VIII Kodeksu karnego³, zatytułowanym „Środki związane z poddaniem sprawcy próbie”, tzn. warunkowe umorzenie postępowania karnego, warunkowe zawieszenie wykonania kary oraz warunkowe przedterminowe zwolnienie z odbycia reszty kary pozbawienia wolności, jak również kara ograniczenia wolności, która ma probacyjny charakter i może być zaliczona do środków probacyjnych *sensu largo*⁴. Stosowanie obowiązków i środków „w związku ze środkami probacyjnymi” wiąże się natomiast z sytuacją, gdy orzeczenie środka probacyjnego jest warunkiem zastosowania danego obowiązku lub środka (nie chodzi tu o środki orzekane razem ze środkami probacyjnymi, ale w oparciu o podstawy prawne niepowiązane z tymi ostatnimi). Środki „stosowane” są to ponadto takie środki, które muszą być wskazane w wyroku, a nie te, które obowiązują na mocy prawa.

2. Obowiązki z art. 72 k.k.

Nie ulega wątpliwości w zasadzie jedynie to, że nakładane na skazanego, względem którego zawieszono wykonanie kary, obowiązki wymienione w art. 72 § 1 k.k. są typowymi obowiązkami probacyjnymi. Nie można ich uznać za środki karne, nawet gdy ich treść jest zbieżna z treścią tych środków. Świadczy o tym posłużenie się w stosunku do nich przez

poz. 227, ze zm.), ustawa z dnia 16 września 2011 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny wykonawczy oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. Nr 240, poz. 1431, ze zm.) i ustawa z dnia 20 lutego 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 396, ze zm.).

³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2024 r. poz. 17, ze zm.), dalej: k.k.

⁴ Na temat probacyjnego charakteru kary ograniczenia wolności bliżej zob. R. Giętkowski, *Kara ograniczenia wolności w polskim prawie karnym*, Warszawa 2007, s. 48-51 oraz A. Ornowska, *Kara ograniczenia wolności w świetle nowelizacji Kodeksu karnego i Kodeksu karnego wykonawczego*, Opole 2013, s. 164-175 wraz z przywołaną w tych pozycjach literaturą.

ustawodawcę terminem „zobowiązać” a nie „orzekać”, co jest charakterystyczne dla kar, środków karnych i kompensacyjnych, a oprócz tego brak odwołań do rozdz. V k.k., w którym są uregulowane te środki (ponadto w odniesieniu do obowiązków określonych w art. 72 § 1 pkt 7a i 7b k.k. mamy w tym artykule autonomiczną regulację odpowiednio w § 1a i 1b), a przede wszystkim wyraźne odróżnienie w art. 72 § 1 *in princ.* k.k. obowiązków wyszczególnionych w tym paragrafie od środków karnych (zgodnie z treścią tego przepisu, sąd obowiązkowo nakłada wspomniane zobowiązania, jeśli nie orzeka środka karnego, a gdy taki środek orzeka, zastosowanie któregoś z tych zobowiązań jest fakultatywne). Dla praktyki ma to znaczenie takie, że do obowiązków, o których mowa w art. 72 § 1 k.k., nie mają zastosowania przepisy dotyczące środków karnych⁵.

Wątpliwości nie powinien też rodzić charakter prawny obowiązku naprawienia szkody wyrządzonej przestępstwem, nakładanego również na skazanego, względem którego zawieszono wykonanie kary, ale przewidzianego przez art. 72 § 2 k.k. Przepis ten wprost stanowi, że sąd może zobowiązać skazanego do naprawienia szkody, „chyba że orzekł środek kompensacyjny”. Rzeczony obowiązek nie jest zatem obowiązkiem naprawienia szkody orzekanym jako środek kompensacyjny na podstawie art. 46 § 1 k.k. Ustawodawca zresztą nie stanowi w art. 72 § 2 k.k. o orzekaniu obowiązku naprawienia szkody, jak czyni to na gruncie art. 46 § 1 k.k., a o zobowiązaniu do naprawienia szkody. Obowiązek naprawienia szkody wymieniony w art. 72 § 2 k.k. jest zatem także obowiązkiem probacyjnym.

Należy zauważyć, że do katalogu obowiązków z art. 72 k.k. odsyłają przepisy dotyczące środków probacyjnych innych niż warunkowe zawieszenie wykonania kary, tzn.: art. 67 § 3 k.k. umożliwiający sądowi nałożenie na sprawcę, względem którego warunkowo umorzono postępowanie karne, obowiązków wymienionych w art. 72 § 1 pkt 1-3, 5-6b, 7a lub 7b; art. 159 § 1 Kodeksu karnego wykonawczego⁶ zezwalający sądowi nałożyć na warunkowo zwolnionego obowiązki określone w art. 72 § 1 k.k., „a jeżeli szkoda wyrządzona przestępstwem, za które skazany odbywa karę, nie została naprawiona, orzec obowiązek określony w art. 72 § 2”,

⁵ Por. np. P. Hofmański, L.K. Paprzycki, A. Sakowicz, w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. M. Filar, wyd. 5, Warszawa 2016, s. 549.

⁶ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. z 2024 r. poz. 706), dalej: k.k.w.

tj. obowiązek naprawienia szkody wyrządzonej przestępstwem⁷; art. 34 § 3 k.k., zgodnie z którym „wymierzając karę ograniczenia wolności, sąd może orzec (...) obowiązki, o których mowa w art. 72 § 1 pkt 2-7a”. Zasadne jest przyjęcie, że jeśli obowiązki z art. 72 k.k. stosowane w związku ze środkiem probacyjnym, jakim jest warunkowe zawieszenie wykonania kary, są obowiązkami probacyjnymi, to nakładane w analogicznych sytuacjach, tzn. w związku z innymi środkami probacyjnymi, też są obowiązkami probacyjnymi. Biorąc to pod uwagę, nie można nie dostrzec, że prawodawca nieprawidłowo posługuje się zwrotem „orzekać” w odniesieniu do obowiązku naprawienia szkody, nakładanego na warunkowo zwolnionego oraz do obowiązków wymienionych w art. 72 § 1 pkt 2-7a k.k., nakładanych w związku z karą ograniczenia wolności (ten ostatni błąd ustawodawca powtarza w art. 65 ust. 1 k.k.w.).

Charakter prawny pozostałych obowiązków i środków stosowanych w związku ze środkami probacyjnymi nie jest już jednoznaczny. Chodzi tu o takie obowiązki lub środki, jak obowiązek naprawienia szkody lub zadośćuczynienia za dokonaną krzywdę, nawiązkę, świadczenie pieniężne i zakaz prowadzenia pojazdów stosowane w związku z warunkowym umarzaniem postępowania karnego oraz świadczenie pieniężne stosowane w związku z warunkowym zawieszeniem wykonania kary i karą ograniczenia wolności.

3. Pozostałe obowiązki i środki stosowane w związku z warunkowym umorzeniem postępowania karnego

Zgodnie z art. 67 § 3 *in princ.* k.k., „umarzając warunkowo postępowanie karne, sąd nakłada na sprawcę obowiązek naprawienia w całości albo w części, a w miarę możliwości również obowiązek zadośćuczynienia za doznaną krzywdę, albo zamiast tych obowiązków orzeka nawiązkę”.

⁷ Co prawda art. 72 § 2 k.k. wymienia nie tylko obowiązek naprawienia szkody, ale też świadczenie pieniężne, niemniej jednak z kontekstu treściowego art. 159 § 1 k.k.w. wynika, że chodzi tu wyłącznie o ten pierwszy obowiązek, a poza tym świadczenie pieniężne nie jest obowiązkiem probacyjnym, o czym będzie jeszcze mowa w dalszej części opracowania. Por K. Postulski, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, wyd. 4, Warszawa 2017, s. 762; K. Dąbkiewicz, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, wyd. 4, Warszawa 2018, s. 697; S. Lelental, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, wyd. 7, Warszawa 2020, s. 642; L. Osiński, w: *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, red. J. Lachowski, wyd. 4, Warszawa 2021, s. 581.

W uzasadnieniu do projektu k.k. wskazuje się, że wymieniony obowiązek naprawienia szkody należy do obowiązków probacyjnych⁸, i takie stanowisko zajmuje przeważająca część przedstawicieli doktryny, w różny sposób je uzasadniając⁹, aczkolwiek spotyka się też poglądy odmienne – że jest to środek kompensacyjny uregulowany w art. 46 § 1 k.k.¹⁰, środek o charakterze mieszanym, kompensacyjno-probacyjnym¹¹, jak również że jest to *sui generis* środek o charakterze probacyjnym¹². Należy opowiedzieć się za stanowiskiem dominującym. Przemawiają za tym poniższe argumenty.

Po pierwsze, prawodawca nie odwołuje się w art. 67 § 3 k.k. do art. 46 § 1 k.k., co mogłoby przybrać np. następującą postać: „umarzając warunkowo postępowanie karne, sąd nakłada na sprawcę obowiązek, o którym mowa w art. 46 § 1”, podczas gdy tego typu zabieg redakcyjny jest zastosowany w końcowej części art. 67 § 3 k.k. w odniesieniu do świadczenia pieniężnego i zakazu prowadzenia pojazdów, o czym będzie jeszcze mowa.

⁸ Zob. *Nowe kodeksy karne – z 1997 r. z uzasadnieniami*, Warszawa 1997, s. 161.

⁹ Zob. Z. Gostyński, *Obowiązek naprawienia szkody w nowym ustawodawstwie karnym*, Kraków 1999, s. 136; M. Kupiec, *Warunkowe umorzenie postępowania karnego a wynikające z przestępstwa cywilne roszczenia majątkowe*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2002, t. X, s. 131; P. Pratkowiecki, *Glosa do uchwały SN z dnia 17 marca 2000 r.*, I KZP 2/00, „Przegląd Sądowy” 2002, nr 3, s. 147; R. Giętkowski, *Hierarchia funkcji karnoprawnego obowiązku naprawienia szkody i jej znaczenie w praktyce*, „Palestra” 2003, nr 11-12, s. 128; W. Marcinkowski, *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 4 grudnia 2003 r.* (WA 55/03), „Prokurator” 2004, nr 1, s. 64; T. Koziół, *Warunkowe umorzenie postępowania karnego*, Warszawa 2009, s. 185; A. Muszyńska, *Naprawienie szkody wyrządzonej przestępstwem*, Warszawa 2010, s. 170; R. Skarbek, w: *Kodeks karny. Część ogólna*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, t. II, *Komentarz do artykułów 32-116*, wyd. 1, Warszawa 2010, s. 439; E.A. Wdzięczna, *Warunkowe umorzenie postępowania karnego w świetle koncepcji sprawiedliwości naprawczej*, Toruń 2010, s. 290-292; B. Kunicka-Michalska, *Warunkowe umorzenie postępowania karnego*, w: *Kary i inne środki reakcji prawnokarnej*, red. M. Melezini (System prawa karnego, red. A. Marek, L.K. Paprzycki, t. 6), wyd. 2, Warszawa 2016, s. 1075; Ł. Pilarczyk, *Naprawienie szkody jako obowiązek probacyjny*, w: *Konsensualizm i kompensacja a podstawy odpowiedzialności karnej*, red. I. Sepioło-Jankowska, Warszawa 2016, s. 194. Zob. także wyrok SN z 4.12.2003 r., WA 55/03, OSNKW 2004, nr 2, poz. 21.

¹⁰ Zob. J. Majewski, *Kodeks karny. Komentarz do zmian 2015*, Warszawa 2015, s. 229; P. Hofmański, L.K. Paprzycki, A. Sakowicz, w: *Kodeks karny...*, red. M. Filar, s. 515; M. Klubińska, *Środki kompensacyjne i obowiązek naprawienia szkody przy warunkowym zawieszeniu wykonania kary i warunkowym umorzeniu postępowania karnego*, w: *Dochodzenie roszczeń cywilnych a proces karny*, red. A. Lach, Warszawa 2018, s. 150-151; G. Łabuda, w: *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, red. J. Giezek, Warszawa 2021, s. 601.

¹¹ Zob. A. Zoll, w: *Kodeks karny*, red. W. Wróbel, A. Zoll, t. I, *Część ogólna*, cz. II, *Komentarz do art. 53-116*, wyd. 5, Warszawa 2016, s. 288.

¹² Zob. M. Melezini, *Środki karne jako instrument polityki kryminalnej*, Białystok 2013, s. 158.

Po drugie, środek kompensacyjny z art. 46 § 1 k.k. może być orzekany tylko w razie skazania, a warunkowe umorzenie postępowania karnego nie jest formą skazania. Po trzecie, w art. 67 § 3 k.k., w którym wymienione są obowiązki i środki stosowane w związku z warunkowym umorzeniem, po obowiązku naprawienia szkody lub zadośćuczynienia za doznaną krzywdę umieszczone są obowiązki probacyjne z art. 72 § 1 k.k., a dopiero w ostatniej kolejności środki karne, do której to *notabene* kategorii do 2015 r. zaliczany był środek z art. 46 § 1 k.k.¹³. Wydaje się, że kolejność ta nie jest przypadkowa – że najpierw ustawodawca podaje najściślej związane z instytucją warunkowego umorzenia postępowania obowiązki probacyjne, a potem środki o szerszym zakresie zastosowania; że omawiany przepis jest wewnętrznie uporządkowany. Po czwarte, w stosunku do obowiązku naprawienia szkody ustawodawca mówi o nakładaniu go, a nie orzekaniu, jak czyni to w art. 46 § 1 k.k. Co prawda nie może to być argument rozstrzygający, bo podnoszono powyżej, że czasem ustawodawca bywa w tej materii niekonsekwentny. Znamienne jest jednak to, że w treści art. 67 § 3 k.k. czasownik „nakładać” użyty jest również w odniesieniu do obowiązków probacyjnych z art. 72 § 1 k.k., ale w części dotyczącej środków karnych mowa jest już o ich orzekaniu. Trudno nie uznać tego zróżnicowania terminologicznego za znaczące. Po piąte, zgodnie z art. 342 § 2 Kodeksu postępowania karnego¹⁴ w wyroku warunkowo umarzającym postępowanie „sąd określa także nałożone na oskarżonego obowiązki oraz sposób i termin ich wykonania (...), a w razie uznania za celowe – orzeka świadczenie pieniężne lub zakaz prowadzenia pojazdów”. Przepis ten nie doprecyzowuje, co należy rozumieć przez obowiązki, ale skoro nie wyodrębnia on obowiązku naprawienia szkody, w pojęciu obowiązków mieścić się będzie zarówno ten obowiązek, jak i obowiązki z art. 72 § 1 k.k. Jeśli tak, to w wyroku warunkowo umarzającym postępowanie trzeba określić termin wykonania obowiązku naprawienia szkody. Nie określa się tymczasem terminu wykonania tego obowiązku, gdy jest orzekany w charakterze środka kompensacyjnego, bo art. 46 § 1 k.k. nie daje ku temu podstaw. Ustala się natomiast, na podstawie art. 74 § 1 k.k., termin wykonania

¹³ Zmiany wprowadziła ustawa z dnia 20 lutego 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw, która ze środków karnych wydzieliła jako odrębną kategorię środków reakcji karnej środki kompensacyjne, zaliczając do nich obowiązek naprawienia szkody lub zadośćuczynienia za doznaną krzywdę i nawiązkę.

¹⁴ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. z 2024 r. poz. 37, ze zm.), dalej: k.p.k.

obowiązku naprawienia szkody jako obowiązku probacyjnego. Świadczy to o tym, że obowiązek naprawienia szkody nakładany przy warunkowym umorzeniu postępowania karnego jest obowiązkiem probacyjnym. Wreszcie po szóste, względy systemowe nakazują uznać probacyjny charakter analizowanego obowiązku. Jeśli obowiązek naprawienia szkody stosowany w związku z warunkowym zawieszeniem wykonania kary i warunkowym przedterminowym zwolnieniem jest obowiązkiem probacyjnym, to powinien być takim obowiązkiem również na gruncie uregulowania trzeciego środka probacyjnego, jakim jest warunkowe umorzenie postępowania.

Jak wspomniano powyżej, zamiast obowiązku naprawienia szkody lub obowiązku zadośćuczynienia za doznaną krzywdę sąd może orzec nawiązkę. Przyjmując, że wymieniony obowiązek jest obowiązkiem probacyjnym, należałoby uznać, że środek stosowany w jego zastępstwie też ma charakter obowiązku probacyjnego, aczkolwiek stanowisko takie jest raczej odosobnione¹⁵. Na ogół autorzy opowiadają się za poglądem, że nawiązka wymieniona w art. 67 § 3 k.k. jest środkiem kompensacyjnym (a przed 2015 r. była środkiem karnym)¹⁶. O tym, że wspomniana nawiązka stanowi obowiązek probacyjny, przekonuje jednak nie tylko powyższy argument, że bardziej zorganizowany i odrębny środek penalny (środek kompensacyjny) nie może być substytutem obowiązku probacyjnego, który jest tylko elementem konstrukcyjnym środka reakcji karnej, takiego jak warunkowe umorzenie postępowania karnego. Trzeba ponadto zwrócić uwagę na to, że ustawodawca, wprowadzając do treści art. 67 § 3 k.k. nawiązkę, nie wskazuje, że chodzi o nawiązkę uregulowaną w innym przepisie (tu konkretnie w art. 46 lub art. 47), a czyni w ten sposób w przypadku świadczenia pieniężnego i zakazu prowadzenia pojazdów. Co więcej,

¹⁵ Zob. J. Mierzwińska-Lorencka, w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. R.A. Stefański, wyd. 6, Warszawa 2023, s. 565.

¹⁶ Zob. P. Gensikowski, *Problematyka nawiązki jako środka towarzyszącego warunkowemu umorzeniu postępowania karnego*, „Probacja” 2012, nr 1, s. 138-140; J. Majewski, *op. cit.*, s. 229; P. Hofmański, L.K. Paprzycki, A. Sakowicz, w: *Kodeks karny...*, red. M. Filar, s. 515; B. Kunicka-Michalska, *op. cit.*, s. 1081; A. Sieradzka-Kośła, *Nawiązka*, w: *Środki karne po nowelizacji w 2015 roku*, red. R.A. Stefański, Warszawa 2016, s. 447; A. Zoll, w: *Kodeks karny...*, red. W. Wróbel, A. Zoll, s. 291; M. Klubińska, *op. cit.*, s. 150; S. Hyps, w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, wyd. 7, Warszawa 2021, s. 621 (z tym że Autor niepoprawnie nazywa nawiązkę środkiem karnym); G. Łabuda, w: *Kodeks karny...*, red. J. Giezek, s. 602. Jeszcze inne stanowiska zajmuje M. Melezini (*op. cit.*, s. 159), twierdząc, że nawiązka, o której mowa w art. 67 § 3 k.k., jest *sui generis* środkiem o charakterze probacyjnym.

nawiązkę jako środek kompensacyjny można – zgodnie z art. 46 i art. 47 k.k. – orzec tylko w razie skazania, podczas gdy warunkowe umorzenie postępowania nie powoduje skutku w postaci skazania.

Poza tym brak jest przeszkód do przyjęcia obligacyjno-probacyjnego charakteru nawiązki stosowanej w związku z warunkowym umorzeniem postępowania. Nie wydaje się, by przeszkodą było posłużenie się przez ustawodawcę w art. 67 § 3 k.k. sformułowaniem „orzeka nawiązkę”¹⁷. Wykazano już przecież powyżej, że zwrot „orzekać” bywa czasem używany w przepisach w sposób niekonsekwentny. Nie jest również przeszkodą to, że w przepisach k.k. uregulowana jest nawiązka jako środek kompensacyjny. Dopuszcza się bowiem możliwość orzekania jednego środka reakcji karnej tytułem innego, i to dopuszcza ją zarówno sam ustawodawca (zob. art. 93a § 2 k.k.), jak i nauka prawa karnego, co będzie jeszcze bliżej przedstawione w dalszej części opracowania. Nie jest też tak, że gdyby nawiązce z art. 67 § 3 k.k. odmówić charakteru środka kompensacyjnego, to częściowo stałby się martwy art. 68 § 2 k.k., wedle którego sąd może podjąć warunkowo umorzone postępowanie karne m.in. wtedy, gdy sprawca uchyła się od wykonania orzeczonego środka kompensacyjnego. Nawiązka z art. 67 § 3 k.k. nie jest jedynym potencjalnym środkiem kompensacyjnym stosowanym w związku z warunkowym umorzeniem postępowania. Takim środkiem kompensacyjnym może być też nawiązka orzekana zamiast przepadku, na podstawie art. 44 § 3 k.k.

Artykuł 67 § 3 k.k. nie wskazuje, na rzecz kogo orzeka się nawiązkę. Mając na uwadze to, że jest to nawiązka orzekana zamiast obowiązku naprawienia szkody, należy w tej mierze stosować *per analogiam* art. 46 § 2 k.k., który określa zakres podmiotowy nawiązki orzekanej jako środek kompensacyjny zamiast obowiązku naprawienia szkody w charakterze środka kompensacyjnego (jest to nawiązka co do zasady na rzecz pokrzywdzonego)¹⁸. Art. 46 § 2 k.k. wyznacza także górną granicę kwotową nawiązki w wysokości 200 000 zł. Nie można wszakże pominąć w tej kwestii art. 48 k.k., który ustanawia zasadę, że nawiązkę orzeka się

¹⁷ Odmienne P. Gensikowski, *op. cit.*, s. 138.

¹⁸ Por. A. Zoll, w: *Kodeks karny...*, red. W. Wróbel, A. Zoll, s. 292; M. Klubińska, *op. cit.*, s. 157; S. Hypś, w: *Kodeks karny...*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, s. 622; wyrok SN z 30.05.2018 r., V KK 446/17, Lex nr 2509711. Odmienne J. Lachowski, w: *Kodeks karny*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, t. I, *Część ogólna. Komentarz do artykułów 1-116*, wyd. 5, Warszawa 2021, s. 1059; J. Mierzwińska-Lorencka, w: *Kodeks karny...*, red. R.A. Stefański, s. 566.

w wysokości do 100 000 zł, chyba że ustawa stanowi inaczej. Orzekanie nawiązki w wysokości określonej w art. 46 § 2 k.k. oznaczałoby stosowanie tego przepisu w drodze niedopuszczalnej w prawie karnym analogii na niekorzyść sprawcy. W zakazie wysokości nawiązki z art. 67 § 3 k.k. należy zatem odwołać się do analogii z art. 48 k.k.¹⁹

W celu usunięcia trudności interpretacyjnych co do nawiązki stosowanej przy warunkowym umorzeniu postępowania pożądana byłaby nowelizacja art. 67 § 3 k.k. polegająca na wyraźnym zaznaczeniu, że zamiast obowiązku naprawienia szkody lub zadośćuczynienia za doznaną krzywdę sąd może zobowiązać sprawcę do uiszczenia nawiązki, do której odpowiednio stosuje się art. 46 § 2 k.k. Przy okazji dobrze byłoby w konsekwentny sposób wprowadzić możliwość stosowania nawiązki zamiast obowiązku naprawienia szkody przy warunkowym zawieszeniu wykonania kary.

Jak zasygnalizowano wcześniej, omówione dotychczas obowiązki nie są jedynymi obowiązkami lub środkami stosowanymi w związku z warunkowym umorzeniem postępowania. W końcowej części art. 67 § 3 k.k., po wskazaniu, że sąd może nałożyć na sprawcę obowiązki probacyjne z art. 72 § 1 k.k., przepis dodaje: „a ponadto orzec świadczenie pieniężne wymienione w art. 39 pkt 7 lub zakaz prowadzenia pojazdów, wymieniony w art. 39 pkt 3, do lat 2”. Charakter prawny tych środków jest jeszcze bardziej kontrowersyjny niż charakter przedstawionych powyżej obowiązków, ale raczej dominuje przekonanie, że są to środki karne, a nie obowiązki probacyjne²⁰, i przekonanie to należy podzielić.

¹⁹ Por. J. Majewski, *op. cit.*, s. 233; P. Hofmański, L.K. Paprzycki, A. Sakowicz, w: *Kodeks karny...*, red. M. Filar, s. 515; A. Sieradzka-Kośla, *op. cit.*, s. 479; A. Zoll, w: *Kodeks karny...*, red. W. Wróbel, A. Zoll, s. 292; V. Konarska-Wrzošek, w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. V. Konarska-Wrzošek, wyd. 3, Warszawa 2020, s. 459; G. Łabuda, w: *Kodeks karny...*, red. J. Giezek, s. 602. Odmienne M. Klubińska, *op. cit.*, s. 159-160.

²⁰ Zob. J. Wojciechowski, *Kodeks karny. Komentarz. Orzecznictwo*, Warszawa 1998, s. 147; M. Kalitowski, w: M. Kalitowski, Z. Sienkiewicz, J. Szumski, L. Tyszkiewicz, A. Wąsek, *Kodeks karny. Komentarz*, t. II, Art. 32-116, Gdańsk 1999, s. 181-182; W. Marcinkowski, *Glosa...*, s. 62 (jednakże w późniejszej publikacji Autor zmienia zdanie – zob. idem, *Terminy wykonalności orzeczeń sądowych w zakresie roszczeń majątkowych orzeczonych tytułem środka karnego lub probacyjnego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2005, nr 1, s. 53); R. Góral, *Kodeks karny. Praktyczny komentarz*, wyd. 5, Warszawa 2007, s. 148; E.A. Wdzięczna, *op. cit.*, s. 192; P. Gensikowski, *op. cit.*, s. 139; W. Cieślak, *Świadczenie pieniężne*, w: *Kary i inne środki...*, red. M. Melezini, s. 716; B. Kunicka-Michalska, *op. cit.*, s. 1071; P. Hofmański, L.K. Paprzycki, A. Sakowicz, w: *Kodeks karny...*, red. M. Filar, s. 516; A. Zoll, w: *Kodeks karny...*, red. W. Wróbel, A. Zoll, s. 287 i 292; M. Leciak, *Świadczenie pieniężne*, w: *Środki karne, przepadek i środki kompensacyjne w znowelizowanym Kodeksie karnym*,

Uwzględniając argumenty przywoływane w doktrynie i judykaturze, można podać kilka powodów, dla których zasadne jest traktowanie wspomnianych środków jako środki karne. W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na to, że ustawodawca w art. 67 § 3 k.k. nie posługuje się w stosunku do tych środków terminem „obowiązek”, inaczej niż czyni to w odniesieniu do obowiązków z art. 72 § 1 k.k. Po drugie, w przypadku obu środków odwołuje się do art. 39 k.k. zawierającego katalog środków karnych, *explicite* wskazując, że są to środki z tego katalogu. Po trzecie, w art. 67 § 3 k.k. brakuje unormowania przesłanek stosowania tych środków i ich treści, w związku z czym konieczne jest sięgnięcie w tym zakresie do regulacji z rozdz. V k.k., poświęconego środkom karnym, tzn. do art. 42 k.k., jeśli chodzi o zakaz prowadzenia pojazdów, i do art. 43a k.k. (do 2015 r. do art. 49 k.k.) – w odniesieniu do świadczenia pieniężnego. Warto podkreślić, że konieczność taką widzą nawet przeciwnicy zaliczania środków z art. 67 § 3 *in fine* k.k. do środków karnych²¹. Jeżeli przyjmie się, że są to środki karne, to przywołane przepisy będą stosowane do nich wprost, a nie w drodze analogii. Stosując art. 42 k.k. do zakazu prowadzenia pojazdów orzeczanego w związku z warunkowym umorzeniem postępowania, trzeba jednak mieć na uwadze to, że art. 67 § 3 k.k. stanowi względem tego przepisu *lex specialis*, pozwalając na orzekanie omawianego zakazu nie tylko w razie skazania, który to warunek wymienia art. 42, oraz przewidując zawsze fakultatywne stosowanie tego

red. P. Daniluk, Warszawa 2017, s. 321-322; V. Konarska-Wrzošek, w: *Kodeks karny...*, red. V. Konarska-Wrzošek, s. 460; S. Hypś, w: *Kodeks karny...*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, s. 621; J. Mierzwińska-Lorencka, w: *Kodeks karny...*, red. R.A. Stefański, s. 566; uchwała SN z 17.03.2000 r., I KZP 2/00, OSNKW 2000, nr 3-4, poz. 22; wyrok SN z 4.12.2003 r., WA 55/03; uchwała SN z 23.05.2006 r., I KZP 6/06 OSNKW 2006, nr 6, poz. 56; wyrok SN z 6.02.2014 r., III KK 481/13, „Prokuratura i Prawo” 2014, nr 5 – wkładka, poz. 4. Odmienne Z. Sienkiewicz, *Kilka refleksji o funkcjach świadczenia pieniężnego*, w: *Problemy wymiaru sprawiedliwości karnej. Księga Jubileuszowa Profesora Jana Skupińskiego*, red. A. Błachnio-Parzych, J. Jakubowska-Hara, J. Kosonoga, H. Kuczyńska, Warszawa 2013, s. 170; J. Majewski, *op. cit.*, s. 234; uchwała SN z 29.03.2006 r., I KZP 2/06, OSNKW 2006, nr 4, poz. 32.

²¹ Zob. K.J. Leżak, *Glosa do uchwały SN z dnia 23 maja 2006 r., I KZP 6/06*, „Przegląd Sądowy” 2007, nr 1, s. 125; T. Kozioł, *op. cit.*, s. 213; R.A. Stefański, *Świadczenie pieniężne jako środek probacyjny*, „Probacja” 2009, nr 3-4, s. 9-10; idem, *Zakaz prowadzenia pojazdów jako środek probacyjny*, „Probacja” 2009, nr 2, s. 8-9, M. Melezini, *op. cit.*, s. 159; K. Łucarz, *Wybrane aspekty zakazu prowadzenia pojazdów orzeczanego jako środek probacyjny*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2015, nr 100, t. C, cz. 2, s. 556-557, D. Mieczkowska, *Zakaz prowadzenia pojazdów orzekany tytułem środka probacyjnego*, „Paragraf na Drodze” 2015, nr 3, s. 8.

zakazu, inaczej niż jest to na gruncie tego przepisu²². Problemu tego typu nie ma ze świadczeniem pieniężnym, gdyż z art. 43a § 1 k.k. wynika, iż świadczenie to może być orzekane w wypadkach wskazanych w ustawie, a jeden z takich wypadków przewiduje właśnie art. 67 § 3 k.k.²³. *Nota bene*, treść art. 43a § 1 k.k. dodatkowo przekonuje o tym, że świadczenie pieniężne orzekane w związku z warunkowym umorzeniem postępowania jest środkiem karnym, albowiem analiza tego przepisu prowadzi do wniosku, że jeśli ustawa mówi o orzekaniu świadczenia pieniężnego, to jest to przypadek orzekania świadczenia jako środka karnego.

Na tym nie kończą się argumenty za stanowiskiem przyjętym w niniejszym opracowaniu. Po czwarte, traktowanie świadczenia pieniężnego i zakazu prowadzenia pojazdów jako środki karne uzasadnia sposób redakcji art. 67 § 3 k.k. Jak słusznie zauważył Sąd Najwyższy w wyroku z 4.12.2003 r., WA 55/03²⁴, użycie przez ustawodawcę w końcowej części tego przepisu, po wymienieniu obowiązków probacyjnych z art. 72 § 1 k.k., a przed wyliczeniem środków z art. 39 k.k. świadczy o woli rozgraniczenia jednych od drugich. Powołując się na słowniki języka polskiego, sąd dodał, że słowem „ponadto”, które znaczy tyle, co „oprócz tego”, „poza tym”, wprowadza się nową informację na dany temat. Argument ten podzieliło późniejsze orzecznictwo i znaczna część doktryny²⁵. Po piąte, ustawodawca w art. 67 § 3 k.k. mówi o orzekaniu świadczenia pieniężnego i zakazu prowadzenia pojazdu, tak samo jak czyni to w rozdz. V poświęconym środkom karnym, konkretnie w art. 42 i art. 43a k.k., a nie o nakładaniu obowiązku uiszczenia świadczenia czy poddania się zakazowi prowadzenia pojazdów, którego to sformułowania używa w odniesieniu do wymienionych w art. 67 § 3 k.k. obowiązków probacyjnych z art. 72

²² Por. E.A. Wdzięczna, *op. cit.*, s. 193; postanowienie SN z 29.01.2002 r., I KZP 33/01, OSNKW 2002, nr 3-4, poz. 15; wyrok SN z 6.02.2014 r., III KK 481/13.

²³ Por. R. Skarbek, w: *Kodeks karny...*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, wyd. 1, s. 442; W. Cieślak, *op. cit.*, s. 716; M. Leciak, *op. cit.*, s. 321; V. Konarska-Wrżosek, w: *Kodeks karny...*, red. V. Konarska-Wrżosek, s. 461; W. Zalewski, w: *Kodeks karny...*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, wyd. 5, s. 808. Odmienne R.A. Stefański, *Świadczenie pieniężne*, w: *Środki karne...*, red. R.A. Stefański, s. 308.

²⁴ OSNKW 2004, nr 2, poz. 21.

²⁵ Zob. uchwała SN z 23.05.2006 r., I KZP 6/06; R.A. Stefański, *Świadczenie pieniężne jako środek probacyjny...*, s. 6; idem, *Zakaz prowadzenia pojazdów...*, s. 7; Z. Sienkiewicz, *op. cit.*, s. 169-170; K. Łuczar, *Wybrane aspekty...*, s. 554; W. Cieślak, *op. cit.*, s. 716. Odmienne B. Polańska, T. Kozioł, *W sprawie określania terminu spełnienia świadczenia pieniężnego stosowanego w ramach warunkowego umorzenia postępowania*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2008, z. 2, s. 217; P. Gensikowski, *op. cit.*, s. 137-138.

§ 1 k.k. Po szóste, na to, że świadczenie pieniężne i zakaz prowadzenia pojazdów orzekane w związku z warunkowym umorzeniem postępowania są środkami karnymi, a nie obowiązkami probacyjnymi, może też wskazywać to, że środków tych, w przeciwieństwie do obowiązków z art. 72 § 1 k.k., nie można modyfikować w okresie próby, co jest cechą charakterystyczną obowiązków probacyjnych (wynika to z art. 67 § 4 w zw. z art. 74 § 2 k.k., o czym będzie jeszcze mowa). Wreszcie po siódme, gdyby świadczenie pieniężne i zakaz prowadzenia pojazdów orzekane przy warunkowym umorzeniu postępowania nie były środkami karnymi, nie miałby tego charakteru żaden środek stosowany w związku z warunkowym umorzeniem i nie byłoby zasadne wymienianie przez ustawodawcę w art. 68 § 2 k.k., jako przesłanki podjęcia warunkowo umorzonego postępowania karnego, uchylania się od wykonania orzeczonego środka karnego²⁶.

Można wszakże spotkać również pogląd, że świadczenie pieniężne i zakaz prowadzenia pojazdów stosowane w związku ze środkiem probacyjnym, jakim jest warunkowe umorzenie postępowania, oddziałując na przebieg okresu próby, pełnią przede wszystkim ściśle związaną z probacją funkcję wychowawczą, w związku z czym nie stanowią one środków karnych, dla których typowa jest funkcja prewencyjna, ale odrębny od nich (a także od zwykłych obowiązków probacyjnych) rodzaj środków o charakterze probacyjnym²⁷. Pogląd ten nie zasługuje jednak na akceptację. Nie jest przecież tak, że środki karne nie mogą realizować funkcji wychowawczej ani że środki te, orzekane w ramach probacji, przestają oddziaływać prewencyjnie²⁸. Poza tym trafnie zauważa W. Cieślak, że fakt, iż w określonym kontekście cel wychowawczy środka karnego staje się jego głównym, a nawet jedynym celem, „nie może prowadzić do zmiany jego charakteru i przypisania go do grupy środków probacyjnych. To oczywiste, że poszczególne sankcje mogą, w zależności od kontekstu i otoczenia, w jakim

²⁶ Problem ten dostrzega też przeciwnik kwalifikowania świadczenia pieniężnego stosowanego w związku z warunkowym umorzeniem jako środek karny – zob. R.A. Stefański, *Świadczenie pieniężne jako środek probacyjny...*, s. 7.

²⁷ Zob. K.J. Leżak, *op. cit.*, 125; T. Kozioł, *op. cit.*, s. 214; R.A. Stefański, *Zakaz prowadzenia pojazdów...*, s. 7-8, M. Melezini, *op. cit.*, s. 159; K. Łucarz, *Wybrane aspekty...*, s. 556, D. Mieczkowska, *op. cit.*, s. 12; R.A. Stefański, *Świadczenie pieniężne*, w: *Środki karne...*, red. R.A. Stefański, s. 302; wyrok SA w Katowicach z 30.09.2008 r., III AKa 282/08, Lex nr 47763.

²⁸ Na to ostatnie zwraca uwagę zwolenniczka uznawania zakazu prowadzenia pojazdów, o którym mowa w art. 67 § 3 k.k., za środek probacyjny *sui generis* – zob. K. Łucarz, *Zakaz prowadzenia pojazdów*, w: *Środki karne...*, red. P. Daniluk, s. 253.

występują, różnić się, jeśli chodzi o zadania, które mają do spełnienia, ale trudno uznać, iż powoduje to zmianę ich zaszeregowania do określonego zbioru sankcji, wyodrębnionego zgodnie z klarownymi wskazaniem ustawodawcy²⁹. Nie ma podstaw prawnych do tego, by wyróżniać nowy rodzaj środków związanych z warunkowym umorzeniem postępowania. Art. 68 § 2 k.k. w sposób enumeratywny wymienia, że sprawca w okresie próby może się uchylać wyłącznie od „dozoru, wykonania nałożonego obowiązku lub orzeczonego środka karnego, środka kompensacyjnego lub przepadku”, a zajęte w literaturze stanowisko, że znaczenie użytego w przywołanym przepisie pojęcia „środek karny” może odbiegać od znaczenia przyjętego w k.k., obejmując zakresem wszystkie możliwe środki reakcji karnej³⁰, a zatem też pozostałe wymienione w tym przepisie środki, w tym środki probacyjne szczególnego rodzaju, nie dość, że nosi znamiona dowolności, to jest jeszcze nie do pogodzenia z zasadami techniki legislacyjnej³¹.

Uwzględniając powyższe, świadczenie pieniężne i zakaz prowadzenia pojazdów orzekane w związku z warunkowym umorzeniem postępowania karnego należy więc kwalifikować jako środki karne, które dodatkowo pełnią funkcje probacyjne³². Skutkuje to tym, że sąd przy ich orzekaniu powinien stosować nie tylko dyrektywy wymiaru środków karnych, ale również – i to w znacznym zakresie – dyrektywy wymiaru środków probacyjnych.

Poczynione ustalenia pociągają za sobą też bardziej szczegółowe, istotne dla praktyki orzeczniczej konsekwencje prawne. Pierwsza ich grupa wiąże się z art. 67 § 4 k.k. Przepis ten nakazuje odpowiednie stosowanie art. 74 k.k. Zgodnie z § 1 tego artykułu czas i sposób wykonania nałożonych obowiązków wymienionych w art. 72 sąd określa po wysłuchaniu sprawcy. Należy przyjąć, że przepis ten dotyczy zarówno obowiązków z art. 72 § 1 pkt 1-3, 5-6b, 7a i 7b, do których odsyła art. 67 § 3, jak i obowiązku

²⁹ W. Cieślak, *op. cit.*, s. 716-717.

³⁰ Zob. K. Łucarz, *Wybrane aspekty...*, s. 555.

³¹ Zob. § 10 rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej” (Dz.U. z 2016 r. poz. 283) ustanawiającego zasadę, że do oznaczania jednakowych pojęć używa się w ustawie jednakowych określeń, a różnych pojęć nie oznacza się tymi samymi określeniami.

³² Por. A. Marek, *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. 5, Warszawa 2010, s. 224; E.A. Wdzięczna, *op. cit.*, s. 193-194; P. Gensikowski, *op. cit.*, s. 137; B. Kunicka-Michalska, *op. cit.*, s. 1084; A. Zoll, w: *Kodeks karny...*, red. W. Wróbel, A. Zoll, s. 292; M. Leciak, *op. cit.*, s. 321-322; uchwała SN z 23.05.2006 r., I KZP 6/06.

naprawienia szkody lub zadośćuczynienia za doznaną krzywdę, wymienionego w art. 67 § 3 *in princ.* k.k. i będącego odpowiednikiem obowiązku naprawienia szkody stosowanego w związku z warunkowym zawieszeniem wykonania kary na podstawie art. 72 § 2 k.k. oraz stanowiącego – tak jak ten ostatni – obowiązek probacyjny. Trzeba też uznać, że jeśli nawiązka jest stosowana przy warunkowym umorzeniu postępowania zamiast obowiązku naprawienia szkody i ma, podobnie jak ten obowiązek, charakter obowiązku probacyjnego, art. 74 § 1 k.k. również znajdzie do niej odpowiednie zastosowanie. Nie ustala się natomiast w wyroku warunkowo umarzającym postępowanie czasu i sposobu wykonania świadczenia pieniężnego ani nie wysłuchuje się w tej kwestii sprawcy, bo świadczenie to nie jest obowiązkiem probacyjnym, tylko środkiem karnym³³. Z tego samego powodu nie wysłuchuje się sprawcy w kwestii zakazu prowadzenia pojazdów, ale w przypadku tego zakazu określa się w wyroku okres jego obowiązywania, tyle że nie na podstawie art. 74 § 1 w zw. z art. 67 § 4 k.k., a na podstawie art. 67 § 3 *in fine* k.k. Konstatację tę potwierdza art. 342 § 2 k.p.k., który stanowi, że w wyroku warunkowo umarzającym postępowanie „sąd określa także nałożone na oskarżonego obowiązki oraz sposób i termin ich wykonania (...), a w razie uznania za celowe – orzeka świadczenie pieniężne lub zakaz prowadzenia pojazdów”. Określenie sposobu i terminu wykonania powiązane jest więc tylko z obowiązkami probacyjnymi, ale już nie ze środkami karnymi. Redakcja art. 342 § 2 k.p.k. nie jest tylko zgodna z poczynionymi ustaleniami co do nawiązki (oddzielnie mówi on o orzekaniu nawiązki, bez wskazania, że określa się termin jej wykonania). Treść środków reakcji karnej wyznaczana jest wszakże przez przepisy materialnoprawne, a nie procesowe, a ponadto art. 342 § 2 k.p.k. jest ewidentnie źle sformułowany, gdyż wynika z niego, że nawiązka może

³³ Por. W. Marcinkowski, *Glosa...*, s. 53 (w późniejszym czasie autor zmienia jednak zdanie – zob. idem, *Terminy wykonalności...*, s. 59); R. Góral, *op. cit.*, s. 148; P. Hofmański, L.K. Paprzycki, A. Sakowicz, w: *Kodeks karny...*, red. M. Filar, s. 517; B. Kunicka-Michalska, *op. cit.*, s. 1085-1086; M. Leciak, *op. cit.*, s. 328; J. Lachowski, w: *Kodeks karny...*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, wyd. 5, s. 1060; wyrok SN z 4.12.2003 r., WA 55/03; wyrok SN z 29.08.2007 r., II KK 121/07, Lex nr 299191; wyrok SA w Katowicach z 30.09.2008 r., II AKa 282/08. Odmiennie B. Polańska, T. Kozioł, *op. cit.*, s. 218-221; A. Zoll, w: *Kodeks karny...*, red. W. Wróbel, A. Zoll, s. 293-294; K. Juszka, *Studia nad instytucją warunkowego umorzenia postępowania karnego*, Warszawa 2019, s. 185. Trzeba jednak mieć na uwadze to, że stanowisko B. Polańskiej i T. Kozła w zakresie, w jakim odwołuje się do art. 72 § 2 k.k. w ówczesnym brzmieniu, utraciło aktualność. Do stanowiska tego nawiązuje zaś A. Zoll, a na stanowisko A. Zolla powołuje się K. Juszka.

być orzeczona zamiast wszystkich obowiązków probacyjnych, a nie tylko obowiązku naprawienia szkody lub zadośćuczynienia za doznaną krzywdę.

W art. 74 k.k. trzeba jeszcze zwrócić uwagę na jego § 2. Według tego przepisu wobec skazanego na karę z warunkowym zawieszeniem jej wykonania sąd może w okresie próby ustanawiać, rozszerzać lub zmieniać obowiązki wymienione w art. 72 § 1 pkt 3-8 albo od wykonania nałożonych obowiązków zwolnić, z wyjątkiem obowiązku wymienionego w art. 72 § 2, tzn. obowiązku naprawienia szkody. Odpowiednie stosowanie tego przepisu do warunkowego umorzenia postępowania oznacza, że w okresie próby mogą być modyfikowane wyłącznie określone w tym przepisie obowiązki probacyjne i tylko z takich obowiązków można sprawcę zwolnić, ale z wyjątkiem obowiązku naprawienia szkody lub zadośćuczynienia za doznaną krzywdę i – jak należałoby przyjąć – stosowanej zamiast tego obowiązku nawiązki. Nie ma natomiast możliwości ustanawiania ani zmieniania w okresie próby czy zwalniania od wykonania świadczenia pieniężnego i zakazu prowadzenia pojazdów³⁴.

Inną praktyczną konsekwencją uznania zakazu prowadzenia pojazdów orzukanego przy warunkowym umorzeniu postępowania za środek karny, a nie obowiązek probacyjny, jest dopuszczalność orzekania go na czas dłuższy niż okres próby, aczkolwiek trzeba zauważyć, że przeciwko takiej możliwości zgodnie wypowiadają się zarówno przeciwnicy, jak i zwolennicy kwalifikowania go jako środka karny³⁵. Nie jest jednak – jak się podnosi – przeszkodą do takiego orzekania zakazu prowadzenia pojazdów to, że nie można podjąć warunkowo umorzonego postępowania z powodu uchylania się od wykonania tego zakazu po upływie okresu próby, a po upływie 6 miesięcy od zakończenia okresu próby niepodjęte warunkowo umorzone postępowanie przekształca się w postępowanie definitywnie umorzone

³⁴ Por. B. Kunicka-Michalska, *op. cit.*, s. 1071; P. Hofmański, L.K. Paprzycki, A. Sakowicz, w: *Kodeks karny...*, red. M. Filar, s. 517; K. Juszka, *op. cit.*, s. 202; J. Lachowicz w: *Kodeks karny...*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, wyd. 5, s. 1061 (z tym, że dwaj ostatni autorzy nie widzą też możliwości zwolnienia z wykonania nawiązki).

³⁵ Zob. M. Kalitowski, w: M. Kalitowski, Z. Sienkiewicz, J. Szumski, L. Tyszkiewicz, A. Wąsek, *Kodeks karny...*, s. 183; R. Góral, *op. cit.*, s. 148; T. Koziół, *op. cit.*, s. 214; R.A. Stefański, *Zakaz prowadzenia pojazdów...*, s. 20; M. Melezini, *op. cit.*, s. 159; D. Mieczkowska, *op. cit.*, s. 10; P. Hofmański, L.K. Paprzycki, A. Sakowicz, w: *Kodeks karny...*, red. M. Filar, s. 517; A. Zoll, w: *Kodeks karny...*, red. W. Wróbel, A. Zoll, s. 294; K. Łucarz, *Zakaz prowadzenia pojazdów*, w: *Środki karne...*, red. P. Daniluk, s. 254; K. Juszka, *op. cit.*, s. 189; S. Hypś, w: *Kodeks karny...*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, s. 621; G. Łabuda, w: *Kodeks karny...*, red. J. Giezek, s. 604; postanowienie SN z 29.01.2002 r., I KZP 33/01.

(arg. ex art. 68 § 4 k.k.). Zakaz prowadzenia pojazdów jest przecież odrębnym od warunkowego umorzenia środkiem i – choć pełni funkcję probacyjną – jego rola się w tym nie wyczerpuje, a uchylenie się od jego wykonania może być sankcjonowane na podstawie art. 244 k.k. Samo zaś przekształcenie się warunkowego umorzenia w definitywne nie skutkuje tym, że wyrok warunkowo umarzający postępowanie traci swój byt prawny (nie dochodzi tu do zatarcia skazania). Na marginesie można dodać, że w doktrynie wyrażono się pozytywnie o możliwości określenia czasu wykonania środka kompensacyjnego, przekraczającego okres próby przy uwarunkowanym umorzeniu postępowania³⁶.

4. Świadczenie pieniężne stosowane w związku z warunkowym zawieszeniem wykonania kary i karą ograniczenia wolności

Tak jak przy warunkowym umorzeniu postępowania, zawieszając wykonanie kary, sąd może, na podstawie art. 72 § 2 k.k. w brzmieniu ustalonym ustawą z 20 lutego 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw, „orzec świadczenie pieniężne wymienione w art. 39 pkt 7”. Z powodów analogicznych do tych, które przedstawiono przy omawianiu świadczenia pieniężnego orzeczanego w związku z warunkowym umorzeniem postępowania, świadczenie to należy uznać za środek karny³⁷. Art. 72 § 2 k.k. odwołuje się do art. 39 k.k. wymieniającego środki karne, posługuje się wyrażeniem „orzec” i nie reguluje treści tego środka, w związku z czym należy sięgnąć po unormowania z art. 43a k.k., a poza tym orzekanie świadczenia pieniężnego na podstawie art. 72 § 2 k.k. jest wypadkiem orzekania tego świadczenia jako środka karnego, o którym mówi art. 43a § 1 k.k. Inaczej było wszakże do wejścia w życie

³⁶ Zob. M. Klubińska, *op. cit.*, s. 155 (w niniejszym opracowaniu nie podziela się jednak poglądu Autorki, że obowiązek naprawienia szkody wymieniony w art. 67 § 3 k.k. jest środkiem kompensacyjnym).

³⁷ Por. W. Cieślak, *op. cit.*, s. 717; A. Zoll, w: *Kodeks karny...*, red. W. Wróbel, A. Zoll, s. 325; M. Leciak, *op. cit.*, s. 321-322; V. Konarska-Wrzošek, w: *Kodeks karny...*, red. V. Konarska-Wrzošek, s. 485; W. Zalewski, w: *Kodeks karny...*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, wyd. 5, s. 808. Odmienne R.A. Stefański, *Świadczenie pieniężne*, w: *Środki karne...*, red. R.A. Stefański, s. 302 (Autor opowiada się za tym, że świadczenie to ma charakter środka probacyjnego, ale pogląd ten nie zasługuje na akceptację z powodów wymienionych powyżej przy omawianiu świadczenia pieniężnego stosowanego w związku z warunkowym umorzeniem postępowania).

przywołanej ustawy z 20 lutego 2015 r., kiedy art. 72 § 2 k.k. posługiwał się sformułowaniem „sąd może zobowiązać skazanego (...) do uiszczenia świadczenia pieniężnego wymienionego w art. 39 pkt 7”. Wtedy zasadne było traktowanie tego świadczenia jako obowiązku probacyjnego, ale pogląd ten, często wypowiedzany w doktrynie³⁸, utracił aktualność.

Powyższe ustalenie pociąga za sobą określone konsekwencje praktyczne. *De lege lata* przywoływany już art. 74 k.k. nie ma zastosowania do świadczenia pieniężnego orzeczonego w związku z warunkowym zawieszeniem wykonania kary, albowiem świadczenie to nie jest obowiązkiem probacyjnym, a tylko obowiązkiem tego typu poświęcona jest regulacja wspomnianego przepisu³⁹. Odmienny pogląd co do stosowania art. 74 k.k. uzasadniony był tylko w stanie prawnym obowiązującym do 2015 r.⁴⁰. Inną ważną konsekwencją kwalifikowania świadczenia pieniężnego stosowanego przy warunkowym zawieszeniu wykonania kary jako środek karny jest to, że w świetle art. 76 § 2 k.k. zatarcie skazania nie może nastąpić przed jego wykonaniem, darowaniem albo przedawnieniem jego wykonania.

Świadczenie pieniężne może być ponadto zastosowane w związku z karą ograniczenia wolności. Art. 34 § 3 k.k. stanowi, że wymierzając tę karę, „sąd może orzec świadczenie pieniężne wymienione w art. 39 pkt 7 lub obowiązki, o których mowa w art. 72 § 1 pkt 2-7a”. Wyraźne rozgraniczenie przez ustawodawcę świadczenia pieniężnego i obowiązków z art. 72 § 1 k.k. wskazuje na to, że ma ono inny charakter niż obowiązki probacyjne. *Notabene*, rozgraniczenie to stanowi dodatkowy argument za tym, by nie traktować tego świadczenia jako obowiązek probacyjny, gdy jest powiązane z warunkowym umorzeniem postępowania i warunkowym zawieszeniem wykonania kary. Wracając do charakteru prawnego świadczenia pieniężnego stosowanego w związku z karą ograniczenia wolności, z tych samych powodów, które przemawiały za traktowaniem tego

³⁸ Zob. J. Wojciechowski, *op. cit.*, s. 153; E. Bienkowska, w: *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, red. G. Rejman, Warszawa 1999, s. 1138; W. Marcinkowski, *Glosa...*, s. 57-58; B. Polańska, T. Kozioł, *op. cit.*, s. 218; R.A. Stefański, *Świadczenie pieniężne jako środek probacyjny...*, s. 8; Z. Sienkiewicz, *op. cit.*, s. 170.

³⁹ Por. V. Konarska-Wrzosek, w: *Kodeks karny...*, red. V. Konarska-Wrzosek, s. 490; J. Lachowski, w: *Kodeks karny...*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, wyd. 5, s. 1096 i 1097.

⁴⁰ Zob. W. Marcinkowski, *Glosa...*, s. 64. Przeszkodą do przyjęcia wymienionego poglądu nie było to, że art. 74 § 2 k.k. mówi tylko o jednym obowiązku wymienionym w art. 72 § 2, podczas gdy ten ostatni przepis wyróżniał zobowiązanie do naprawienia szkody i zobowiązanie do uiszczenia świadczenia pieniężnego, albowiem oba te zobowiązania pozostawały w alternatywie rozłącznej.

świadczenia jako środek karny, gdy jest stosowane przy warunkowym zawieszeniu wykonania kary, należy uznać je za środek karny⁴¹. Inaczej rzecz się miała ze świadczeniem pieniężnym do 2015 r., do kiedy świadczenie to mogło być orzeczone na podstawie art. 36 § 2 k.k. (przepis ten został uchylony ustawą z 20 lutego 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw). Zgodnie z jego treścią, wymierzając karę ograniczenia wolności, sąd mógł orzec wobec skazanego obowiązki wymienione w art. 72, a że wówczas wskazane w tym artykule zobowiązanie do uiszczenia świadczenia pieniężnego było obowiązkiem probacyjnym, świadczenie w takim charakterze mogło być zastosowane razem z karą ograniczenia wolności⁴², ale obecnie tego typu pogląd o charakterze prawnym świadczenia pieniężnego nie jest już uzasadniony.

Do orzekania świadczenia pieniężnego stosowanego razem z karą ograniczenia wolności, tak samo jak do obowiązków probacyjnych, art. 35 § 4 k.k. nakazuje odpowiednio stosować art. 74. Wydaje się, że mamy tu do czynienia z niedopatrzeniem ustawodawcy. Zasady ustanawiania i modyfikowania obowiązków probacyjnych nie powinny mieć zastosowania do mających przecież inną naturę środków karnych. *De lege ferenda* należałoby wykreślić świadczenie pieniężne w treści art. 35 § 4 k.k. Dopóki to jednak nie nastąpi, wydaje się, że obecnie do świadczenia pieniężnego może być odpowiednio stosowany tylko art. 74 § 1 k.k. Kolejny § 2 odnosi się bowiem ściśle do obowiązków probacyjnych z art. 72 k.k. Potwierdza to zresztą brzmienie art. 61 § 1 k.k.w., który stanowi, że w okresie wykonywania kary ograniczenia wolności sąd może ustanawiać, rozszerzać lub zmieniać obowiązki, o których mowa w art. 34 § 3 k.k., albo od wykonania tych obowiązków zwolnić, nie wymieniając

⁴¹ Por. M. Leciak, *op. cit.*, s. 320; A. Michałek, *Kara ograniczenia wolności w teorii i praktyce orzeczniczej*, Lublin 2018, s. 73; A. Grześkowiak, w: *Kodeks karny...*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, s. 380; R. Giętkowski, w: *Kodeks karny...*, red. R.A. Stefański, s. 352. Odmiennie B.J. Stefańska, w: *Kodeks karny...*, red. M. Filar, s. 200 (Autorka twierdzi, że świadczenie pieniężne nie jest środkiem karnym, a elementem kary ograniczenia wolności, z czym jednak nie można się zgodzić z uwagi na treść art. 65 § 1 k.k.w., który odróżnia uchylanie się od odbywania kary ograniczenia wolności i uchylanie się od świadczenia pieniężnego orzeczonego na podstawie art. 34 § 3 k.k. – por. R. Giętkowski, *Prawne zmiany w zakresie wykonywania kary ograniczenia wolności*, „Przegląd Sądowy” 2012, nr 6, s. 56).

⁴² Por. J. Wojciechowska, w: *Kodeks karny...*, red. G. Rejman, s. 865; R. Giętkowski, *Kara ograniczenia wolności...*, s. 123-124; A. Ornowska, *op. cit.*, s. 168-169; M. Szewczyk, *Kara ograniczenia wolności*, w: *Kary i inne środki...*, red. M. Melezini, s. 205.

przy tym świadczenia pieniężnego⁴³. Odpowiednie stosowanie art. 74 k.k. do świadczenia pieniężnego oznacza zatem tylko tyle, że czas i sposób wykonania tego świadczenia sąd określa po wysłuchaniu oskarżonego⁴⁴, co stanowi niczym nieuzasadniony wyłom w zasadach orzekania świadczenia pieniężnego (jak zaznaczono powyżej, w wyroku orzekającym świadczenie pieniężne w związku z warunkowym umorzeniem postępowania i warunkowym zawieszeniem wykonania kary nie wskazuje się terminu wykonania tego świadczenia ani nie wysłuchuje się w tej sprawie oskarżonego).

Przyjęcie, że świadczenie pieniężne orzekane w związku z karą ograniczenia wolności jest środkiem karnym, skutkuje też w praktyce tym, że zatarcie skazania na wspomnianą karę, zgodnie z art. 107 § 6 k.k., nie może nastąpić przed jego wykonaniem, darowaniem albo przedawnieniem wykonania.

5. Podsumowanie

Z przeprowadzonej analizy wynikają zatem następujące wnioski. Charakter obowiązków probacyjnych mają: obowiązki wymienione w art. 72 § 1 k.k., stosowane w związku z warunkowym zawieszeniem wykonania kary, warunkowym umorzeniem postępowania karnego, warunkowym przedterminowym zwolnieniem i karą ograniczenia wolności, jak również obowiązek naprawienia szkody nakładany w związku z warunkowym zawieszeniem wykonania kary i warunkowym przedterminowym zwolnieniem oraz obowiązek naprawienia szkody lub zadośćuczynienia za doznaną krzywdę i nawiązka, stosowane przy warunkowym umorzeniu postępowania. Do środków karnych należą natomiast: zakaz prowadzenia pojazdów orzekany w związku z warunkowym umorzeniem postępowania oraz świadczenie pieniężne orzekane razem z warunkowym umorzeniem postępowania, warunkowym zawieszeniem wykonania kary i karą ograniczenia wolności. Praktycznymi konsekwencjami tych ustaleń są zaś m.in. takie, że: 1) sąd określa, po wcześniejszym wysłuchaniu sprawcy, czas

⁴³ Por. K. Postulski, *op. cit.*, s. 447-448; V. Konarska-Wrzonek, w: *Kodeks karny...*, red. V. Konarska-Wrzonek, s. 242.

⁴⁴ Por. M. Leciak, *op. cit.*, s. 320; R. Giętkowski, w: *Kodeks karny...*, red. R.A. Stefański, s. 357. Odmiennie G. Łabuda, w: *Kodeks karny...*, red. J. Giezek, s. 335 (Autor opowiada się za odpowiednim stosowaniem do świadczenia pieniężnego także art. 74 § 2 k.k.).

i sposób wykonania wyłącznie obowiązków uznanych za obowiązki probacyjne, ale już nie środków karnych (z wyjątkiem świadczenia pieniężnego orzeczanego w związku z karą ograniczenia wolności); 2) zakaz prowadzenia pojazdów może być orzeczony na czas dłuższy niż okres próby przy warunkowym umorzeniu postępowania; 3) środki karne towarzyszące środkom probacyjnym nie mogą być w okresie próby ustanawiane, modyfikowane ani nie można zwolnić od ich wykonania, jeżeli względy wychowawcze za tym przemawiają; 4) zatarcie skazania nie może nastąpić przed wykonaniem, darowaniem albo przedawnieniem wykonania świadczenia pieniężnego orzeczonego w związku z warunkowym zawieszeniem wykonania kary lub karą ograniczenia wolności.

Literatura

Cieślak W., *Świadczenie pieniężne*, w: *Kary i inne środki reakcji prawnokarnej*, red. M. Melezini (*System prawa karnego*, red. A. Marek, L.K. Paprzycki, t. 6), wyd. 2, Warszawa 2016.

Dąbkiewicz K., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, wyd. 4, Warszawa 2018.

Gensikowski P., *Problematyka nawiazki jako środka towarzyszącego warunkowemu umorzeniu postępowania karnego*, „Probacja” 2012, nr 1.

Giętkowski R., *Hierarchia funkcji karnoprawnego obowiązku naprawienia szkody i jej znaczenie w praktyce*, „Palestra” 2003, nr 11-12.

Giętkowski R., *Kara ograniczenia wolności w polskim prawie karnym*, Warszawa 2007.

Giętkowski R., *Prawne zmiany w zakresie wykonywania kary ograniczenia wolności*, „Przegląd Sądowy” 2012, nr 6.

Gostyński Z., *Obowiązek naprawienia szkody w nowym ustawodawstwie karnym*, Kraków 1999.

Góral R., *Kodeks karny. Praktyczny komentarz*, wyd. 5, Warszawa 2007.

Juszcza K., *Studia nad instytucją warunkowego umorzenia postępowania karnego*, Warszawa 2019.

Kalitowski M., Sienkiewicz Z., Szumski J., Tyszkiewicz L., Wąsek A., *Kodeks karny. Komentarz*, t. II, Art. 32-116, Gdańsk 1999.

Kłubińska M., *Środki kompensacyjne i obowiązki naprawienia szkody przy warunkowym zawieszeniu wykonania kary i warunkowym umorzeniu*

postępowania karnego, w: *Dochodzenie roszczeń cywilnych a proces karny*, red. A. Lach, Warszawa 2018.

Kodeks karny wykonawczy. Komentarz, red. J. Lachowski, wyd. 4, Warszawa 2021.

Kodeks karny, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, t. I, *Część ogólna. Komentarz do artykułów 1-116*, wyd. 5, Warszawa 2021.

Kodeks karny, red. W. Wróbel, A. Zoll, t. I, *Część ogólna*, cz. II, *Komentarz do art. 53-116*, wyd. 5, Warszawa 2016.

Kodeks karny. Część ogólna, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, t. II, *Komentarz do artykułów 32-116*, wyd. 1, Warszawa 2010.

Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz, red. G. Rejman, Warszawa 1999.

Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz, red. J. Giezek, Warszawa 2021.

Kodeks karny. Komentarz, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, wyd. 7, Warszawa 2021.

Kodeks karny. Komentarz, red. M. Filar, wyd. 5, Warszawa 2016.

Kodeks karny. Komentarz, red. R.A. Stefański, wyd. 6, Warszawa 2023.

Kodeks karny. Komentarz, red. V. Konarska-Wrzosek, wyd. 3, Warszawa 2020.

Kozioł T., *Warunkowe umorzenie postępowania karnego*, Warszawa 2009.

Kunicka-Michalska B., *Warunkowe umorzenie postępowania karnego*, w: *Kary i inne środki reakcji prawnokarnej*, red. M. Melezini (*System prawa karnego*, red. A. Marek, L.K. Paprzycki, t. 6), wyd. 2, Warszawa 2016.

Kupiec M., *Warunkowe umorzenie postępowania karnego a wynikające z przestępstwa cywilne roszczenia majątkowe*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2002, t. X.

Leciak M., *Świadczenie pieniężne*, w: *Środki karne, przepadek i środki kompensacyjne w znowelizowanym Kodeksie karnym*, red. P. Daniluk, Warszawa 2017.

Lelental S., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, wyd. 7, Warszawa 2020.

Leżak K.J., *Glosa do uchwały SN z dnia 23 maja 2006 r., I KZP 6/06*, „Przegląd Sądowy” 2007, nr 1.

Łuczarsz K., *Zakaz prowadzenia pojazdów*, w: *Środki karne, przepadek i środki kompensacyjne w znowelizowanym Kodeksie karnym*, red. P. Daniluk, Warszawa 2017.

Łucarz Ł., *Wybrane aspekty zakazu prowadzenia pojazdów orzekanego jako środek probacyjny*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2015, nr 100, t. C, cz. 2.

Majewski J., *Kodeks karny. Komentarz do zmian 2015*, Warszawa 2015.

Marcinkowski W., *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 4 grudnia 2003 r. (WA 55/03)*, „Prokurator” 2004, nr 1.

Marcinkowski W., *Terminy wykonalności orzeczeń sądowych w zakresie roszczeń majątkowych orzeczonych tytułem środka karnego lub probacyjnego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2005, nr 1.

Marek A., *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. 5, Warszawa 2010.

Melezini M., *Środki karne jako instrument polityki kryminalnej*, Białystok 2013.

Michalek A., *Kara ograniczenia wolności w teorii i praktyce orzeczniczej*, Lublin 2018.

Mieczkowska D., *Zakaz prowadzenia pojazdów orzekany tytułem środka probacyjnego*, „Paragraf na Drodze” 2015, nr 3.

Muszyńska A., *Naprawienie szkody wyrządzonej przestępstwem*, Warszawa 2010.

Ornowska A., *Kara ograniczenia wolności w świetle nowelizacji Kodeksu karnego i Kodeksu karnego wykonawczego*, Opole 2013.

Pilarczyk Ł., *Naprawienie szkody jako obowiązek probacyjny*, w: *Konsensualizm i kompensacja a podstawy odpowiedzialności karnej*, red. I. Sepiolo-Jankowska, Warszawa 2016.

Polańska B., Koziół T., *W sprawie określania terminu spełnienia świadczenia pieniężnego stosowanego w ramach warunkowego umorzenia postępowania*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2008, z. 2.

Postulski K., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, wyd. 4, Warszawa 2017.

Pratkowiecki P., *Glosa do uchwały SN z dnia 17 marca 2000 r., I KZP 2/00*, „Przegląd Sądowy” 2002, nr 3.

Sienkiewicz Z., *Kilka refleksji o funkcjach świadczenia pieniężnego*, w: *Problemy wymiaru sprawiedliwości karnej. Księga Jubileuszowa Profesora Jana Skupińskiego*, red. A. Błachnio-Parzych, J. Jakubowska-Hara, J. Kosonoga, H. Kuczyńska, Warszawa 2013.

Sieradzka-Kośla A., *Nawiązka*, w: *Środki karne po nowelizacji w 2015 roku*, red. R.A. Stefański, Warszawa 2016.

Stefański R.A., *Świadczenie pieniężne jako środek probacyjny*, „Probacja” 2009, nr 3-4.

Stefański R.A., *Świadczenie pieniężne*, w: *Środki karne po nowelizacji w 2015 roku*, red. R.A. Stefański, Warszawa 2016.

Stefański R.A., *Zakaz prowadzenia pojazdów jako środek probacyjny*, „Probacja” 2009, nr 2.

Wdzięczna E.A., *Warunkowe umorzenie postępowania karnego w świetle koncepcji sprawiedliwości naprawczej*, Toruń 2010.

Wojciechowski J., *Kodeks karny. Komentarz. Orzecznictwo*, Warszawa 1998.

Akty normatywne

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2024 r. poz. 17, ze zm.).

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. z 2024 r. poz. 37, ze zm.).

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. z 2024 r. poz. 706).

Ustawa z dnia 12 lutego 2010 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks karny wykonawczy oraz ustawy – Prawo ochrony środowiska (Dz.U. Nr 40, poz. 227, ze zm.).

Ustawa z dnia 16 września 2011 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny wykonawczy oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. Nr 240, poz. 1431, ze zm.).

Ustawa z dnia 20 lutego 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 396, ze zm.).

Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej” (Dz.U. z 2016 r. poz. 283).

Orzecznictwo

Uchwała SN z 17.03.2000 r., I KZP 2/00, OSNKW 2000, nr 3-4, poz. 22.

Uchwała SN z 29.03.2006 r., I KZP 2/06, OSNKW 2006, nr 4, poz. 32.

Uchwała SN z 23.05.2006 r., I KZP 6/06 OSNKW 2006, nr 6, poz. 56.

Wyrok SN z 4.12.2003 r., WA 55/03, OSNKW 2004, nr 2, poz. 21.

Wyrok SN z 29.08.2007 r., II KK 121/07, Lex nr 299191.

Wyrok SN z 6.02.2014 r., III KK 481/13, „Prokuratura i Prawo” 2014, nr 5 – wkładka, poz. 4.

Wyrok SN z 30.05.2018 r., V KK 446/17, Lex nr 2509711.

Postanowienie SN z 29.01.2002 r., I KZP 33/01, OSNKW 2002, nr 3-4, poz. 15.

Wyrok SA w Katowicach z 30.09.2008 r., III AKa 282/08, Lex nr 47763.

Anna Golonka¹

**DYSOCJACYJNE ZABURZENIA
TOŻSAMOŚCI – PROBLEMY PRAKTYCZNE
I ZAGADNIENIA TEORETYCZNE ZWIĄZANE
Z ODPOWIEDZIALNOŚCIĄ KARNA**

**DISSOCIATIVE IDENTITY DISORDER – PRACTICAL
PROBLEMS AND THEORETICAL ISSUES RELATED
TO CRIMINAL RESPONSIBILITY**

Otrzymano: 04.06.2022 Zaakceptowano 10.06.2024 Opublikowano: 30.06.2024

DOI: 10.5604/01.3001.0054.5741

Artykuł Oryginalny

Źródło finansowania – badania własne

Streszczenie:

Problematyka związana z dysocjacyjnymi zaburzeniami tożsamości w polskiej nauce prawa w zasadzie nie była dotychczas podnoszona. Nieliczne opracowania z tego zakresu podkreślają jej dyskusyjny charakter, zarówno w aspekcie psychiatrycznym, jak i prawnokarnym. Odnosi się to do odpowiedzialności karnej sprawcy czynu zabronionego, w tym jego poczytalności, a w konsekwencji także do kwestii związanych z jego resocjalizacją lub leczeniem. Zaburzenia te sprawiają również istotne trudności diagnostyczne – o wiele większe, niż stosunkowo wyczerpująco opisane

¹ Dr hab. Anna Golonka, prof. UR, kierownik Zakładu Prawa Karnego w Instytucie Nauk Prawnych Uniwersytetu Rzeszowskiego, agolonka@ur.edu.pl, ORCID: 0000-0002-0199-2203.

już w literaturze zaburzenia dysocjalne (tzw. psychopatia), od których należy je bezwzględnie odróżnić. Tym samym utrwalone w piśmiennictwie i judykaturze prawa karnego poglądy dotyczące „psychopatii” nie znajdują adekwatnego odniesienia do dysocjacyjnych zaburzeń tożsamości. Natomiast przemyślany charakter czynów i nierzadko brutalny sposób ich popełnienia, uzasadniają wnikliwą analizę zagadnienia, obejmującą konkretny przypadek sprawcy z dysocjacyjnymi zaburzeniami tożsamości. Praktyczny wymiar tego zagadnienia obejmuje także zagadnienia sądowo-psychiatryczne oraz psychologiczne. Kryminologiczny punkt widzenia nasuwa zaś wniosek, że samo zjawisko jest niedoszacowane. Celem opracowania jest ukazanie zasygnalizowanych problemów i próba odpowiedzi na pytania postawione w opracowaniu. Najistotniejsze z nich jest związane z możliwością uznania przedmiotowych zaburzeń za przyczynę niepoczytalności, o której mowa w art. 31 § 1 k.k., a w konsekwencji z zasadnością zastosowania względem sprawcy odpowiedniego środka zabezpieczającego.

Słowa kluczowe: zaburzenia dysocjacyjne, osobowość mnoga, niepoczytalność, poczytalność zmniejszona

Abstract

The issues related to Dissociative Disorder of Identity in Polish legal science have not been raised in principle. Few studies in this field emphasize its controversial nature, both in the psychiatric and criminal law aspects. This applies to the criminal liability of the perpetrator of the prohibited act, including his / her sanity, and consequently also to issues related to his rehabilitation or treatment. This disorder causes significant diagnostic difficulties, much greater than the relatively exhaustively described dissocial disorder (the so-called psychopathy), from which it is absolutely necessary to distinguish DID. Thus, the views on “psychopathy”, established in the literature and judicature of criminal law, do not find an adequate reference to Dissociative Identity Disorder. At the same time, the nature and manner of committing the act by perpetrators with this disorder justify a thorough analysis of the subject using a specific case. The practical dimension of this issue also includes forensic-psychiatric and psychological issues. The criminological point of view suggests that the phenomenon itself is underestimated. The aim of the study is to show the signaled problems and to try to answer the questions posed in the study.

The most important of them is related to the possibility of recognizing the title disorders as the cause of insanity, referred to in Article 31 § 1 of the CC, and consequently the legitimacy of applying an appropriate precautionary measure to the perpetrator.

Keywords: dissociative disorders, multiple personality, insanity, diminished sanity

Wstęp

Problematyka związana z osobowością oraz jej zaburzeniami należy do zagadnień o charakterze interdyscyplinarnym. Pomimo że ze swej natury pozostaje ona bliższa naukom, takim jak: psychiatria czy psychologia, to jej roli w nauce prawa także nie sposób marginalizować. Natomiast w prawie karnym wiąże się ona immanentnie z tematyką poczytalności sprawcy przestępstwa. Opracowania z tego zakresu zazwyczaj odnoszą się przy tym do zagadnienia „psychopatii”², jak nierzadko zwykło się określać osobowość nieprawidłową (dysocjalną; antyspołeczne zaburzenie osobowości – ang. *antisocial personality disorder* – ASPD)³. W tym przypadku zaś, zarówno praktyka⁴, jak i teoria prawa karnego wykluczają zniesienie

² Wielu autorów dystansuje się od tego określenia, podobnie jak od pojęcia socjopatii, wskazując m.in. na to, że nie znajdują one oparcia w klasyfikacji chorób. Por. np. D. Krakowiak, *Psychopatia, socjopatia i charakteropatia a odpowiedzialność karna*, „Prokuratura i Prawo” 2019, z. 3, s. 6-14; A. Bilikiewicz, *Słownik terminologiczny*, w: *Psychiatria. Podręcznik dla studentów medycyny*, red. A. Bilikiewicz, wyd. III, Warszawa 2009, s. 720; A. Jakubik, *Zaburzenia osobowości*, w: *Psychiatria. Podręcznik...*, red. A. Bilikiewicz, *op. cit.*, s. 416; T. Bilikiewicz, *Psychiatria kliniczna*, wyd. V, Warszawa 1973, s. 752. L. Uszkiewiczowa, *Orzecznictwo sądowo-psychiatryczne w świetle 4200 ekspertyz szpitalnych*, „Archiwum Kryminologii” 1960, t. I, s. 309-315; K. Spett *Psychopatologia szczegółowa*, w: M. Cieślak, K. Spett, W. Wolter, *Psychiatria w procesie karnym*, Warszawa 1977, s. 172- 185. Zdarzają się jednak poglądy, w świetle których: „Pojęcie psychopatii jest bardziej trafne i odrębne od antyspołecznych i dysocjalnych zaburzeń osobowości” – B. Pastwa-Wojciechowska, *Naruszanie norm prawnych w psychopatii. Analiza kryminalno-psychologiczna*, Gdańsk 2004, s. 120. Należy także odróżnić „psychopatię”, w rozumieniu zaburzenia osobowości, od osobowości psychopatycznej.

³ W piśmiennictwie wskazywano jednak na konieczność odróżnienia antyspołecznych zaburzeń (określając je mianem „socjopatii”) od „psychopatii” – por. M. Radochoński, *Osobowość antyspołeczna*, Rzeszów 2000, s. 120-130.

⁴ Por.np.: wyrok SN z 17.06.1977 r., IV KR 90/77, OSNPG 1978, z. 2, poz. 2; wyrok SA w Szczecinie z 27.06.2018 r., II AKa 89/18, LEX nr 2601465; wyrok SA w Szczecinie

zdolności rozpoznania znaczenia czynu lub pokierowania swoim postępowaniem przez sprawcę⁵. Wyjątkowo akceptują stanowisko, że sprawca taki może odpowiadać na podstawie art. 31 § 2 k.k. (poczytalność zmniejszona)⁶. Tematyka dotycząca zaburzeń osobowości i ich wpływu na odpowiedzialność karną jest w istocie wieloaspektowa i jako taka znacznie bardziej złożona, niż mogłoby to wynikać z zasygnalizowanych wyżej kwestii⁷. Odnosi się to nie tylko do kontrowersji związanych z samą nomenklaturą⁸, ale także do charakterystyki stanów psychicznych⁹, ich ujęcia w kontekście poczytalności sprawcy przestępstwa oraz trudności diagnostycznych pojawiających się w trakcie postępowania karnego¹⁰. W przypadku dysocjacyjnych (konwersyjnych) zaburzeń tożsamości kwestie te nadal stanowią przedmiot polemiki¹¹.

Co więcej, badania dotyczące skali zjawiska prowadzą do zatrważających wniosków. Pomimo – na pozór – jednostkowego charakteru spraw karnych, w których oskarżony zostaje zdiagnozowany jako osoba z konwersyjnymi zaburzeniami tożsamości, pogłębione studia nad tym

z 23.05.2018 r., II AKa 68/18, LEX nr 2601469; wyrok SN z 22.05.1978 r., II KR 95/78, LEX nr 21766.

⁵ Por. M. Małecki, R. Zyzik, *Poczytalność i wina psychopaty w świetle ewolucyjnych koncepcji genezy psychopatii*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2014, nr 3, s. 167-170; A. Golonka, *Zaburzenia osobowości i ich wpływ na ocenę poczytalności sprawcy przestępstwa*, „Zeszyty Prawnicze” 2013, z. 13(3), s. 117-118; R.D. Hare, *Psychopaci są wśród nas*, Kraków 2010, s. 95-98, 180-181.

⁶ Por. np.: J. Warylewski, *Prawo karne. Część ogólna*, Warszawa 2015, s. 339; A. Marek, *Prawo karne*, wyd. 10, Warszawa 2010, s. 154; podobnie: A. Zoll, *Komentarz do art. 31 k.k.*, *op. cit.*, s. 529; A. Golonka, *Zaburzenia osobowości...*, s. 118-126.

⁷ Na ten temat por. np. E. Habzda-Siwek, *Zaburzenia osobowości jako problem psychologicznej diagnozy penitencjarnej*, w: *Readaptacja skazanych: możliwości i ograniczenia. Zakopane 7-8 grudnia 2006 r. Materiały z konferencji naukowo-szkoleniowej*, red. E. Habzda-Siwek, *Zaburzenia osobowości jako problem psychologicznej diagnozy penitencjarnej*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2007, z. 1, s. 357-362; 366-368.

⁸ *Ibidem*, s. 362-366, a także: K. Siemienkiewicz, *Neurobiologiczne podłoże osobowości psychopatycznej*, „Przegląd Policyjny” 2017, nr 3(127), s. 156-158.

⁹ Przykładem są zaburzenia osobowości z patogenezą organiczną (w piśmiennictwie określa się je mianem charakteropatii) – por. A. Golonka, *Niepoczytalność i poczytalność ograniczona*, Warszawa 2013, s. 392-413; D. Krakowiak, *op. cit.*, s. 14-27.

¹⁰ Por. np. J. Przybysz, *Psychiatria sądowa. Podręcznik dla lekarzy i prawników. Cz. 1, Opiniowanie w procesie karnym*, wyd. 3, Toruń 2005, s. 176-185; idem, *Kompendium psychiatrii sądowej. Opiniowanie w procesie karnym. Podręcznik dla lekarzy i prawników*, Toruń 2011, s. 135-137.

¹¹ Por. I.J. Pietkiewicz, A. Bańbura-Nowak, R. Tomalski, s. Boon, *Revisiting False-Positive and Imitated Dissociative Identity Disorder*, „Frontiers in Psychology” 2021, vol. 12, s. 1-3.

zagadnieniem prowadzą do radykalnie odmiennych konkluzji. Nakazują także znacznie większy dystans przed zbyt pochopnym marginalizowaniem problemu. W kontekście odpowiedzialności karnej wiąże się on nieodłącznie z zagadnieniem dotyczącym poczytalności sprawcy czynu zabronionego. W przypadku sprawcy z dysocjacyjnymi zaburzeniami tożsamości, w odróżnieniu od sprawcy z dyssocjalnymi zaburzeniami osobowości, nie sposób jej tak jednoznacznie przesądzić. Wynika to z istoty tych zaburzeń, w których „w jednym człowieku żyje kilka osób”¹². Przy czym każdą z nich należy postrzegać w jednostkowym wymiarze, bowiem każda z nich ma swoje: „(...) własne, niepowtarzalne przeżycia, zdolności i wspomnienia. Występują między nimi olbrzymie różnice – w głosie, zachowaniu, wykształceniu, nawet rytmie bicia serca. Przede wszystkim jednak mają odrębne tożsamości i uczucia”¹³. Tożsamość zaś pozostaje tym elementem, który: „(...) wyznacza ludzkie pozostawanie tym samym (ale nie takim samym) w toku zmieniających się okoliczności życia”, a jako taka jest kontynuacją: „(...) w czasie pewnych cech osobowości lub osobowości jako takiej i oznacza dla jednostki identyczność jej jaźni”¹⁴. Człowiek natomiast ze swej natury posiada pewną: „(...) zwartość i jednostkowość swojego organizmu z własną jaźnią”¹⁵. Takiej „zwartości” i „jednostkowości” brak jest u osób z dysocjacyjnymi zaburzeniami tożsamości. Jeśli zaś mieć przy tym na uwadze etiopatogenezę tych zaburzeń, która praktycznie każdorazowo wiąże się z aktami agresji, molestowania i cierpieniami doznanymi w dzieciństwie przez sprawcę, a w odpowiedzi na które, jako swoisty „mechanizm obronny” psychiki, powstaje właśnie osobowość mnoga, tudzież nie tracić z punktu widzenia tego, że owa agresja w zdecydowanej większości przypadków „rodzi dalszą agresję”, jako naturalne zdają się nasuwać w tej mierze pytania związane z odpowiedzialnością karną sprawcy z konwersyjnymi zaburzeniami tożsamości, w szczególności zaś z jego poczytalnością. To natomiast odgrywa istotną rolę przy ustaleniu tego, czy zachodzi potrzeba jego dalszej resocjalizacji lub leczenia. Te, zdawałoby się na pozór oczywiste pytania, niekoniecznie prowadzą jednak do równie bezdyskusyjnych odpowiedzi. Ich ukazaniu służy niniejsze opracowanie,

¹² R.B. Oxnam, *11 x ja – moje życie z osobowością mnogą*, Kraków 2008, s. 80.

¹³ *Ibidem*, s. 80-81.

¹⁴ *Ibidem*, s. 54.

¹⁵ T. Bilikiewicz, *Psychiatria ...*, s. 174.

które wypadałoby rozpocząć od psychopatologicznej charakterystyki omawianych zaburzeń¹⁶.

Konwersyjne zaburzenia osobowości w ujęciu psychopatologicznym

Z psychopatologicznego punktu widzenia konwersyjne zaburzenia tożsamości, określane również mianem dysocjacyjnych zaburzeń tożsamości (ang. *Dissociative Identity Disorder*, dalej jako: DID)¹⁷, zostało ujęte w stosowanej w Polsce Międzynarodowej Klasyfikacji Chorób i Problemów Zdrowotnych – 10. edycja (*International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems – 10. Rev., ICD-10*) jako: „inne zaburzenia dysocjacyjne (konwersyjne) – wiele osobowości” i oznaczone kodem: F44.81¹⁸. Już samo takie oznaczenie może nasuwać konotacje z innymi określeniami stosowanymi w literaturze przedmiotu jako synonimiczne względem DID, a które w potocznym ujęciu zdają się nieco bardziej obrazowo uzmysławiać istotę wspomnianych zaburzeń. Chodzi mianowicie o terminologię odnoszącą się do: „osobowości mnogiej” (ang. *Multiple Personality*), „osobowości wielorakiej”, bądź też „rozdwojenia” lub „rozszczipienia jaźni”¹⁹. Tego ostatniego określenia nie należy jednak nadużywać, bowiem nie wydaje się ono trafne. Nasuwa skojarzenie z „rozszczipieniem umysłu”, jak niekiedy określa się schizofrenię, lub – precyzyjniej – zaburzenia kręgu schizofrenicznego²⁰, zgodnie ze źródłosłowem: od greckich słów *schizō* – rozszczepiam, *phrēn* – umysł, rozum²¹. Schizofrenia stanowi natomiast zupełnie odrębną kategorię zaburzeń²², zaliczaną

¹⁶ Określenie „zaburzenia” odnosi się tu do podejścia symptomatologicznego, natomiast „zaburzenie” – do sklasyfikowanej jednostki nozologicznej. Jako takie, w niniejszej pracy stosowane będzie to pierwsze określenie.

¹⁷ P. Zimbardo, *Psychologia i życie*, Warszawa 2012, s. 649.

¹⁸ Międzynarodowa Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych dostępna w polskiej wersji językowej na stronie: <http://lista.icd10.pl/> oraz: <https://icd.who.int/browse10/2010/en#/F44>, dostęp: 22.02.2022.

¹⁹ P. Zimbardo, *op. cit.*, s. 649.

²⁰ Więcej na temat różnic – por. T. Bilikiewicz, *Psychiatria ...*, s. 174-180; kwestie nozologiczne i terminologia – por. J. Wciórka, *op. cit.*, s. 272-275.

²¹ *Encyklopedia PWN*, hasło: „schizofrenia”, dostęp na: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/schizofrenia;3973032.html>, dostęp: 9.02.2022.

²² Wypada doprecyzować, że w istocie – poza jednostką nozologiczną, jaką jest schizofrenia (inaczej: jednoczesne zaburzenie osobowości), krąg zaburzeń schizofrenicznych obejmuje

do zaburzeń psychotycznych i oznaczoną w ICD-10 kodem F20²³. Podobnie, jak nie byłoby poprawne utożsamianie tytułowych zaburzeń z zaburzeniami dysocjalnymi, które w ICD-10 zostały ujęte w grupie diagnostycznej: „Zburzenia osobowości i zachowania dorosłych” (F60-69) i oznaczone kodem: F60.2. W świetle wspomnianej klasyfikacji występują także podtypy tych ostatnich zaburzeń takie, jak: amoralny, antyspołeczny, aspołeczny, psychopatyczny lub socjopatyczny.

W tym miejscu warto również zasygnalizować, iż 11. rewizja ICD²⁴, która formalnie obowiązuje od czerwca 2018 r., a do której wprowadzenia w życie Polska w zasadzie nadal się przygotowuje²⁵, wprowadza zmiany w podziale zaburzeń osobowości. Przewiduje ona m.in. wyraźne oddzielenie zaburzeń osobowości (i innych związanych z nimi cech) od zaburzeń dysocjacyjnych. Natomiast w tej ostatniej kategorii, jako odrębna jednostka chorobowa, zostały również wyodrębnione dysocjacyjne zaburzenia tożsamości, a także, dodatkowo, dysocjacyjne zaburzenia intruzji, które stanowią drugą z form zaburzeń osobowości wielorakiej²⁶.

Z kolei klasyfikacja opracowana przez Amerykańskie Towarzystwo Psychiatryczne – DSM-V (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition*), wyróżnia 10 podtypów zaburzeń osobowości, usystematyzowanych w oparciu o szerokie spektrum czynników, jakie mogą wpływać na osobowość człowieka i powodować jej zmiany. Do jednego z nich zalicza właśnie *Dissociative Identity Disorder*²⁷. Kryteriami diagnostycznymi DID są: rozpoznanie u pacjenta co najmniej dwóch odrębnych tożsamości (względnie stanów osobowości), z których każda ma swój własny, stosunkowo trwały wzorzec postrzegania, odnoszenia się i myślenia o środowisku i o sobie²⁸; występowanie amnezji (luk pamięciowych) do-

znacznie szersze spektrum zaburzeń – por. J. Wciórka, *op. cit.*, s. 272-275, 285-295, 307-309.

²³ T. Hadyś, *Zaburzenia psychotyczne*, w: *Psychiatria. Podręcznik akademicki*, red. A. Kiejna, K. Małyszczak, Wrocław 2016, s. 147-157.

²⁴ Klasyfikacja ICD-11 dostępna na stronie; <https://icd.who.int/browse11/l-m/en>, dostęp: 8.03.2022.

²⁵ Por. odpowiedź Ministerstwa Zdrowia z 14.04.2021 r. na petycję PET/IV/38/21 Inicjatywy Obywatelskiej w trybie „E-Petycji” z 12.04.2021 r. (pismo MZ: DLU.055.10.2021.EW).

²⁶ Por. P. Krawczyk, Ł. Świącicki, *ICD-11 vs. ICD-10 – przegląd aktualizacji i nowości wprowadzonych w najnowszej wersji Międzynarodowej Klasyfikacji Chorób WHO*, „Psychiatria Polska” 2020, t. 54, z. 1, s. 17-18.

²⁷ D.H. Ruben, *Behavioral Guide to Personality Disorders (DSM-5)*, Ch.C. Thomas, Springfield-Illinois 2015, s. 3-6.

²⁸ Por. P.G. Zimbardo, R.L. Johnson, V. McCann, *Psychologia. Kluczowe pojęcia. Psychologia osobowości*, Warszawa 2017, s. 135-136.

tyczących zdarzeń, ludzi, dat, miejsc etc.; problemy przystosowawcze oraz utrudniające funkcjonowanie w głównych obszarach życia spowodowane przez to zaburzenie²⁹. Warunkiem jest także to, aby wymienione objawy nie były częścią przyjętej praktyki kulturowej lub religijnej, nie były wywołane działaniem substancji odurzającej, ani nie stanowiły objawu odrębnych zaburzeń (np. napadów drgawkowych)³⁰.

Gdyby zaś, abstrahując od ujęcia klasyfikacyjnego, spróbować nakreślić w skrócie istotę omawianych zaburzeń, można by rzec, iż konwersyjne zaburzenia tożsamości sprowadzają się do tego, że w jednym ciele, „żyją” odrębne osoby (precyzyjniej osobowości). Przy tym: „(...) każda z pojawiających się osobowości w istotny, kontrastujący sposób różni się od pierwotnego «Ja»”³¹. I tak, przykładowo ta alternatywna osobowość (inaczej: *alter*; *alter ego*) może być śmiała, towarzyska i otwarta, w sytuacji, gdy osobowość pierwotna jest nieśmiała, wyalienowana i stroniąca od życia towarzyskiego. *Alter* może być osobowością silną, zdolną wręcz do niewyobrażalnego wysiłku, podczas gdy – sądząc po aparycji człowieka, żadną miarą nie sposób uznać, by był on zdolny do jego podjęcia. Osobowość alternatywna może być doświadczona seksualnie, a nawet wykazywać odmienne preferencje seksualne od tej pierwotnej, bowiem po prostu: „Każda z osobowości ma własną, odrębną tożsamość, imię i specyficzne wzorce zachowania. W niektórych przypadkach na pomoc osobie w trudnej sytuacji życiowej zjawiają się dziesiątki różnych postaci”³².

Taki zwięzły opis sugerowałby, że zaburzenia dysocjacyjne, w tym DID, są niezwykle rzadkie, a z kryminologicznego punktu widzenia wręcz nieistotne. Wobec tego czynienie ich problematyką opracowania naukowego dotyczącego odpowiedzialności karnej w istocie jest próbą ukazania problemu, którego „nie ma”³³. Tymczasem, jak dowodzą badania, taka

²⁹ S. Bhandari, *Dissociative Identity Disorder (Multiple Personality Disorder)*. Tekst dostępny na stronie: <https://www.webmd.com/mental-health/dissociative-identity-disorder-multiple-personality-disorder>, dostęp: 23.01.2022; J.D. McDavid, *The Diagnosis of Multiple Personality Disorder*, „Jefferson Journal of Psychiatry” 1994, vol. 12(1), s. 29-42.

³⁰ R. Tomalski, I.J. Pietkiewicz, *Rozpoznawanie i różnicowanie zaburzeń dysocjacyjnych – wyzwania w praktyce klinicznej*, „Czasopismo Psychologiczne – Psychological Journal” 2019, vol. 25(1), s. 43-51.

³¹ P. Zimbardo, *op. cit.*, s. 649.

³² *Ibidem*.

³³ Por. jednak: A.N., *10 najbardziej znanych przypadków rozdzielenia osobowości*. Dostępne na stronie: <http://womanadvice.pl/10-najbardziej-znanych-przypadkow-rozdwojenia-osobowosci>, dostęp: 29.05.2022.

optyka byłaby błędna. Badacze przekonują bowiem, że dane szacunkowe dotyczące skali zaburzeń są zatrważające, skoro w populacji ogólnej zaburzenia dysocjacyjne mogą występować aż u 18,3% dorosłych ludzi, zaś konwersyjne zaburzenia tożsamości mogą dotyczyć nawet 3,1% społeczeństwa³⁴. Oceniono, że częstotliwość zaburzeń dysocjacyjnych wśród pacjentów psychiatrycznych w leczeniu ambulatoryjnym pozostaje na poziomie 12-29%, a DID – 2,0-2,6%. Natomiast wśród pacjentów psychiatrycznych hospitalizowanych stacjonarnie, częstotliwość zaburzeń dysocjacyjnych waha się między 4,3% a 40,8%, a w przypadku DID między 0,4-7,5%³⁵. Wskazuje się nawet, iż badania prowadzone z zastosowaniem rygorystycznego ustrukturyzowanego wywiadu klinicznego – SCID-D (tj. testu do badania zaburzeń osobowości z osi II wg DSM-IV) potwierdziły skalę problemu sięgającą od 4 do 12% populacji w odniesieniu do zaburzeń dysocjacyjnych oraz 0,4-2,0% w odniesieniu do zaburzeń konwersyjnych tożsamości³⁶. Z kolei mając na uwadze aspekt kryminologiczny, związany z tendencjami do zachowań przestępnych, zjawisko to jawi się jeszcze bardziej niepokojąco. W świetle udokumentowanych przypadków, objętych badaniami prowadzonymi przez autorów specjalizujących się w tej problematyce (z czego większość stanowią psychiatrzy klinicyści) takich, jak np.: F.W. Putnam, R.J. Loewenstein, C.A. Ross, R.P. Kluft czy E.R. Sacks, osoby zdiagnozowane z DID, znajdując się w stanie zdysocjowanym, w 33-70% przypadków popełniają czyny karalne, nierzadko o wysokim ciężarze gatunkowym, jak zabójstwa czy zgwałcenia³⁷. Można spotkać się i z takimi badaniami, z których wynika, że osoby w stanie zdysocjowanym, w jednej z alternatywnych osobowości, w każdym przypadku dopuszczają się czynów przestępnych³⁸. Koreluje to z powszechnie już akceptowanym poglądem, w świetle którego, za zasadniczy

³⁴ R. Tomalski, I.J. Pietkiewicz, *op.cit.*, s. 47, ale także: W. Orlof, K.M. Wilczyńska, N. Waszkiewicz, *Dysocjacyjne zaburzenie tożsamości (osobowość mnoga) – powszechniejsze niż wcześniej sądzono*, „Psychiatria” 2018, t. 15(4), s. 229-230.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Por. A.R. Webermann, B.L. Brand, *Mental illness and violent behavior: the role of dissociation*, “Borderline Personality Disorder and Emotion Dysregulation” 2017, vol. 2. Artykuł wraz z zestawieniem wyników badań dostępne na stronach: <https://bpded.biomedcentral.com/articles/10.1186/s40479-017-0053-9>, dostęp: 29.05.2022.

³⁸ Porównanie wyników badań: *ibidem* – “Table 5. Violent behavior and homicide among DD clinical populations”, a także: F.W. Putnam, *Recent research on multiple personality disorder*, “Psychiatric Clinics of North America” 1991, vol. 4(3), s. 489-502.

faktor etiopatogenezy zaburzeń dysocjacyjnych uznaje się doznane w przeszłości – głównie w dzieciństwie – przeżycia wywołujące silny stres i lęk; pozostawiające traumę życiową oraz powodujące długotrwale odczuwalny silny ból zarówno w wymiarze fizycznym, jak i psychicznym³⁹. Zaburzenia konwersyjne są wyrazem swoistego „mechanizmu obronnego”, który pozwala uciec od tych traumatycznych zdarzeń. Wypada przy tym dodać, że w Stanach Zjednoczonych badania w tym zakresie prowadzone są już od ponad 30. lat⁴⁰.

Z kolei mając na uwadze charakter czynów popełnianych przez sprawców z powyższymi zaburzeniami osobowości i sposób ich wykonania, nasuwa się – *prima facie* słuszne – skojarzenie z przestępstwami popełnianymi przez sprawców z dysocjalnymi zaburzeniami osobowości⁴¹. Nierzadko bowiem sprawiają one wrażenie dobrze przemyślanych, a bywa, że są przy tym nacechowane wyjątkową brutalnością. Tym samym konkluzje dotyczące oceny stanu psychicznego sprawcy z DID mogłyby prowadzić do wniosku, że sprawca taki powinien być postrzegany jako podejmujący zachowanie w warunkach zachowanej zdolności rozpoznania znaczenia czynu lub pokierowania swoim postępowaniem. Analiza konkretnych stanów faktycznych nakazuje jednak zachować daleko posunięty dystans przed wysuwaniem tak pochopnych i zgeneralizowanych ocen.

Konwersyjne zaburzenia osobowości w kontekście problematyki (nie)poczytalności na podstawie przypadku Johna Woodsa

O tym, jak trudne w praktyce bywa zdiagnozowanie sprawcy czynu zabronionego z DID, który w stanie zdysocjowanym dopuszcza się takiego czynu, może świadczyć przypadek Johna Woodsa, amerykańskiego

³⁹ J. Helios, W. Jedlecka, *Dysocjacja jako hard case w systemie prawa*, Wrocław 2015, s. 21-30; a także: S. Lasok-Chwiedoruk, *Osobowość mnoga*, „Niebieska Linia” 2009, nr 6. Opublikowane dnia: 30.12.2009 r. Dostępne na: <https://www.niebieskalinia.pl/aktualnosci/aktualnosci/osobowosc-mnoga> dostęp: 29.05.2022.

⁴⁰ W tym względzie w szczególności: F.W. Pumam, *Diagnosis and Treatment of Multiple Personality Disorder*, New York 1989, s. 3-351.

⁴¹ Obiekcje przed wyłączeniem *a priori* zaburzeń osobowości z zakresu art. 31 § 1 albo § 2 k.k. zgłasza A. Lisowska – por. idem, *Kontrowersje wokół zaburzeń osobowości jako źródła niepoczytalności*, „Problemy Nauk Prawnych” 2019, nr 13, s. 37-44; a także: E. Habzda-Siwek, *op. cit.*, s. 367-368.

studenta college'u⁴². Został on oskarżony o zabójstwo swojej dziewczyny Sally oraz jej współlokatorki Polly. Do czynów tych doszło po kłótni między Johnym i Sally, wywołanej podejrzeniami Johnego o niewierność jego dziewczyny. Ta ostatnia została znaleziona martwa w pokoju akademika, z własnymi majtkami wciśniętymi w gardło, co – jak ustalili biegli medycyny sądowej – doprowadziło do zadławienia, wskutek czego dziewczyna zmarła. Odnotowano także, że przedtem była ona mocno „targana” po pokoju i wielokrotnie z dużą siłą popychana. Z kolei jej współlokatorka – Polly, która przybyła na miejsce niedługo po zabójstwie Sally, została wielokrotnie ugodzona nożem i zmarła na skutek zadanych ran. Pokój akademika został starannie posprzątany po tych czynach.

Przypadek ten pierwotnie zdawał się nie budzić większych wątpliwości. Udało się bowiem potwierdzić obecność Woodsa na miejscu zdarzenia krytycznego dnia. Ustalono także, iż zaraz po zdarzeniu wyjechał on na kilka dni z miasta bez uzasadnionego powodu. Dodatkowo z bilingów jego rozmów telefonicznych wynikało, że w tym czasie wykonał liczne telefony m.in. do prasy i domów pogrzebowych, żeby upewnić się, iż Sally faktycznie nie żyje. Po powrocie do swojego domu zastał w nim już Policję.

W trakcie pierwszego przesłuchania Woods stanowczo zaprzeczał opisanym czynom. Potwierdził, że z Sally spotykał się od ponad roku, a także, że nawiązała się między nimi „więź intymna” i relacja seksualna, co – jak podnoszono później w trakcie procesu – było „jedynym doświadczeniem wzajemnej miłości” w życiu Woodsa. Sally otaczała Johnego wsparciem emocjonalnym i opieką; była też (według zgromadzonej dokumentacji) jedyną osobą, która kiedyś stwierdziła, że jej chłopak „ma w sobie różnych ludzi”. Po kilku dniach i kolejnej, długiej „sesji” przesłuchania, Woods „wyznał”, że faktycznie nazywa się Ron i jest postrzegany jako „kiepski historyk”. Przy okazji tego przesłuchania podał także wiele szczegółów wspomnianych zabójstw oraz opisał „swoje” życie osobiste. Informacje te, chociaż w konfrontacji z samymi zabójstwami nie nasuwały wątpliwości co do ich zgodności z możliwym przebiegiem zdarzenia, to jednak w odniesieniu do danych sprawcy (zwłaszcza jego wieku i wykształcenia), przeczyły faktom. W tym stanie rzeczy Woods został poddany szeregowi badań psychiatrycznych, neurologicznych oraz psychologicznych.

⁴² Opis przypadku oraz wypowiedzi zaczerpnięte z: J.G. Armstrong, *The Case of Mr. Woods: Psychological Contributions to the Legal Process in Defendants with Multiple Personality/Dissociative Identity Disorder*, „Southern California Interdisciplinary Law Journal” 2001, vol. 10(1), s. 207-210.

Testy osobowości wykazały u niego „psychotyczny poziom funkcjonowania, w tym ciężkie formalne zaburzenia myślenia oraz myślenie urojeniowe”; potwierdziły również, że odbiera on – m.in. wskutek dezorientacji i deficytów w sferze intelektualnej, rzeczywistość w sposób zniekształcony. Wnioski z badań doprowadziły do rozpoznania u Woodsa zaburzeń dyssocjalnych (a w innym badaniu „osobowości psychopatycznej”), a zatem skłaniały do przyjęcia, że był on poczytalny w czasie popełnienia zbrodni zabójstwa. Z drugiej strony jednak, badania wykazały także, że ma on bogate „życie imaginacyjne”, a nadto także – jak to ujęto – inne „mocne strony psychiczne”, takie jak np.: wysoki poziom empatii i zdolności w zakresie nawiązywania więzi międzyludzkich. To zaś, w ocenie biegłych psychiatrów przeczyło wspomnianym zaburzeniom dyssocjalnym. Natomiast biegli psychiatrzy, m.in. ze względu na zniekształcenia poznawcze i emocjonalne oraz obserwowaną zmienność w testach, uznali, że John cierpi najprawdopodobniej na zaburzenia afektywne dwubiegunowe lub zaburzenia schizoafektywne, które mogą uzasadniać niepoczytalność sprawcy. Faktem pozostaje przy tym, że w tej mierze brak było zgodności w opiniach biegłych co do rozpoznania. „Obraz diagnostyczny, który wyłonił się z czasem był złożony” i wykazywał wzajemne sprzeczności.

Natomiast na zasadnicze, w kontekście omawianej problematyki, wnioski pozwoliły wywiady psychologiczne. Badająca Woodsa psycholog – J. Armstrong, jako pierwsza zauważyła radykalne i niespodziewane zmiany „w jakości” relacji pomiędzy nimi, o których pisała, że są one tak gwałtowne i przerażające, że aż dostaje „gęsiej skórki”. Liczne rozmowy z Woodsem pozwoliły na „ujawnienie” sprawcy, a raczej na stwierdzenie, że jest nim jedna z jego trzech osobowości. Poza Johnem ujawnił się także „Ron” i „Don”. Z tych trzech, to Ron był tym, który przejmował kontrolę nad pozostałymi osobowościami (osobowość dominująca). Był on również agresywny i najmniej rozmowny. Przyznał natomiast, że kocha Johna jak brata i John go potrzebuje. Był jednak wyjątkowo podejrzliwy wobec Sally, zwłaszcza po tym, jak: „dostała nasz projekt”, jak to ujął. Odnosiło się to do uzyskania informacji na temat istnienia Rona i Dona. Ron przyznał, że chociaż Sally była miła, to i tak: „zmusiła diabła do przejęcia jej”, ponieważ była zbyt „słaba”. Kiedy to się stało, nie miała „żadnego wstydu ani granic”. Dotyczyło to spotkań z innymi mężczyznami, a nawet – jak twierdził Ron – chęci pozbycia się Johna. Dlatego, by go chronić, zabił Sally. Dodał, że w przeciwieństwie do Johna, on jest silny i nie odczuwa bólu. Ron wyjaśnił, że w ogóle postrzega siebie jako „innego niż John

i Donnie”, którzy: „są jak ludzie”, on natomiast nie lubi przebywać wśród ludzi, ponieważ „zmieniają się w zło”. Wyjaśnił, że to: „diabeł sprawia, że ludzie się w ten sposób zmieniają”.

Co istotne, udało się od niego uzyskać informacje, z których wynikało, iż doznał on w dzieciństwie licznych przejawów znęcania się, takich jak: rzucanie nim o ścianę, bicie kolczastymi gałązkami (co miało „wydobyć z niego diabła”). Był też molestowany przez ojczyma (doznał penetracji analnej) z groźbą, że jeśli kiedykolwiek komuś o tym powie, to: „Nigdy więcej nie zobaczy swojej matki”.

Wielokrotne i długotrwałe wywiady psychologiczne, poparte badaniami psychiatrycznymi, doprowadziły do postawienia diagnozy, z której wynikało, że John Woods cierpi na dysocjacyjne zaburzenia tożsamości i w osobowości podstawowej oraz alternatywnej (Don) nie miał wiedzy o popełnionych czynach, ani ich nie pamiętał. Z kolei u jego osobowości alternatywnej – Rona, występowały objawy zaburzeń psychotycznych, przemawiające za jego niepoczytalnością. Ostatecznie jednak w postępowaniu sądowym uznano, że John Woods w czasie czynu znajdował się w stanie poczytalności zmniejszonej (*diminished responsibility*)⁴³.

Przypadek Woodsa nie jest jednak odosobniony⁴⁴. Wystarczy przywołać przykład Teda Bundy’ego. Psychiatra Dorothy Lewis uważa, że istnieją dowody sugerujące, iż ten seryjny morderca także cierpiał na dysocjacyjne zaburzenia tożsamości (wcześniej znane jako zaburzenie osobowości mnogiej; *Multiple Personality Disorder*, MPD)⁴⁵.

O tym, do jakich trudności w praktyce sądowej może prowadzić zdiagnozowanie u sprawcy czynu zabronionego dysocjacyjnych zaburzeń tożsamości, świadczy również przypadek Billy’ego Milligana, opisany szczegółowo przez D. Keyesa⁴⁶. U mężczyzny tego rozpoznano aż 24 różne osobowości, a w jednej z nich dopuścił się on zgwałcenia kilku kobiet, o co także został oskarżony. W trakcie toczącego się procesu karnego

⁴³ J.G. Armstrong, *op. cit.*, s. 224.

⁴⁴ A.N., *10 najbardziej znanych...*,

⁴⁵ G. Tron, *Why One Psychiatrist Believes Ted Bundy May Have Had Multiple Personalities*, „Oxygen TrueCrime” z dnia 20.11.2020 r. Artykuł dostępny na stronie <https://www.oxygen.com/true-crime-buzz/crazy-not-insane-did-ted-bundy-have-multiple-personality>, dostęp: 29.05.2022 r.

⁴⁶ D. Keyes, *Człowiek o 24 twarzach*, Wielka Litera, Warszawa 2015 (ISBN: 9788380320413). Przypadek Milligana stał się także inspiracją dla producentów filmu „Split” (2016), reż. M. Night Shyamalan: <https://www.imdb.com/title/tt4972582/trivia?item=tr3410045> [dostęp: 15.03.2023 r.].

zostało wystawionych kilka opinii odnośnie do jego zdrowia psychicznego. Czterech z powołanych biegłych psychiatrów wnioskowało o orzeczenie niepczytalności Milligana z powodu zaburzeń, na które cierpi. Jednak jeden z nich, niejaki: „(...) doktor Mijo Zakman, dyrektor kliniczny Szpitala Psychiatrycznego dla Środkowego Ohio, zeznał, że wraz z dwoma innymi psychiatrami poddał Milligana dwugodzinemu badaniu przygotowującemu do rozprawy i nie stwierdził istnienia żadnych dodatkowych osobowości. Oświadczył, że Milligan nie jest wcale psychicznie chory, lecz ma osobowość antyspołeczną”⁴⁷.

Przypadków ukazujących trudności związane z diagnozowaniem DID u sprawcy czynu zabronionego zostało opisanych znacznie więcej, głównie w literaturze amerykańskiej i brytyjskiej⁴⁸. Można przywołać tutaj ten, który został opisany przez I.N. Perra. Dotyczył on sprawcy wielu zabójstw popełnionych w okolicznościach, które – w świetle polskiego prawa karnego – z powodzeniem zasługiwałyby na kwalifikację z art. 148 § 2 pkt. 1 k.k. (zabójstwo ze szczególnym okrucieństwem)⁴⁹. W trakcie procesu karnego sprawca ten był badany przez kilku psychiatrów, którzy zdiagnozowali u niego m.in.: schizofrenię – typ utajony; osobowość wieloraką; reakcje dysocjacyjne; łagodne przedawkowanie leku; nerwicę histeryczną – typ dysocjacyjny; schizofrenię paranoidalną; zaburzenia afektywne dwubiegunowe – depresyjne; osobowość cyklotymiczną; zaburzenie dwubiegunowe typu mieszanego; depresję nawracającą; osobowość zależną; psychotyczną reakcję depresyjną; zaburzenia afektywne dwubiegunowe z cechami psychotycznymi – zaburzenia adaptacyjne z depresją oraz nadużywaniem alkoholu; ostre zatrucie alkoholem czy wreszcie reakcję maniako-depresyjną⁵⁰. Ostatecznie jednak uznano, że sprawca ten cierpi na dysocjacyjne zaburzenia tożsamości. Natomiast rozbieżności w opiniach ekspertów wynikały z tego, że każda z badanych osobowości alternatywnych nasuwała odmienne wnioski, co do jej stanu psychicznego.

⁴⁷ Por. D. Keyes, *op. cit.* s. 418.

⁴⁸ T. Fahy, *The Diagnosis of Multiple Personality Disorder: A Critical Review*, “British Journal of Psychiatry” 1988, vol. 153(5), s. 597-606; K.M. Hendrickson, T. McCarty, J. Goodwin, *Animal alters: case reports*, “Dissociation” 1990, vol. 3(4), s. 218-221; I. Hacking, *Double consciousness in Britain 1815-1875*, “Dissociation”, vol. 4(3), s. 134-146.

⁴⁹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2024 r. poz. 17, ze zm.) dalej: k.k.

⁵⁰ I.N. Perr, *Crime and multiple personality disorder: A case history and discussion*, “The Bulletin of the American Academy of Psychiatry and the Law” 1991, vol. 19(2), s. 203-214.

Tymczasem z punktu widzenia prawa karnego kwestia ta ma zasadnicze znaczenie przy ocenie poczytalności sprawcy.

Zagadnienia dotyczące odpowiedzialności karnej sprawcy z DID

W świetle zaprezentowanych wyżej trudności diagnostycznych, a także samej istoty konwersyjnych zaburzeń tożsamości, jawi się kardynalne pytanie o to, czy cierpiącego na nie sprawcę czynu zabronionego można uznać za zdadnego do zawinienia? Ściślej zaś, należy rozważyć, czy i w jakich sytuacjach zachodzi możliwość wyłączenia albo zmniejszenia zawinienia, mając na uwadze osobowość podstawową oraz osobowość(i) alternatywną(e) sprawcy. Problem odpowiedzialności karnej sprawcy z konwersyjnymi zaburzeniami tożsamości wymaga ustalenia przynajmniej kilku podstawowych kwestii, a mianowicie: świadomości dotyczącej realizacji znamion typu czynu zabronionego, wpływu omawianych zaburzeń na poczytalność sprawcy w czasie czynu, tudzież innych zaburzeń psychicznych rozpoznanych u jego *alter* (choćby tak, jak miało to miejsce w przypadku Woodsa). Wreszcie nie sposób pominąć kardynalnego pytania, jakie nasuwa się w tej mierze, które nieco przewrotnie rzecz ujmując, można by sformułować: czy mnogość osobowości to „mnogość sprawców”? Innymi słowy chodzi o to, czy każda z osobowości podlega odrębnej ocenie prawnokarnej i czyn zabroniony popełniony „przez” jedną z osobowości naprzemiennych można przypisać temu sprawcy mając na uwadze jego osobowość podstawową?

Punktem wyjścia do wyjaśnienia zasygnalizowanych dylematów należałoby uczynić zagadnienie „tożsamości jaźni”, jako warunku odpowiedzialności danej osoby za jej czyny⁵¹. W przypadku Johna Woodsa zachowana była wprawdzie świadomość samej obecności osobowości naprzemiennych, jednak świadomością (osobowość podstawowa) nie obejmował on czynów Rona (osobowość alternatywna)⁵². Jednocześnie należy zdać sobie sprawę z tego, że wzajemna świadomość istnienia osobowości w ogóle nie jest regułą⁵³. W piśmiennictwie trafnie podnoszono wręcz, że: „Dysocjacja

⁵¹ Por. J. Helios, W. Jedlecka, *op. cit.*, s. 21-25.

⁵² J.G. Armstrong, *op. cit.*, s. 218-219.

⁵³ P. Zimbardo, *op. cit.*, s. 649.

jest siłą zmierzającą do rozkładania struktur osobowości⁵⁴. Zasadniczo przyjmuje się także, iż w DID zachodzi brak możliwości uświadomienia sobie określonych faktów czy sytuacji. „Materiał będący przedmiotem działania mechanizmu obronnego dysocjacji jest niedostępny świadomości⁵⁵. Ponadto cechuje ją: „(...) częściowa lub całkowita utrata prawidłowej integracji pomiędzy wspomnieniami z przeszłości, poczuciem tożsamości, wrażeniami czuciowymi i kontrolą ruchów ciała”⁵⁶.

Z kolei w odniesieniu do wzajemnej zależności jaźni oraz świadomości, już ponad pół stulecia temu w psychiatrii klinicznej pisano o jaźni, że jest ona: „(...) podmiotowym podścieliskiem wszystkich faktów i dyspozycji psychicznych”⁵⁷, a samych: „Zjawisk świadomości nie umiemy sobie nawet wyobrazić bez podścieliska jaźni”⁵⁸. Zarazem stosunkowo jednomyślnie przyjmowano trójpodział zaburzeń osobowości⁵⁹, w którym naprzemienne rozszczepienie osobowości (łac. *personalitas duplex alternans*) „występuje klasycznie w stanach pomrocznych”⁶⁰. Stan pomroczny wiąże się zawsze z zaburzeniami świadomości, które w tym przypadku wykraczają poza procesy typowo fizjologiczne⁶¹. W przypadku zaburzeń dysocjacyjnych zmiany te mają charakter ilościowy, skoro cechuje je amnezja (niepamięć)⁶². W konsekwencji nie pozostają one także bez znaczenia dla oceny tego, czy sprawca miał w czasie czynu zniesioną albo w znacznym stopniu ograniczoną zdolność rozpoznania znaczenia podejmowanego czynu lub pokierowania swoim postępowaniem.

Należałoby jednak przeanalizować także inne związane z tym kwestie, a mianowicie: do jakiej kategorii przyczyn niepoczytalności należy zaliczyć dysocjacyjne zaburzenia tożsamości, a także: czy rozpoznanie u sprawcy

⁵⁴ J. Helios, W. Jedlecka, *op. cit.*, s. 21.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 21.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 23.

⁵⁷ T. Bilikiewicz, *Psychiatria...*, s. 38.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 39.

⁵⁹ *Ibidem*, s.175; K. Spett, *Psychopatologia ogólna*, w: M. Cieślak, K. Spett, W. Wolter, *Psychiatria w procesie karnym*, Warszawa 1968, s. 110-111.

⁶⁰ T. Bilikiewicz, *Psychiatria ...*, s. 176; podobnie: Z. Falicki, L. Wandzel, *Psychiatria sądowa dla studentów Wydziału Prawa*, Białystok 1990, s. 37.

⁶¹ Takie występują np. w marzeniach przysennych – por. np. K. Spett, *op. cit.* (1968), s. 110-111.

⁶² D. Hajdukiewicz, *Zagadnienia psychiatrii sądowej. Cz. 1. Podstawy prawne i medyczne*, Warszawa 2016, s. 299; podobnie: Z. Falicki, L. Wandzel, *op. cit.*, s. 56. Odmiennie T. Przesławski, który zalicza stan pomroczny do zaburzeń jakościowych świadomości – idem, *Psychika. Czyn. Wina*, Warszawa 2008, s. 100-101.

czynu zabronionego DID może stanowić samoistną przesłankę niepo-
czytalności albo poczytalności w znacznym stopniu ograniczonej (wszak,
gdyby sugerować się przytoczonym wyżej przykładem, można by dojść
do przeciwnego wniosku, skoro dopiero rozpoznanie u *alter ego* Woodsa
zaburzenia psychiatrycznego stanowiło podstawę do kwestionowania jego
poczytalności).

Wypada przypomnieć, że zgodnie z art. 31 § 1 k.k. niepoczytalność
zachodzi, gdy sprawca czynu zabronionego wskutek choroby psychicznej,
upośledzenia umysłowego lub innego zakłócenia czynności psychicznych
nie mógł w czasie czynu rozpoznać jego znaczenia lub pokierować swoim
postępowaniem. Do rozważenia pozostaje to, w ramach jakiej kategorii
przyczyn wskazanych w tym przepisie należy uwzględnić DID, a ściślej,
czy zaburzenia te stanowią chorobę psychiczną, czy „inne zakłócenie czyn-
ności psychicznych”. Wypada przy tym zasygnalizować, że nie tylko to dru-
gie z określeń jest wysoce nieprecyzyjne i jako takie wzbudza uzasadnione
kontrowersje w piśmiennictwie⁶³. Podobnie pojęcie choroby psychicznej
budzi zastrzeżenia. Wskazuje się, iż jest ono niedookreślone, a z medycz-
nego punktu widzenia wręcz nietrafne⁶⁴. Postrzega się ją jako pewien:
„(...) stan ograniczonego zakłócenia struktury i/lub funkcji, z którym
zmagą się zdrowa część ustroju lub wyspecjalizowane do walki z chorobą
funkcjonalne układy”⁶⁵. W konkluzji, niekiedy zalicza się do niej nawet
– poza psychozami i psychonerwicami (neurozami) – również zaburze-
nia związane ze sferą emocjonalną, a także zaburzenia osobowości oraz
zaburzenia na podłożu organicznym (tj. uwarunkowane pierwotną cho-
robą mózgu) i somatycznym⁶⁶. Na jeszcze bardziej szerokie ujmowanie
choroby psychicznej pozwalałoby podejście językowe. W ujęciu słowni-
kowym choroby psychiczne obejmują bowiem: „zaburzenia w psychice
zakłócające stosunki z innymi ludźmi, niosące ze sobą jakieś ograniczenia

⁶³ A. Golonka, *Niepoczytalność...*, s. 124-151.

⁶⁴ Na ten temat – por. S. Pużyński, *Choroba psychiczna – problemy z definicją oraz miejscem w diagnostyce i regulacjach prawnych*, „Psychiatria Polska” 2007, t. XLI(3), s. 299-308; A. Malinowski, *Podstawowe zagadnienia w orzecznictwie sądowo-psychiatrycznym. Kompendium dla lekarzy i prawników*, Warszawa 1959, s. 54; Z. Falicki, L. Wandzel, *op. cit.*, s. 8-9; D. Hajdukiewicz, *op. cit.*, s. 19.

⁶⁵ J. Sobkowiak, R. Rutkowski, *Dyspozycje poczytalności a zaburzenia psychiczne w: Materiały VII Międzynarodowej Konferencji Sekcji Psychiatrii Sądowej PTP pt.: Teoria i praktyka oceny poczytalności, Cezdzya 9-11. VI. 1988*, pod red. R. Rutkowskiego, Z. Majchrzyka, Warszawa 1988, s. 128.

⁶⁶ M.T. Haslam, *Psychiatria*, Poznań 1997, s. 30.

lub stwarzające zagrożenie”⁶⁷. W piśmiennictwie psychiatrycznym wysunięto także wyjątkowo daleko idącą tezę, iż: „Chorobą psychiczną w znaczeniu stanu znoszącego poczytalność są zaburzenia psychiczne przebiegające z objawami psychotycznymi, ciężkie epizody depresji i manii, znacznego stopnia otępienie o różnej etiologii, głęboka niesprawność intelektualna, «inne zakłócenia czynności psychicznych»”⁶⁸. Z prawnokarnego punktu widzenia, w szczególności wskazania w art. 31 § 1 k.k. na trzy, odrębne kategorie przyczyn niepoczytalności, tę ostatnią definicję należy uznać za niepoprawną. Z uwagi na wspomniane dylematy związane z definicją tego terminu, za przekonujące wypada uznać stanowisko, w świetle którego: „(...) termin «zaburzenie» (*disorder*) jest używany w całej klasyfikacji celem uniknięcia poważniejszych wątpliwości dotyczących terminu «choroba» (*disease or illness*)”⁶⁹. Ten ostatni zaś, jest używany jedynie „celem wskazania na istnienie układu klinicznie stwierdzalnych objawów lub zachowań połączonych w większości przypadków z cierpieniem (ang. *distress*) i z zaburzeniami funkcjonowania indywidualnego (ang. *personal*)”⁷⁰. Natomiast nie budzi wątpliwości to, iż zaburzenia dysocjacyjne zalicza się do zaburzeń (zespołów) niepsychotycznych⁷¹.

Wobec tego dysocjacyjne zaburzenia tożsamości, z charakteryzującymi je: amnezją (niepamięcią) oraz stanem pomrocznym (w tym o przebiegu, w którym może występować tzw. jasny stan pomroczny)⁷², a przy tym właściwymi „chorobie”, jako takiej, cechami w postaci: jej względnie trwałego przebiegu, pewnego procesu rozwoju oraz dynamiki przebiegu⁷³, wolno zaliczyć do choroby psychicznej. Z całym przekonaniem wypada przy tym podzielić zapatrywanie, w świetle którego terminologia odnosząca się do choroby psychicznej nie jest poprawna (zwłaszcza z psychopatologicznego punktu widzenia) i jako taka powinna być zastąpiona bardziej adekwatnym pojęciem odnoszącym się do zaburzeń psychicznych ze stosownym ich doprecyzowaniem. Dalsze rozwinięcie tego zagadnienia wykraczałoby już poza ramy niniejszego opracowania, jako że propozycja

⁶⁷ *Słownik Języka Polskiego PWN* [hasło: „choroby psychiczne”] <https://sjp.pwn.pl/szukaj/choroby%20psychiczne>, dostęp: 15.03.2023.

⁶⁸ P. Gałęcki, A. Szulc, *Psychiatria*, Wrocław 2020, s. 422.

⁶⁹ S. Pużyński, *op. cit.*, s. 303.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ Por. A. Bilikiewicz, J. Lewandowski, P. Radziwiłłowicz, *Psychiatria – repetytorium*, Warszawa 2003, s. 18; D. Hajdukiewicz, *op. cit.*, s. 20.

⁷² K. Spett, *op. cit.* (1968), s. 134-135.

⁷³ Por. *Encyklopedia popularna PWN. Edycja 2011*, Warszawa 2011, s. 179.

z tym związana wymaga należytego pogłębienia wywodów i stosownego ich uzasadnienia⁷⁴.

Niemniej, mając na uwadze zastrzeżenia wysunięte wobec terminu choroby psychicznej i pogląd dotyczący potrzeby ich wąskiego ujmowania, a więc jeżeliby uwzględniać w nim jedynie najczęściej występujące zaburzenia, tj. psychotyczne (nie będące wszakże stanami epizodycznymi) oraz nerwice⁷⁵, zrozumiałe wydaje się także stanowisko, w świetle którego DID odpowiada istocie „innego zakłócenia czynności psychicznych”, o którym mowa w art. 31 § 1 k.k.⁷⁶

Takie podejście nie wydaje się jednak przekonujące. Dyskusyjne jest także, na ile pozostaje ono słuszne w świetle psychopatologicznego oraz psychologicznego spojrzenia na DID⁷⁷. Jednocześnie postrzeganie DID w kategoriach długotrwałego zaburzenia psychicznego, znamionującego chorobę psychiczną, nie przeciwstawia się nawet jej restrykcyjnemu ujmowaniu, wynikającemu z dychotomicznego podziału na zespoły zaburzeń psychotycznych (psychozy) oraz niepsychotycznych⁷⁸.

Inną, wymagającą ustalenia kwestią, pozostaje to, czy przedmiotowe zaburzenia *per se* mogą prowadzić do zniesienia albo ograniczenia w znacznym stopniu zdolności rozpoznania znaczenia czynu lub pokierowania swoim postępowaniem. Wątpliwość w tym względzie wynika z tego, że „sprawca” (tj. osobowość naprzemienna) ma przecież w czasie czynu zachowaną świadomość podejmowanego zachowania i pokierowania swoim postępowaniem. Co więcej, bazując na przykładzie Woodsa, podobnie zresztą, jak i wielu innych opisanych w literaturze, można by dojść do przekonania, że ocena wspomnianych zdolności, stanowiących psychologiczne

⁷⁴ Wolno jedynie zasygnalizować, że propozycja zmiany wiąże się z nadaniem art. 31 § 1 k.k. takiego brzmienia, które – w zakresie stanowiącym „odpowiednik” choroby psychicznej – odwołuje się (wyłącznie) do zaburzeń psychotycznych. Natomiast postulat rezygnacji ze stanowczo niewłaściwego (z różnych względów) znamienia „innych zakłóceń czynności psychicznych”, implikuje odwołanie się do innych zaburzeń psychicznych. Problematyka zmian została przez autorkę niniejszego artykułu opisana na łamach innego opracowania.

⁷⁵ A. Golonka, *Niepoczytalność i poczytalność ograniczona* ..., s. 85-108. Jeszcze bardziej zawężone rozumienie choroby psychicznej, ograniczonej wyłącznie do psychoz, można by wyprowadzić z definicji legalnej „osoby chorej psychicznie” zawartej w art. 3 pkt 1a ustawy z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego (Dz.U. z 2020 r. poz. 685).

⁷⁶ Tak np. J. Helios, W. Jedlecka, *op. cit.*, s. 86-87.

⁷⁷ Na ten temat – por. np. uwagi: J. Armstrong, *op. cit.*, s. 219-223.

⁷⁸ A. Golonka, *Niepoczytalność*..., s. 85 i powołana tam literatura.

następstwa (tzw. człon psychologiczny⁷⁹) niepoczytalności, o której mowa w art. 31 § 1 k.k., jest odnoszona nie tyle do stanu psychicznego danej osoby (osobowość podstawowa), ile do jej *alter* podejmującego zachowanie przestępne. Takie zapatrywanie, chociaż klarowne z perspektywy psychologicznej, wydaje się trudne do zaakceptowania z prawnokarnego punktu widzenia. Prowadziłoby ono bowiem do błędnej konkluzji, iż sprawców w niektórych przypadkach może być „wielu”⁸⁰. Tym samym tożsamość jaźni stawałaby się jedynym wyznacznikiem oceny zdolności do przypisania, analizowanym odrębnie w odniesieniu do każdej z osobowości. Przykładowo w sytuacji, gdyby doszło do następujących czynów: spowodowania wypadku drogowego, popełnionego przez osobę A (osobowość podstawowa), zabójstwa (popełnionego przez *alter* „B”) oraz czynu chuligańskiego (podjętego przez *alter* „C”), bazując na wskazanym toku rozumowania, należałoby każdą z tych „osób” (czy raczej osobowości postrzeganych przez pryzmat tożsamości) poddać odrębnej ocenie prawnokarnej. Takie podejście, nawet gdyby znajdowało swoje uzasadnienie w wiedzy psychologicznej, to jednak byłoby nie do pogodzenia z podstawowymi zasadami odpowiedzialności karnej.

Problematyka niepoczytalności i poczytalności zmniejszonej, chociaż niewątpliwie nierozzerwalnie związana z psychopatologią i psychologią, to jednak sama w sobie pozostaje ściśle osadzona w zasadach prawa karnego. Jedną z nich, jak doskonale wiadomo, jest zasada winy (art. 1 § 3 k.k.). Koincydencja, jaka zachodzi między czynem i winą warunkuje przypisanie, a odstępstwo w tej mierze może uzasadniać wyłącznie zaistnienie okoliczności wskazanej w przepisie karnym. Okolicznością taką, wyłączającą winę, co także nie powinno budzić obiekcji, jest niepoczytalność określona w art. 31 § 1 k.k. W przypadku ograniczenia w znacznym stopniu zdolności rozpoznania znaczenia czynu lub pokierowania swoim postępowaniem wina jest zachowana, ale jej stopień jest zmniejszony – stosownie do § 2 art. 31 k.k. W odniesieniu do sprawcy z konwersyjnymi zaburzeniami tożsamości, który będąc w stanie zdysocjowanym popełnia czyn zabroniony zazwyczaj nie sposób będzie uznać, że miał on zachowaną poczytalność w czasie czynu. Przynajmniej tak długo, jak nie nastąpi właściwy procesowi

⁷⁹ Następstwa psychologiczne w ujęciu mieszanego sposobu określenia niepoczytalności w art. 31 § 1 k.k. – por. np. A. Barczyk, *Psychologia, psychiatria i prawo wobec podsądnych zaburzonych psychicznie*, Mysłowice 2006, s. 26; P. Gałęcki, A. Szulc, *op. cit.*, s. 421.

⁸⁰ Pojęcie „sprawca” jest tutaj odnoszone do sprawstwa wykonawczego.

leczenia odpowiedni etap „integracji”⁸¹, tj. etap, na którym osobowość dominująca posiada zdolność pojmowania znaczenia zachowania podejmowanego przez *alter* i jego „kontrolowania”. Terapia i proces leczenia tego w istocie poważnego zaburzenia, chociaż żmudny, to jednak „przynosi zazwyczaj dobre rezultaty”⁸². Wymaga on zaangażowania ze strony samego pacjenta i pokonania swoistego „oporu przed odpamiętywaniem”⁸³, determinującego „uwolnienie się od silnych negatywnych uczuć i myśli na swój temat”⁸⁴, jak i, co oczywiste, odpowiednich kwalifikacji samego specjalisty, bowiem: „Kluczem do zrozumienia DID nie jest koncentracja na wielu osobowościach, lecz na dzielących je barierach pamięciowych”⁸⁵. Wobec tego nie wydaje się przekonujące stanowisko, według którego zniesienie albo ograniczenie w znacznym stopniu poczytalności sprawcy z DID jest możliwe tylko wtedy, gdy zostanie u niego zdiagnozowane dodatkowo jakieś inne zaburzenie (np. psychiatryczne) uzasadniające niepoczytalność albo poczytalność zmniejszoną. Zatem jedynie w takim przypadku, jak chociażby ten, który został opisany powyżej. O tym, że Woods został uznany za osobę niepoczytalną *tempore criminis*, zdecydowało bowiem rozpoznanie u jednej z jego alternatywnych osobowości, tj. u Rona, który dopuścił się opisanych zbrodni, zaburzenia psychiatrycznego⁸⁶.

Zarazem jednak nie sposób pominąć kontekstu, jakim zazwyczaj pozostaje brak świadomości osoby (osobowość podstawowa) o czynach popełnionych przez osobowość/ci naprzemienną/e. Z dogmatycznego punktu widzenia mogłoby to nasuwać pytanie o sam czyn, jako fundament struktury przestępstwa⁸⁷, ściślej zaś, o świadomość jako jeden z jego determinantów. Czyn w znaczeniu prawnokarnym powinien być podjęty w warunkach „możliwości psychicznego sterowania” ruchami”⁸⁸.

⁸¹ Określeniem tym nazywa się : „(...) połączenie *alter ego* w jedną, spójną całość, z jedną hierarchią wartości i wspólnym zasobem wspomnień”; R.B. Oxnam, *op. cit.*, s. 71.

⁸² Na podstawie wypowiedzi psychiatry leczącego prof. R.B. Oxnama, dra n. med. Jeffreya Smitha, *ibidem*, s. 272.

⁸³ *Ibidem*, s. 283.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 282.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 277.

⁸⁶ J.G. Armstrong, *op. cit.*, s. 218-219.

⁸⁷ W ujęciu 5-stopniowej struktury, przestępstwo tworzą: czyn, czyn zabroniony/bezprawny/, karalny, karygodny i zawiniony – por. np. A. Zoll, *Komentarz do art. 1 k.k.*, w: *Kodeks karny. Komentarz Część ogólna. Tom I. Komentarz do art. 1-116 k.k.*, red. A. Zoll, wyd. 4, Warszawa 2012, s. 43-44. Na temat struktury przestępstwa por. także: W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2011, s. 38-143.

⁸⁸ W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie prawo karne*, ..., s. 164-165.

W omawianym przypadku do rozważenia wydaje się zatem konstrukcja braku czynu mimo pozorów czynu⁸⁹, precyzyjniej, „brak odpowiedniej aktywności mózgu”, stanowiący jedną z uzasadniających go okoliczności⁹⁰. Jednocześnie w piśmiennictwie podkreśla się, że „brak czynu” nie jest identyczny z „pozorem czynu”, skoro w tym pierwszym przypadku aktywność mózgu w ogóle nie występuje samodzielnie⁹¹. Wskazuje się przy tym na: „(...) przypadki charakteryzujące się udziałem organizmu człowieka w zdarzeniu, jednak z wyłączeniem sterujących procesów świadomości i woli”⁹². Innymi słowy: „Czynność fizycznie pochodzi od organizmu danej osoby, lecz nie jest ona wynikiem wyboru jej sterujących, napędzających procesów psychicznych”⁹³.

Mając na uwadze procesy psychiczne determinujące podjęcie zachowania, tj. czynu w rozumieniu prawa karnego, a więc świadomego i w warunkach wolnej woli, należy jednak dojść do konstatacji, iż w omawianym przypadku nie można mówić o „braku czynu”⁹⁴. Specyfika czynu przejawia się właśnie w tym, że jest on „dostępny” jedynie *alter*, a przyczyna tego tkwi w zaburzeniu, na które cierpi ta osoba. Wobec tego zmiany w stanie świadomości, które cechują DID, należy wiązać z zaburzeniem, a tym samym rozpatrywać je na płaszczyźnie winy, tj. jako okoliczność wyłączającą albo umniejszającą zawinienie.

Podsumowanie

Rekapitułując, problematyka dotycząca dysocjacyjnych zaburzeń tożsamości jest wyjątkowo trudnym zagadnieniem. Odnosi się to nie tylko do aspektu diagnostycznego, ale również do poczytalności sprawcy czynu zabronionego. Na podstawie obrazu klinicznego Woodsa, popartego

⁸⁹ Por. T. Bojarski, *Rozdział II. Okoliczności uchylające lub umniejszające winę. § 8. Uwagi ogólne – pozór czynu*, w: *System Prawa Karnego. Tom IV. Nauka o przestępstwie. Wyłączenie i ograniczenie odpowiedzialności karnej*, red. L.K. Paprzycki, Warszawa 2013, s. 489-490.

⁹⁰ K. Buchała, A. Zoll, *Polskie prawo karne*, Warszawa 1997, s. 194-196.

⁹¹ T. Bojarski, *op. cit.*, s. 490.

⁹² *Ibidem*, s. 490.

⁹³ *Ibidem*, s. 491.

⁹⁴ Należy zaznaczyć, że zagadnienie świadomości i jej znaczenia w prawie karnym jest wyjątkowo złożone, co wynika m.in. z jego interdyscyplinarnego i wieloaspektowego charakteru – por. J. Giezek, *Świadomość sprawcy czynu zabronionego*, Warszawa 2013, s. 21-30.

charakterystyką DID wynikającą z obowiązującej klasyfikacji, można wyprowadzić wniosek, iż zaburzenia te mogą stanowić przyczynę niepoczytalności, albo – co wydaje się bardziej przekonujące na gruncie polskiego prawa karnego – poczytalności w znacznym stopniu ograniczonej. Analiza tej problematyki, zwłaszcza ukazana w piśmiennictwie amerykańskim⁹⁵, pozwala na konstatację, że głosy w tej kwestii są podzielone. Jedni autorzy wskazują, iż istota konwersyjnych zaburzeń tożsamości uzasadnia brak odpowiedzialności (*insanity defense*)⁹⁶. Przynajmniej tak długo, jak czyn podjęty przez jedną osobowość pozostaje poza zakresem świadomości tej drugiej⁹⁷. Autorzy ci zazwyczaj popierają również pogląd, że DID stanowi chorobę psychiczną⁹⁸. Natomiast oponenti skłaniają się ku stwierdzeniu, iż osobowość mnoga nie może *per se* przesądzać o niepoczytalności sprawcy⁹⁹. Warto podnieść, że nawet autorka opisująca przypadek Woodsa – prof. J. Armstrong, z zawodu psycholog, z dużą rezerwą podchodzi do jednoznacznego opowiedzenia się za przyjmowaniem (jako zasady) niepoczytalności sprawcy czynu zabronionego z DID¹⁰⁰, pomimo że w przypadku, z którym sama miała do czynienia, taka była konkluzja wystawionej przez nią opinii eksperckiej. Są i tacy autorzy, którzy w ogóle

⁹⁵ Por. E.R. Saks, *Multiple Personality Disorder and Criminal Responsibility: a Reply*, "Southern California Interdisciplinary Law Journal" 2001, vol. 10(2), s. 335-352.

⁹⁶ Por. G.B. Greaves, G.H. Faust, *Legal and Ethical Issues in the Treatment of Dissociative Disorders*, w: *Handbook of Dissociation: Theoretical, Empirical, and Clinical Perspectives*, red. L.K. Michelson, W.J. Ray, Springer, Nowy Jork 1996, s. 595-596, a także w kwestii poczytalności zmniejszonej (*diminished responsibility*) E.R. Saks, *Multiple Personality...*, s. 347-352. G. Saxe, *Dissociation and Criminal Responsibility: a Developmental Perspective*, "Southern California Interdisciplinary Law Journal" 2001, vol. 10 (2), s. 251-252.

⁹⁷ Por. A. Karnat- Napieracz, *Tożsamość, czyli świadomość redivivus*, Kraków 2009, s. 25-58.

⁹⁸ S.H. Dinwiddie, C.S. North, S.H. Yutzy, *Multiple personality disorder: Scientific and medicolegal issues*, "The Bulletin of the American Academy of Psychiatry and the Law" 1993, vol. 21(1), s. 69-78; D.O. Lewis, J.S. Bard, *Multiple personality and forensic issues*, "Psychiatric Clinics of North America" 1991, vol. 14(74), s. 1-56.

⁹⁹ H. Merckelbach I. Boskovic, D. Pesy. M. Dalsklev, S.J. Lynn, *Symptom over reporting and dissociative experiences: a qualitative review*, "Consciousness and Cognition" 2017 vol. 49, s. 132-144; J. Paris, *Dissociative identity disorder: validity and use in the criminal justice system*, "The British Journal of Psychiatry" 2019 vol. 25(5), s. 291; G. Saxe, *Dissociation and Criminal ...*, s. 247- 250; W. Sinnott-Armstrong, s. Behnke, *Criminal Law and Multiple Personality Disorder: the Vexing Problems of Personhood and Responsibility*, "Southern California Interdisciplinary Law Journal" 2001, vol. 10(2), s. 277-296.

¹⁰⁰ J.G. Armstrong, *op. cit.*, s. 221.

negują występowanie tych zaburzeń¹⁰¹. Jeszcze bardziej jaskrawo różnice w podejściu do tego problemu prezentują się w orzecznictwie sądów amerykańskich¹⁰².

W zasadzie niekwestionowanym pozostaje jedynie stwierdzenie, wysuwane zresztą przez większą część badających to zagadnienie specjalistów, iż próba odpowiedzi na pytanie o niepoczytalność sprawcy z DID nie jest możliwa *in abstracto*. Każdorazowo wymagane jest bowiem dokładne zbadanie danej osoby i uzyskanie pogłębionej wiedzy na temat jej naprzemiennych osobowości. Mając na uwadze te przypadki, w których osobowości podstawowej, przy tym nie będącej dominującą, pozostaje „niedostępna” świadomość co do czynów popełnionych przez *alter*, oczywiście wydaje się, że o zachowanej poczytalności sprawcy nie powinno być mowy. Dopiero na odpowiednim etapie „integracji”, można ją zasadnie rozważać. Nie sposób byłoby w tym miejscu rozwinąć problematykę związaną z terapią i leczeniem chorych na DID. Kwestie te zresztą, jak się zdaje, mają drugorzędne znaczenie w kontekście samej odpowiedzialności karnej – przynajmniej w tym sensie, że nabierają one znaczenia dopiero wówczas, gdy zapadnie orzeczenie dotyczące niepoczytalności albo poczytalności w znacznym stopniu ograniczonej sprawcy czynu zabronionego z DID. Niemniej, nie sposób byłoby w tym miejscu pominąć pewnej „wskazówki”, o jaką pokusił się polski ustawodawca karny, wprowadzając do k.k. art. 93c pkt. 4. Przewiduje on możliwość orzeczenia środka zabezpieczającego względem sprawcy skazanego na karę pozbawienia wolności bez warunkowego zawieszenia jej wykonania, za umyślne przestępstwo określone w rozdziale XIX, XXIII, XXV lub XXVI k.k., popełnione w związku z zaburzeniem osobowości. Warunkiem orzeczenia tego środka pozostaje to, by popełnione przestępstwo cechowało się takim charakterem lub nasileniem, że „zachodzi co najmniej wysokie prawdopodobieństwo popełnienia czynu zabronionego z użyciem przemocy lub groźbą jej użycia”. Tym samym przesłanki orzeczenia środka zabezpieczającego w stosunku do sprawcy z zaburzeniami osobowości, nie tylko że zostały obwarowane

¹⁰¹ Por. P.R. McHugh, *Witches, multiple personalities and other psychiatric artifacts*, „Nature Medicine” 1995, vol.1(2), s. 110-114, a także: B.L. Brand, V. Sar, P. Stavropoulos, Ch. Krüger, M. Korzekwa, A. Martínez-Taboas, W. Middleton, *Separating Fact from Fiction: An Empirical Examination of Six Myths About Dissociative Identity Disorder*, „Harvard Review of Psychiatry” 2016, vol. 24(4), s. 258-259 i powołana tam literatura.

¹⁰² Świadczą o tym tezy orzeczeń sądowych- por. H.M. Farrell, *Dissociative identity disorder: No excuse for criminal activity*, „Current Psychiatry” 2011, vol. 10(6), s. 34, 39.

dodatkowymi wymaganiami, co do charakterystyki popełnionego czynu, ile, dodatkowo, zawężone tylko do przestępstw określonych we wskazanych rozdziałach k.k. Powołany przepis może znajdować zatem zastosowanie także względem sprawcy z DID, ale jedynie w tym przypadku, w którym nie zostanie on uznany za niepoczytalnego *tempore criminis*, jak również – jak się przyjmuje – nie popełni przestępstwa w stanie poczytalności w znacznym stopniu ograniczonej¹⁰³.

W piśmiennictwie z zakresu psychopatologii wysunięto także postulat, zasługujący w pełni na poparcie, odnoszący się do potrzeby leczenia sprawcy czynu zabronionego z DID. Uzasadnia on również przekonanie o tym, iż nie sposób „zrównywać” takiej osoby ze sprawcą, którego poczytalność nie nasuwa żadnych wątpliwości¹⁰⁴.

Mając to na uwadze, wypada zatem skonkludować, że radykalna krytyka w kwestii uznania DID za możliwą przyczynę niepoczytalności albo poczytalności zmniejszonej nie wydaje się trafna. Raz jeszcze dodając przy tym, iż jakiegokolwiek teoretyzowanie w tym względzie jest uprawnione jedynie w wąskim zakresie, sprowadzającym się w zasadzie wyłącznie do rozważań nad uzasadnieniem dla uznania tych zaburzeń za przyczynę stanu, o którym mowa w art. 31 § 1 albo § 2 k.k. W tym aspekcie, na gruncie polskiego prawa karnego należy dojść do wniosku, że przepisy te mogą znaleźć zastosowanie w przypadku sprawcy czynu zabronionego z dysocjacyjnymi zaburzeniami tożsamości – w zależności od stanu świadomości (precyzyjniej – zdolności rozpoznania znaczenia czynu w odniesieniu do podjętego przez *alter*) oraz zdolności „kontrolowania” zachowania.

Bibliografia

Armstrong J.G., *The Case of Mr. Woods: Psychological Contributions to the Legal Process in Defendants with Multiple Personality/Dissociative Identity Disorder* “Southern California Interdisciplinary Law Journal” 2001, vol. 10(1).

Barczyk A., *Psychologia, psychiatria i prawo wobec podsądnych zaburzonych psychicznie*, Mysłowice 2006.

¹⁰³ J.K. Gierowski, L.K. Paprzycki, *Przesłanki i dyrektywy orzekania środków zabezpieczających wobec sprawców z zaburzeniem osobowości (art. 93a pkt 4 KK)*, w: *System Prawa Karnego. Środki zabezpieczające. Tom 7*, red. L.K. Paprzycki, wyd. 2, Warszawa 2015, s. 29-280.

¹⁰⁴ Do takiej konkluzji zdaje się skłaniać H.M. Farrell, *Dissociative identity...*, s. 39-40.

Bilikiewicz A., Lewandowski J., Radziwiłłowicz P., *Psychiatria – repetytorium*, wyd. II, Warszawa 2003.

Bilikiewicz A., *Słownik terminologiczny*, w: *Psychiatria. Podręcznik dla studentów medycyny*, red. A. Bilikiewicz, wyd. III, Warszawa 2009.

Bilikiewicz T., *Psychiatria kliniczna*, wyd. V, Warszawa 1973.

Bojarski T., *Rozdział II. Okoliczności uchylające lub umniejszające winę. § 8. Uwagi ogólne – pozór czynu*, w: *System Prawa Karnego. Tom IV. Nauka o przestępstwie. Wyłączenie i ograniczenie odpowiedzialności karnej*, red. L.K. Paprzycki, Warszawa 2013.

Brand B.L., Sar V., Stavropoulos P., Krüger Ch., Korzekwa M., Martínez-Taboas A., Middleton W., *Separating Fact from Fiction: An Empirical Examination of Six Myths About Dissociative Identity Disorder*, "Harvard Review of Psychiatry" 2016, vol. 24(4).

Buchała K., Zoll A., *Polskie prawo karne*, Warszawa 1997.

Dinwiddie S.H., North C.S., Yutzy S.H., *Multiple personality disorder: Scientific and medicolegal issues*, "The Bulletin of the American Academy of Psychiatry and the Law" 1993, vol. 21(1).

Encyklopedia popularna PWN. Edycja 2011, wyd. 35, Warszawa 2011.

Fahy T., *The Diagnosis of Multiple Personality Disorder: A Critical Review*, "British Journal of Psychiatry" 1988, vol. 153(5). DOI:10.1192/bjp.153.5.597

Falicki Z., Wandzel L., *Psychiatria sądowa dla studentów Wydziału Prawa*, Białystok 1990.

Farrell H.M., *Dissociative identity disorder: No excuse for criminal activity*, "Current Psychiatry" 2011, vol. 10(6).

Fields S.K., *Multiple Personality Disorder and the Legal System*, "Journal of Urban and Contemporary Laws" 1994, vol. 46.

Gałecki P., Szulc A., *Psychiatria*, Wrocław 2020.

Gierowski J.K., Paprzycki L.K. *Przesłanki i dyrektywy orzekania środków zabezpieczających wobec sprawców z zaburzeniem osobowości (art. 93a pkt 4 KK)*, w: *System Prawa Karnego. Środki zabezpieczające. Tom 7*, red. L.K. Paprzycki, wyd. 2, Warszawa 2015.

Giezek J., *Świadomość sprawcy czynu zabronionego*, Warszawa 2013.

Golonka A., *Niepoczytalność i poczytalność ograniczona*, Warszawa 2013.

Golonka A., *Zaburzenia osobowości i ich wpływ na ocenę poczytalności sprawcy przestępstwa*, „Zeszyty Prawnicze” 2013, z. 13.3.

Greaves G.B., Faust G.H., *Legal and Ethical Issues in the Treatment of Dissociative Disorders*, w: *Handbook of Dissociation: Theoretical, Empirical, and Clinical Perspectives*, red. L.K. Michelson, W.J. Ray, Nowy Jork 1996.

Habzda-Siwiek E., *Zaburzenia osobowości jako problem psychologicznej diagnozy penitencjarnej*, w: *Readaptacja skazanych: możliwości i ograniczenia. Zakopane 7-8 grudnia 2006 r. Materiały z konferencji naukowo – szkoleniowej*, red. E. Habzda-Siwiek, *Zaburzenia osobowości jako problem psychologicznej diagnozy penitencjarnej*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2007, z. 1.

Hacking I., *Double consciousness in Britain 1815-1875*, “Dissociation”, vol. 4(3).

Hadyś T., *Zaburzenia psychotyczne*, w: *Psychiatria. Podręcznik akademicki*, red. A. Kiejna, K. Małyszczak, Wrocław 2016.

Hajdukiewicz D., *Zagadnienia psychiatrii sądowej. Cz. 1. Podstawy prawne i medyczne*, Warszawa 2016.

Hare R.D., *Psychopaci są wśród nas*, Kraków 2010.

Haslam M.T., *Psychiatria*, Poznań 1997.

Helios, Jedlecka W., *Dysocjacja jako hard case w systemie prawa*, Wrocław 2015.

Hendrickson K.M., McCarty T., Goodwin J., *Animal alters: case reports*, “Dissociation” 1990, vol. 3(4).

Jakubik A., *Zaburzenia osobowości*, w: *Psychiatria. Podręcznik dla studentów medycyny*, red. A. Bilikiewicz, wyd. III, Warszawa 2009.

Karnat-Napieracz A., *Tożsamość, czyli świadomość redivivus*, Kraków 2009.

Keyes D., *Człowiek o 24 twarzach*, Warszawa 2015.

Krakowiak D., *Psychopatia, socjopatia i charakteropatia a odpowiedzialność karna*, „Prokuratura i Prawo” 2019, z. 3.

Krawczyk P., Świąćicki Ł., *ICD-11 vs. ICD-10 – przegląd aktualizacji i nowości wprowadzonych w najnowszej wersji Międzynarodowej Klasyfikacji Chorób WHO*, „Psychiatria Polska” 2020, t. 54(1).

Lasok-Chwiedoruk S., *Osobowość mnoga*, „Niebieska Linia” 2009, nr 6.

Lewis D.O., Bard J.S., *Multiple personality and forensic issues*, “Psychiatric Clinics of North America” 1991, vol. 14(74).

Lisowska A., *Kontrowersje wokół zaburzeń osobowości jako źródła niepo czytalności*, „Problemy Nauk Prawnych” 2019, z. 13.

Malinowski A., *Podstawowe zagadnienia w orzecznictwie sądowo-psychiatrycznym. Kompendium dla lekarzy i prawników*, Warszawa 1959.

Małecki M., Zyzik R., *Poczytalność i wina psychopaty w świetle ewolucyjnych koncepcji genezy psychopatii*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2014, nr 3.

Marek A., *Prawo karne*, wyd. 10, Warszawa 2010.

McDavid J.D., *The Diagnosis of Multiple Personality Disorder*, “Jefferson Journal of Psychiatry” 1994, vol.12(1).

McHugh P.R., *Witches, multiple personalities and other psychiatric artifacts*, “Nature Medicine” 1995, vol. 1(2).

Merckelbach H., Boskovic I., Pesy D., Dalsklev M., Lynn S.J., *Symptom over reporting and dissociative experiences: a qualitative review*, “Consciousness and Cognition” 2017, vol. 49. DOI: 10.1016/j.con-cog.2017.01.007.

Orlof W., Wilczyńska K.M., Waszkiewicz N., *Dysocjacyjne zaburzenie tożsamości (osobowość mnoga) – powszechniejsze niż wcześniej sądzono*, „Psychiatria” 2018, t. 15(4).

Oxnam R.B., *11 x ja – moje życie z osobowością mnogą*, Kraków 2008.

Paris J., *Dissociative identity disorder: validity and use in the criminal justice system*, “The British Journal of Psychiatry” 2019, vol. 25(5). DOI:10.1192/bja.2019.12.

Pastwa-Wojciechowska B., *Naruszanie norm prawnych w psychopatii. Analiza kryminalno-psychologiczna*, Gdańsk 2004.

Perr I.N., *Crime and multiple personality disorder: A case history and discussion*, “The Bulletin of the American Academy of Psychiatry and the Law” 1991, vol. 19(2).

Pietkiewicz I. J., Bańbura-Nowak A., Tomalski R., Boon S., *Revisiting False-Positive and Imitated Dissociative Identity Disorder*, *Frontiers in Psychology* – (May) 2021, vol. 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.637929>.

Przesławski T., *Psychika. Czyn. Wina*, Warszawa 2008.

Przybyś J., *Kompedium psychiatrii sądowej. Opiniowanie w procesie karnym. Podręcznik dla lekarzy i prawników*, Toruń 2011.

Przybyś J., *Psychiatria sądowa. Podręcznik dla lekarzy i prawników. Cz. 1. Opiniowanie w procesie karnym*, wyd. 3, Toruń 2005.

Pumam F.W., *Diagnosis and Treatment of Multiple Personality Disorder*, New York 1989.

Putnam F. W., *Recent research on multiple personality disorder*, “Psychiatric Clinics of North America” 1991, vol. 14(3).

Pużyński S., *Choroba psychiczna – problemy z definicją oraz miejscem w diagnostyce i regulacjach prawnych*, „Psychiatria Polska” 2007, T. XLI(3).

Radochoński M., *Osobowość antyspołeczna*, Rzeszów 2000.

Ruben D.H., *Behavioral Guide to Personality Disorders (DSM-5)*, Ch.C. Thomas, Springfield-Ilinois 2015.

Saks E.R., *Multiple Personality Disorder and Criminal Responsibility: a Reply*, "Southern California Interdisciplinary Law Journal" 2001, vol. 10(2).

Siemienkiewicz K., *Neurobiologiczne podłoże osobowości psychopatycznej*, „Przegląd Policyjny” 2017, z. 3(127).

Sinnott-Armstrong W., Behnke S., *Criminal Law and Multiple Personality Disorder: the Vexing Problems of Personhood and Responsibility*, "Southern California Interdisciplinary Law Journal" 2001, vol. 10(2).

Sobkowiak J., Rutkowski R., *Dyspozycje poczytalności a zaburzenia psychiczne w: Materiały VII Międzynarodowej Konferencji Sekcji Psychiatrii Sądowej PTP pt.: Teoria i praktyka oceny poczytalności, Cedzyna 9-11. VI.1988*, pod red. R. Rutkowskiego, Z. Majchrzyka, Warszawa 1988.

Spett K., *Psychopatologia ogólna*, w: M. Cieślak, K. Spett, W. Wolter, *Psychiatria w procesie karnym*, Warszawa 1968.

Spett K., *Psychopatologia szczegółowa*, w: M. Cieślak, K. Spett, W. Wolter, *Psychiatria w procesie karnym*, Warszawa 1977.

Steinberg M., Bancroft J., Buchanan J., *Multiple personality disorder in criminal law*, "The Bulletin of the American Academy of Psychiatry and the Law" 1993, vol. 21(3).

Tomalski R., Pietkiewicz I.J., *Rozpoznawanie i różnicowanie zaburzeń dysocjacyjnych – wyzwania w praktyce klinicznej*, „Czasopismo Psychologiczne – Psychological Journal” 2019, vol. 25(1).

Tron G., *Why One Psychiatrist Believes Ted Bundy May Have Had Multiple Personalities*, "Oxygen True Crime" z 20 listopada 2020.

Uszkiewiczowa L., *Orzecznictwo sądowo-psychiatryczne w świetle 4200 ekspertyz szpitalnych*, „Archiwum Kryminologii” 1960, t. I.

Warylewski J., *Prawo karne. Część ogólna*, Warszawa 2015.

Wciórka J., *Psychozy schizofreniczne*, w: *Psychiatria. Podręcznik dla studentów medycyny*, red. A. Bilikiewicz, wyd. III, Warszawa 2009.

Webermann A.R., Brand B.L., *Mental illness and violent behavior: the role of dissociation*, "Borderline Personality Disorder and Emotion Dysregulation" 2017, vol. 2.

Wróbel W., Zoll A., *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2011.

Zimbardo P., *Psychologia i życie*, Warszawa 2012.

Zimbardo P.G., Johnson R.L., McCann V., *Psychologia. Kluczowe pojęcia. Psychologia osobowości*, Warszawa 2017.

Zoll A., *Komentarz do art. 1 k.k.; Komentarz do art. 31 k.k.*, w: *Kodeks karny. Komentarz Część ogólna. Tom I. Komentarz do art. 1-116 k.k.*, red. A. Zoll, wyd. 4, Warszawa 2012.

Małgorzata Anna Kuśpit¹ A, C, D, E, F

Martyna Nowak² A, B, C, D, F

Anna Tychmanowicz³ D, E, F

EMOCJONALNOŚĆ I DOJRZAŁOŚĆ PSYCHOSEKSUALNA MĘŻCZYZN OSADZONYCH W ZAKŁADACH KARNYCH

EMOTIONALITY AND PSYCHOSEXUAL MATURITY OF MALE PRISON INMATES

Otrzymano: 16.06.2023 Zaakceptowano 10.06.2024 Opublikowano: 30.06.2024

DOI: 10.5604/01.3001.0054.5839

Artykuł Oryginalny

Źródło finansowania – badania własne

A – projekt badań; B – wykonanie badań; C – analiza statystyczna; D – interpretacja danych;

E – przygotowanie manuskryptu; F – przegląd piśmiennictwa

Streszczenie

Wstęp. Celem prezentowanych analiz jest określenie związków pomiędzy inteligencją emocjonalną a dojrzałością psychoseksualną mężczyzn osadzonych w zakładach karnych.

Materiały i metody. W badaniach uczestniczyło 70 mężczyzn osadzonych w zakładzie karnym, w wieku od 21 do 64 roku życia ($M=35,62$),

¹ Dr hab. Małgorzata Anna Kuśpit, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Pedagogiki, e-mail: małgorzata.kuspit@mail.umcs.pl, ORCID: 0000-0002-4812-2571.

² Mgr Martyna Nowak, e-mail: mdwnowak@gmail.com

³ Dr Anna Tychmanowicz, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Psychologii, e-mail: anna.tychmanowicz@mail.umcs.pl, ORCID: 0000-0002-9689-7160.

zróżnicowanych pod względem długości wyroku oraz możliwości ubiegania się o zwolnienie warunkowe. W badaniach zastosowano następujące narzędzia badawcze: Test Rozumienia Emocji (TRE, Matczak, Piekarska, 2011), autorski Kwestionariusz do Pomiaru Dojrzałości Psychoseksualnej (KPDP) w wersji eksperymentalnej oraz Kwestionariusz Aprobaty Społecznej (KAS; Drwal, Wilczyńska, 1980) jako skalę kontrolną.

Wyniki i wnioski. Wyniki badań wskazują, że poziom inteligencji emocjonalnej osadzonych jest najczęściej przeciętny, a wraz z jego wzrostem rośnie również poziom dojrzałości psychoseksualnej. Analizy statystyczne wykazały, iż pomiędzy grupą osób osadzonych po raz pierwszy a recydywistami nie występują istotne różnice w zakresie inteligencji emocjonalnej i dojrzałości psychoseksualnej. Możliwość ubiegania się o zwolnienie warunkowe nie różnicuje poziomu inteligencji emocjonalnej ani dojrzałości psychoseksualnej. Uzyskane rezultaty sugerują również deficyt wiedzy i kompetencji w zakresie dojrzałości psychoseksualnej z okresu dzieciństwa. Jest on zauważalny zarówno w przypadku osób osadzonych po raz pierwszy, recydywistów, mężczyzn mogących się ubiegać o zwolnienie warunkowe i tych, którzy nie mają takiej możliwości.

Implikacje. Kontynuowanie badań z udziałem osadzonych oraz przeanalizowanie ich dojrzałości psychoseksualnej, a także różnych zmiennych, które mogą wyjaśniać jej poziom, może mieć wiele korzyści takich, jak chociażby znalezienie sposobu, w który osoby osadzone mogłyby realizować swoje potrzeby seksualne lub uzupełnienie dotychczasowych kompetencji w zakresie poszczególnych okresów rozwojowych w przypadku osób, które prezentują wyniki przeciętne lub wysokie.

Słowa kluczowe: osadzeni, emocjonalność, dojrzałość psychoseksualna

Abstract

Introduction. The aim of the presented analyzes is to determine the relationship between emotional intelligence and psychosexual maturity of men incarcerated in prisons.

Materials and methods. The study involved 70 men incarcerated in prison, aged 21 to 64 ($M=35.62$), varied in terms of the length of the sentence and the possibility of applying for parole. The following research tools were used in the study: the Emotional Understanding Test (TRE, Matczak, Piekarska, 2011), the original Psychosexual Maturity

Questionnaire (KPDP) in the experimental version and the Social Approval Questionnaire (KAS; Drwal, Wilczyńska, 1980) as a control scale.

Results and conclusions. The results of the research indicate that the level of emotional intelligence of prisoners is usually average, and with its increase, the level of psychosexual maturity also increases. Statistical analyzes showed that there are no significant differences in emotional intelligence and psychosexual maturity between the group of first-time inmates and repeat offenders. The ability to apply for parole does not differentiate the level of emotional intelligence or psychosexual maturity. The obtained results also suggest a deficit of knowledge and competence in the field of psychosexual maturity from childhood. It is noticeable both in the case of first-time inmates, repeat offenders, men who can apply for parole and those who do not have such a possibility.

Implications. Continuing research with prisoners and analyzing their psychosexual maturity, as well as various variables that may explain its level, may have many benefits, such as finding a way in which prisoners could fulfill their sexual needs or supplementing existing competences in the field of particular periods in the case of people who present average or high results.

Keywords: inmates, emotionality, psychosexual maturity

Wstęp

Współczesne próby wyjaśnienia zjawiska przestępczości podejmowane są na gruncie badań z zakresu kryminologii, stanowiącej ujęcie interdyscyplinarne, które łączy takie dyscypliny jak: prawo, psychologia, socjologia, pedagogika czy psychiatria⁴. Dziedzina ta, usytuowana w obszarze nauk społecznych, charakteryzuje się wysokim stopniem użyteczności w kontekście podnoszenia jakości życia społecznego oraz umożliwia wielowymiarowe poznanie i wyjaśnienie zjawiska przestępczości. Istotna w tym znaczeniu jest również identyfikacja przyczyn oraz odpowiednia i szybka prewencja tego rodzaju zachowań⁵. W wielu krajach praktykowana jest

⁴ B. Hołyst, *Kryminologia*, Warszawa 2009.

⁵ M. Nowak, *Po drugiej stronie muru. Problem zachowań przestępczych kobiet w Polsce – przyczyny, uwarunkowania, efektywność resocjalizacji*, w: M. Stradomska (red.), *Wymiar*

subdyscyplina kryminologii – kryminologia kliniczna, która koncentruje się na diagnozie i opiniowaniu psychologiczno-psychiatrycznym sprawców przestępstw, co pozwala na formułowanie uogólnionych wniosków dotyczących działań⁶. Z perspektywy psychologicznej, istotna jest analiza zachowań przestępcy w różnych sytuacjach związanych z postępowaniem sądowym: podczas śledztwa, procesu oraz pobytu w zakładzie karnym, co umożliwi formułowanie odpowiednich programów resocjalizacyjnych⁷.

Osoby skazane za popełnienie przestępstwa i przebywające długotrwale w zakładzie karnym często doświadczają różnych trudności, związanych z sytuacją izolacji, rozdzieleniem z bliskimi osobami, a dodatkowo mierzą się z wykluczeniem i marginalizacją społeczną. Z tego względu istotna jest analiza czynników psychospołecznych ważnych dla funkcjonowania osadzonych oraz ich radzenia sobie z sytuacjami trudnymi, tym bardziej, że na tle innych krajów europejskich⁸, polityka punitwna w Polsce jest szczególnie surowa. We współczesnych koncepcjach przestępczości podkreśla się znaczenie czynników emocjonalnych, temperamentalnych, cech osobowości, jak również inteligencji emocjonalnej oraz procesów poznawczych, takich jak poziom intelektualny czy procesy uczenia się⁹. Niniejsze opracowanie koncentruje się na psychologicznych czynnikach, które mogą mieć znaczenie dla funkcjonowania osób osadzonych oraz dla profilaktyki zachowań przestępczych.

Problematyka przestępczości

Przestępczość jest zjawiskiem o dużym stopniu szkodliwości dla społeczeństwa, z uwagi na jego negatywny wpływ na bezpieczeństwo obywateli¹⁰. Jest to zjawisko społeczne, które może być opisywane w kontekście statycznym i dynamicznym. Zależy to od rodzaju, dynamiki, nasilenia

współczesnych zagrożeń człowieka w teorii i zagadnieniach praktycznych – ujęcie interdyscyplinarne, tom II, Łódź 2011.

⁶ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, Gdańsk 2007.

⁷ M. Ciosek, *Psychologia sądowa i penitencjarna*, Warszawa 2001.

⁸ A. Kacprzak, *Współczesne aspekty resocjalizacji przestępców w wybranych krajach europejskich*, „Acta Universitatis Lodzensis Folia Sociologica” 2017, s. 62, 63-81.

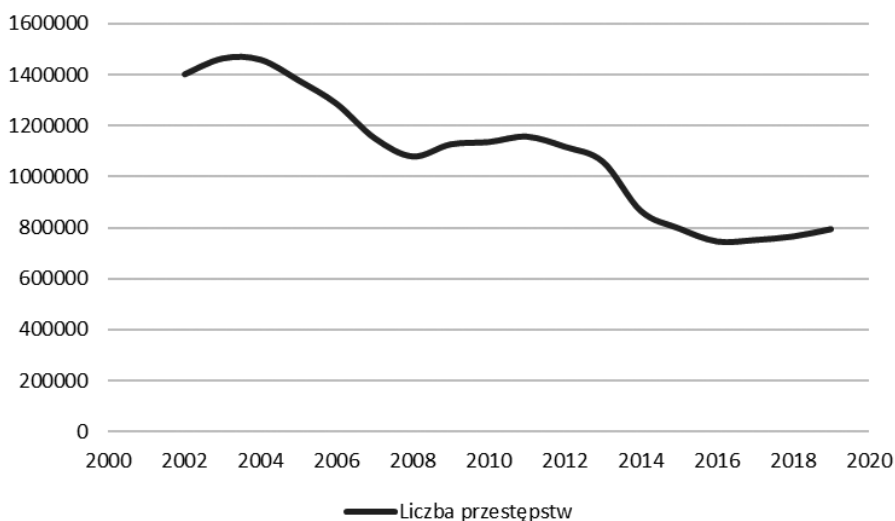
⁹ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski. *Kryminologia*, Gdańsk 2007.

¹⁰ W. Kitler, *Bezpieczeństwo Narodowe RP. Podstawowe kategorie. Uwarunkowania. System*, Warszawa 2017.

i struktury popełnianych czynów przestępczych¹¹. Przez rozmiar rozumie się ilość przestępstw popełnianych w danym czasie i miejscu, dynamika oznacza wzrost lub spadek zachowań przestępczych, zaś nasilenie wiąże się z tego rodzaju zachowaniami w różnych grupach społecznych, a struktura odnosi się natomiast do stopnia częstotliwości popełnianego czynu¹².

W Polsce wzrost przestępczości nastąpił w latach 90. XX wieku, czego przyczyną były przemiany ustrojowe, szczególnie na tle politycznym, gospodarczym i społecznym¹³. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego, od 2004 do 2015 roku częstotliwość podejmowania zachowań przestępczych w Polsce systematycznie spadała, natomiast od roku 2018 stwierdza się niewielki wzrost. Rysunek 1 przedstawia dynamikę zmian w zakresie wykrytych przestępstw w latach 2002-2019¹⁴.

Rysunek 1. Przestępstwa w Polsce stwierdzone przez policję w zakończonych postępowaniach przygotowawczych w latach 2002-2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych¹⁵

¹¹ A. Juszczak, *Rys historyczny przestępczości*, „Security, Economy & Law” 2018, nr 18(1), s. 74-85.

¹² *Ibidem*.

¹³ G. Ocieczek, *Przyczyny rozwoju przestępczości w Polsce z uwzględnieniem przestępczości o charakterze narkotykowym*, „Humanistyczne Zeszyty Naukowe – Prawa Człowieka” 2016, nr 19, s. 197-219.

¹⁴ <https://statystyka.policja.pl/st/kodeks-karny>.

¹⁵ *Ibidem*.

Jednocześnie, analizując częstotliwość popełniania przestępstw w odniesieniu do ich rodzaju, można zauważyć pewne zależności – w latach 2002-2019 przestępcy najczęściej dopuszczali się działań przeciwko mieniu. Niepokojące są dane dotyczące licznych przestępstw popełnianych przeciwko wolności, wolności sumienia i wyznania, wolności seksualnej i obyczajowości – chociaż wskaźnik ten w latach 2002-2006 był dość stały, natomiast w latach 2007-2017 zaczął systematycznie spadać, a w 2018 r. ponownie wzrastać¹⁶.

Etiologia przestępczości koncentrowała się dotychczas głównie na czynnikach intelektualnych i osobowościowych sprawców przestępstw, między innymi obniżonym funkcjonowaniu poznawczym, skłonności do zachowań agresywnych, zaburzeniach afektywnych, zewnątrz- lub wewnątrzsterowności¹⁷. Współcześnie natomiast proponowane są ujęcia uwzględniające wielowymiarowość etiologii zachowań przestępczych, co może przyczynić się do trafniejszej profilaktyki i resocjalizacji oraz zmniejszenia ryzyka powrotu na drogę przestępczą¹⁸. Wśród współczesnych koncepcji przestępczości wymienia się: koncepcję przestępczości jako stylu życia, koncepcję uwiedzenia przez przestępczość oraz teorię odwracania kierunku.

Koncepcja przestępczości jako stylu życia¹⁹ opiera się na założeniu, że wczesne lata życia mogą mieć istotne znaczenie dla rozwoju zachowań przestępczych – kluczowa jest tutaj interakcja pomiędzy sferą biologiczną, psychologiczną oraz społeczną. Główną przyczyną wystąpienia prawdopodobieństwa zachowań przestępczych jest utrzymujące się w procesie rozwoju nieprzestrzeganie zasad społecznych i brak poczucia odpowiedzialności^{20 21}. Walter²² wymienia najczęściej występujące schematy w myśleniu przestępców: (1) zmiękczenie – usprawiedliwianie podejmowanych zachowań przestępczych działaniem sił zewnętrznych pozostających poza

¹⁶ <https://stat.gov.pl/>

¹⁷ M. Ciosek, *Psychologia sądowa i penitencjarna*, Warszawa 2001.

¹⁸ K. Gucwa-Porębska, *Formy wsparcia dla osób skazanych przedterminowo opuszczających zakłady karne*, Kraków 2015.

¹⁹ G.D. Walters, *Modeling the Criminal Lifestyle. Theorizing at the Edge of Chaos*, Kutztown 2017; K. Gucwa-Porębska, *Formy wsparcia dla osób skazanych...*

²⁰ K. Gucwa-Porębska, *Formy wsparcia dla osób skazanych...*

²¹ B.M. Nowak, *(Nie) skazani na wykluczenie. Od patologii do normy zachowań społecznych*, Warszawa 2020.

²² P. Piotrowski, *Rozbój. Uwarunkowania psychospołeczne, motywacja i racjonalność sprawców*, Warszawa 2011.

kontrolą jednostki, (2) odcięcie – izolowanie się od emocji mających negatywny wpływ na działania przestępcy, (3) poczucie bycia uprawnionym – postrzeganie świata w kategoriach koniecznego dostarczania korzyści, przyjemności i satysfakcji, (4) nastawienie siłowe – polaryzacja siły i słabości w relacjach międzyludzkich, (5) sentymentalizm – koncentracja na poprawianiu własnego nastroju, nawet kosztem innych, (6) nadmierny optymizm – nieadekwatne i zbyt wysokie zaufanie wobec własnych umiejętności, (7) indolencja poznawcza – bezkrytyczne przyjmowanie własnych poglądów jako słusznych przy jednoczesnym ignorowaniu poglądów innych osób, (8) nieciągłość – brak umiejętności konstruktywnego formułowania planów oraz ich realizacji²³. Czynnikiem przyczyniającym się do podjęcia zachowań przestępczych jest pojawienie się okazji oraz motywacji, która wiąże się z czterema elementami wpływającymi na stymulację osobowości: złość-bunt, siła-kontrola, podniecenie-przyjemność oraz chciwość czy lenistwo²⁴, przy czym typ czynnika stymulującego zależy od rodzaju przestępstwa²⁵. Zgodnie z tą koncepcją, uwarunkowania psychologiczne, społeczne i środowiskowe mogą zwiększać prawdopodobieństwo wystąpienia zachowań przestępczych, ale ich nie determinują; przestępczy styl życia jest w znacznej mierze związany z decyzjami i wyborami jednostki²⁶.

Kolejnym współczesnym ujęciem przyczyn przestępczości jest koncepcja uwiedzenia przez przestępczość. Katz²⁷ twierdzi, że przestępca ma trudności z odmówieniem czynu przestępczego, którego się podejmuje, ze względu na kierowanie się wyłącznie korzyściami. Główna motywacja do podjęcia działania ma charakter irracjonalny i określana jest jako „magiczna siła przyciągania”²⁸. Towarzyszą temu pozytywne emocje, takie jak pobudzenie, euforia czy radość, co stanowi gratyfikację i sprzyja kontynuowaniu działalności przestępczej.

W odmienny sposób przyczyny zachowań przestępczych wyjaśnia teoria odwracania kierunku, która ma charakter strukturalno-fenomenologiczny.

²³ *Ibidem*.

²⁴ K. Gucwa-Porębska, *Formy wsparcia dla osób skazanych...*

²⁵ P. Piotrowski, *Rozbój. Uwarunkowania psychospołeczne, motywacja i racjonalność sprawców*, Warszawa 2011.

²⁶ B.M. Nowak, *(Nie) skazani na wykluczenie. Od patologii do normy zachowań społecznych*, Warszawa 2020.

²⁷ K. Gucwa-Porębska, *Formy wsparcia dla osób skazanych...*

²⁸ *Ibidem*, s. 62.

Zakłada ona, że podstawą podejmowanych przez człowieka działań przestępczych jest świadome doświadczenie²⁹. W prezentowanej perspektywie Apter³⁰ wychodzi z założenia, że motywacja jest siłą napędową ludzkiej percepcji, myśli oraz działań poprzez nadanie im sensu, podkreśla także rolę indywidualnego doświadczenia.

Współczesne teorie koncentrują się również na neuropsychologicznych uwarunkowaniach przestępczości. Badacze reprezentujący to stanowisko twierdzą, że istnieje pewien wspólny rys zmian w aktywności mózgowej osób dopuszczających się czynów przestępczych³¹. Owe rysy aktywności nienormatywnej występują w ciele migdałowatym i górnym zakręcie skroniowym³², hipokampie³³, czy też w brzusnośrodkowej części kory przedczołowej³⁴. Osoby z uszkodzeniami kory przedczołowej przejawiają trudności w kontrolowaniu zachowania oraz dostosowaniu się do norm społecznych³⁵. Dodatkowo obserwuje się u tych osób trudności w tworzeniu asocjacji między bodźcami zewnętrznymi a związanymi z nimi stanami emocjonalnymi.

Wskazane koncepcje ujmują wielowymiarowość i złożoność zachowań przestępczych, wskazując zarówno na uwarunkowania biologiczne i społeczne, jak również interakcje tych czynników w etiologii zachowań przestępczych. Niewątpliwie istotne znaczenie dla rozwoju i przebiegu zachowań przestępczych mają czynniki psychologiczne, w tym sfera emocjonalna i psychoseksualna, stanowiące przedmiot analiz podejmowanych w tym opracowaniu.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ K. Kasparek, P. Banaś, *Neuropoznawcze modele przestępczości i ich zastosowanie w psychologii sądowej na przykładzie diagnostyki dewiacyjnych preferencji seksualnych*, „Rocznik Kognitywistyczny” 2011, nr 5, s. 83-91.

³² S. Weber, U. Habel, K. Amunts, F. Schneider, *Structural Brain Abnormalities in Psychopaths – A Review*, „Behavioral Sciences and the Law” 2008, no 26, s. 7-28.

³³ M. Laakso, O. Vaurio, E. Koivisto, L. Savolainen, M. Eronen, H.J. Aronen, P. Hakola, E. Repo, H. Soininen, J. Tiihonen, *Psychopathy and the Posterior Hippocampus*, „Behavioural Brain Research” 2001, no 118, s. 187-193.

³⁴ K. Kasparek, P. Banaś, *Neuropoznawcze modele przestępczości i ich zastosowanie...*, s. 83-91.

³⁵ *Ibidem*.

Inteligencja emocjonalna oraz jej znaczenie w grupie przestępców

Jednym z istotnych czynników psychospołecznych, mających znaczenie dla skutecznego funkcjonowania w sytuacji izolacji, jest inteligencja emocjonalna. Jest ona pomocna przy wskazywaniu czynników, które determinują zarówno jakość, jak i przebieg ludzkiego życia. Od inteligencji emocjonalnej zależy w znacznym stopniu sposób percepcji otaczającej rzeczywistości oraz wykorzystywanie dotychczasowych doświadczeń emocjonalnych jednostki^{36 37}.

Goleman³⁸ wychodzi z założenia, że inteligencja emocjonalna ma istotne znaczenie dla funkcjonowania człowieka w różnych sferach jego aktywności. Jest to pewien rodzaj mądrości, stanowiący podstawę innych psychicznych struktur człowieka. Jego zdaniem inteligencja emocjonalna może być doskonała przez całe życie, ale za fundament jej rozwoju przyjmuje się okres wczesnego dzieciństwa. Jedną z kluczowych koncepcji inteligencji emocjonalnej jest model zdolnościowy w ujęciu Salovey'a i Mayera³⁹, którzy inteligencję emocjonalną definiują jako „umiejętność właściwej percepcji, oceny i wyrażania emocji, umiejętność dostępu do uczuć, zdolność ich generowania w momentach, gdy mogą wspomóc myślenie, umiejętność rozumienia emocji i zrozumienia wiedzy emocjonalnej, oraz umiejętność regulowania emocji tak, by wspomagać rozwój emocjonalny i intelektualny”. W tej koncepcji inteligencja oparta jest na zdolnościach intelektualnych, takich jak postrzeganie emocji, ich rozumienie, asymilowanie oraz zarządzanie nimi. We wskazanym modelu inteligencja emocjonalna składa się z czterech czynników. Pierwsza składowa, związana jest ze sposobem odbioru i wyrażania emocji. Przejawia się w umiejętności rozumienia i dostrzegania emocji własnych oraz innych osób, rozpoznawania i identyfikowania komunikatów emocjonalnych zawartych w komunikatach niewerbalnych oraz różnicowania szczyrych i nieszczyrych sposobów wyrażania emocji, a także zdolnością adekwatnego wyrażania

³⁶ A. Matczak, K.A. Knopp, *Znaczenie inteligencji emocjonalnej w funkcjonowaniu człowieka*, Warszawa 2013.

³⁷ D. Tranel, *The Ventromedial Prefrontal Cortex*, w: D.T. Struss, R.T. Knight (red.), *Principles of Frontal Lobe Function*, Oxford 2002.

³⁸ D. Goleman, *Inteligencja emocjonalna*, Poznań 2007.

³⁹ P. Salovey, J.D. Mayer, *Czym jest inteligencja emocjonalna*, w: P. Salovey P., D.J. Sluyter (red.), *Rozwój emocjonalny a inteligencja emocjonalna*, Poznań 1999, s. 34.

potrzeb. Drugą składową inteligencji emocjonalnej jest rozumienie emocji, które polega na odnoszeniu się do wiedzy związanej z umiejętnościami z zakresu sfery emocjonalnej człowieka. Przejawia się ono w odpowiednim nazywaniu emocji, rozumieniu relacji między aspektami werbalnymi i emocjonalnymi, nadawaniu znaczenia emocjom, właściwemu ich interpretowaniu, łączeniu ich z sytuacjami, w których występują oraz świadomość występowania zmian pod wpływem emocji⁴⁰. Trzeci obszar dotyczy zarządzania emocjami. Związany jest z kierowaniem emocjami i regulacją emocjonalną w celu wspierania rozwoju intelektualnego oraz emocjonalnego człowieka. Kolejny obszar wiąże się ze zdolnością do odpowiedniego asymilowania emocji oraz znaczeniem emocji w przebiegu procesów poznawczych. W koncepcji Saloveya i Mayera⁴¹ poszczególne składowe inteligencji emocjonalnej wiążą się ze sobą i płynnie przenikają. Inteligencja emocjonalna pełni ważną funkcję w regulacji emocji zarówno własnych jak i innych ludzi. Może to zwiększać samoświadomość jednostki i przyczyniać się do lepszego poznania siebie i intencji innych osób, jak również mieć znaczenie w motywowaniu do rozwoju osobistego i zwiększania skuteczności funkcjonowania w relacjach społecznych. Ponadto inteligencja emocjonalna odgrywa istotną rolę w procesie adaptacji i konstruktywnego wykorzystania emocji w myśleniu i działaniu oraz posługiwania się nimi w strategicznym planowaniu późniejszych zachowań⁴².

W literaturze przedmiotu niewiele jest badań dotyczących znaczenia emocji i inteligencji emocjonalnej przestępców. Dotychczasowe badania wskazują, że istnieją zależności pomiędzy emocjonalnością a rodzajem popełnionego czynu oraz zachowaniami antyspołecznymi. Okazuje się, że mężczyźni dopuszczający się zachowań szkodliwych charakteryzują się wyższym poziomem samokontroli, natomiast ci, którzy popełnili czyn o mniejszej szkodliwości wykazują niską wytrwałość oraz słabą wolę. Osoby skazane za gwałt oraz za przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu przejawiają silną nadpobudliwość emocjonalną⁴³. Ponadto, posiadają one

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² A. Matczak, K.A. Knopp, *Znaczenie inteligencji emocjonalnej w funkcjonowaniu człowieka*, 2013.

⁴³ A. Głuchowska, *Emocjonalność osób pozbawionych wolności – problematyka badań własnych*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Sectio J, Paedagogia-Psychologia” 2004, no 17, s. 169-185.

mniejszą zdolność rozpoznawania ekspresji emocji⁴⁴. W związku z tym, że przetwarzanie emocji na poziomie poznawczym ma znaczenie dla interakcji społecznych, deficyty w zakresie funkcjonowania społecznego mogą mieć znaczenie dla późniejszych zachowań przestępczych⁴⁵. Osoby osadzone w zakładach karnych charakteryzują się niskim poziomem inteligencji emocjonalnej, w tym także intra- oraz interpersonalnej, a także przejawiają mniejsze umiejętności adaptacyjne⁴⁶. Wyniki badań wskazują na niższy poziom inteligencji emocjonalnej przestępców skazanych za morderstwo, natomiast wysokim jej poziomem charakteryzują się osoby skazane za kradzież⁴⁷.

Seksualność osób osadzonych

Ludzka seksualność jest zjawiskiem złożonym i rozpatrywanym w literaturze przedmiotu w różnych kontekstach. Współcześnie ujmuje się seksualność jako niezbywalny atrybut człowieka, związany zarówno z wyzwaniem jak i ograniczeniem na różnych etapach rozwoju jednostki⁴⁸. Niewątpliwie wiąże się ona nie tylko z wymiarem biologicznym, ale również ze sferą poznawczą i emocjonalną. Współczesne podejście do seksualności rozpatruje ten konstrukt w ujęciu wąskim i szerokim. Wąskie ujęcie odnosi ją do konkretnych zachowań seksualnych, szerokie natomiast wiąże seksualność z różnymi aspektami obszarów funkcjonowania człowieka, które wiążą się z życiem seksualnym oraz płciowością⁴⁹. W koncepcji Beisert⁵⁰ seksualność można rozpatrywać w trzech kategoriach: psyche, soma i polis⁵¹. Obszar soma związany jest z biologicznymi potrzebami człowieka oraz wewnętrznym i zewnętrznym wyglądem. Psyche z kolei odpowiada za procesy poznawcze, takie jak myślenie, spostrzeganie, decyzyjność, pamięć, odczuwane emocje i poziom motywacji. Polis natomiast wiąże

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ A.M. Megreya, *Emotional Intelligence and Criminal Behavior*, "Journal of Forensic Sciences" 2014, no 60, s. 84-88.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ M. Beisert (red.), *Seksualność w cyklu życia człowieka*, Warszawa 2006.

⁴⁹ Z. Izdebski, *Seksualność Polaków XXI wieku. Studium badawcze*, Kraków 2012.

⁵⁰ M. Beisert (red.), *Seksualność w cyklu życia człowieka*, Warszawa 2006.

⁵¹ M. Komorowska-Pudło, *Wychowanie seksualne w ujęciu holistycznym*, „Roczniki Pedagogiczne” 2015, nr 7 (43), s. 67-91.

się z realizacją wyznaczonych ról społecznych oraz wymagań ze strony środowiska⁵². W związku ze złożonością zjawiska seksualności wskazuje się na wielowymiarowość pełnionych przez nią funkcji. Poza znaczeniem prokreacyjnym i biologicznym, seksualność jest ważnym aspektem kondycji człowieka i pełni dodatkowo między innymi funkcję odniesieniową (relacyjną, związaną z emocjami, uczuciami i działaniami dotyczącymi partnerów), komunikacyjną (odnoszącą się do porozumiewania się partnerów), instytucjonalizacyjną (jako czynnik zbliżający i spajający partnerów, wyznaczający ogólne zadowolenie ze związku), potwierdzeniową (związaną z ustosunkowaniem się do własnej cielesności i płciowości) oraz kompensacyjną (zaspokajanie i wyrównywanie deficytów w innych obszarach poprzez aktywność seksualną)⁵³. Istotnym czynnikiem w kontekście podjętych badań jest zjawisko dojrzałości psychoseksualnej. Analizując to zjawisko należy uwzględnić czynniki biologiczne, psychologiczne i społeczne. Wszystkie te aspekty można rozpatrywać w ujęciu integracyjnym, wywodzącym się z modelu Bancrofta⁵⁴. Konieczne dla rozwoju dojrzałości psychoseksualnej jest poczucie tożsamości płciowej, reaktywność seksualna oraz umiejętność wchodzenia w trwałe związki seksualne. Osoba dojrzała ma ukształtowaną tożsamość seksualną, potrafi rozpoznać swoją orientację i preferencje seksualne oraz adekwatnie reagować na bodźce natury seksualnej. Człowiek o wysokim poziomie dojrzałości psychoseksualnej potrafi ponadto powstrzymać swoją aktywność seksualną oraz jest zdolny do stworzenia dojrzałej relacji seksualnej z drugą osobą, realizując jednocześnie potrzeby biologiczne, psychologiczne i społeczne w perspektywie czasowej⁵⁵. Z kolei niedojrzałość psychoseksualna to stan, w którym pomimo biologicznej oraz psychicznej zdolności osoba nie jest gotowa do adekwatnych zachowań seksualnych. Przejawy niedojrzałości psychoseksualnej są związane z zaburzeniami rozwoju seksualnego⁵⁶.

Niedojrzałość seksualna często jest wskazywana jako jedno z zaburzeń występujących wśród osób osadzonych. Dotychczasowe badania wskazują, że osoby skazane za przestępstwa seksualne (czyny pedofilne) nie potrafią adekwatnie rozpoznać napięcia seksualnego i odróżnić go od innego

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Z. Izdebski, *Seksualność Polaków XXI wieku...*

⁵⁴ J. Bancroft, *Seksualność człowieka*, Wrocław 2011.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ P. Marcinek, A. Brzeska, A. Kapała, A. Peda, F. Szumski, *Niedojrzałość psychoseksualna jako termin diagnostyczny*, „Seksuologia Polska” 2011, nr 9(1), s. 38-42.

rodzaju potrzeb, przejawiają również słabą kontrolę własnych zachowań seksualnych⁵⁷. Mają oni również większą trudność z inicjowaniem i podtrzymywaniem trwałych związków seksualnych⁵⁸. Ponadto, u mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności obserwuje się skłonność do zachowań seksualnych o charakterze ryzykownym. Wszystkie tego rodzaju zachowania mogą być przez nich uznawane za normatywne i zgodne z zasadami panującymi w zakładzie karnym⁵⁹. Osoby, które odbywają karę za przestępstwa przeciwko wolności częściej niż inni przestępcy przejawiają agresję seksualną oraz zachowania przemocowe, takie jak znęcanie się, gwałty⁶⁰. Z badań wynika, że niemal połowa osadzonych przejawia wysoki stopień ryzykowności podejmowanych zachowań seksualnych⁶¹.

Pomimo rozwoju nauki oraz większej dostępności osób przebywających w zakładach karnych, z udziałem których można przeprowadzać badania naukowe, ilość weryfikacji empirycznych w Polsce wciąż jest niewystarczająca⁶². Przestępcy stanowią zróżnicowaną i niejednorodną, a równocześnie specyficzną grupę. Formułowanie rzetelnych i poprawnych metodologicznie wniosków dotyczących specyfiki funkcjonowania przestępców możliwe jest dzięki prowadzeniu nowych badań jak również replikacji dotychczasowych analiz na zróżnicowanych grupach.

Materiały i metody

Cel i problem badań

Celem prezentowanych badań było określenie relacji pomiędzy inteligencją emocjonalną a dojrzałością psychoseksualną mężczyzn osadzonych w zakładach karnych. W badaniach uwzględniono także zmienne

⁵⁷ M. Szymańska-Pytlińska, M. Beisert, *Diagnoza niedojrzałości psychoseksualnej sprawców przestępstw seksualnych wobec dzieci jako wyznacznik opracowania programu ich psychoterapii*, „Psychoterapia” 2016, nr 3 (178), s. 63-76.

⁵⁸ K.B. Starzyk, W.L. Marshall, *Childhood, family, and personological risk factors for sexual offending*, „Aggression and Violent Behavior” 2003, no 8, s. 93-105.

⁵⁹ M. Łukaszek, *Ryzykowne zachowania seksualne mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności*, „Rocznik Lubuski” 2016, nr 40, s. 157-174.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² M. Nowak, *Po drugiej stronie muru...*

socjodemograficzne, takie jak wykształcenie, wykonywany zawód, stan cywilny, posiadanie dzieci czy poziom religijności. Badani mężczyźni podawali informację o ewentualnym ubieganiu się o wcześniejsze zwolnienie warunkowe i określali, czy dotyczy ich zjawisko recydywy. Uwzględnienie dodatkowych zmiennych umożliwiło pełniejszy opis badanej grupy oraz wieloaspektową analizę uwarunkowań zachowań przestępczych.

Główny problem badawczy przyjął formę pytań:

P1: Czy istnieje zależność pomiędzy poziomem inteligencji emocjonalnej a poziomem dojrzałości psychoseksualnej mężczyzn osadzonych w zakładach karnych?

P2: Czy osoby odbywające karę po raz pierwszy będą osiągać istotnie wyższe wyniki w zakresie poziomu inteligencji emocjonalnej oraz dojrzałości psychoseksualnej?

P3: Czy w zależności od możliwości ubiegania się o zwolnienie warunkowe osadzeni istotnie różnią się od siebie w zakresie poziomu inteligencji emocjonalnej?

W odpowiedzi na powyższy problem badawczy sformułowano następujące hipotezy:

H1: Przypuszcza się, że istnieje istotny związek pomiędzy poziomem inteligencji emocjonalnej a poziomem dojrzałości psychoseksualnej mężczyzn osadzonych w zakładach karnych.

H2: Przypuszcza się, że zjawisko recydywy ma związek z poziomem inteligencji emocjonalnej i poziomem dojrzałości psychoseksualnej osadzonych. Oczekuje się, że osoby odbywające karę po raz pierwszy będą osiągać istotnie wyższe wyniki w zakresie inteligencji emocjonalnej oraz dojrzałości psychoseksualnej.

H3: Przypuszcza się, że poziom inteligencji emocjonalnej i dojrzałości psychoseksualnej ma związek z możliwością ubiegania się o zwolnienie warunkowe osadzonych.

Narzędzia badawcze

W badaniach zastosowano następujące narzędzia: *Test Rozumienia Emocji (TRE)* do pomiaru inteligencji emocjonalnej, *Kwestionariusz do Pomiaru Dojrzałości Psychoseksualnej (KPDP) w wersji eksperymentalnej* do określenia nasilenia dojrzałości psychoseksualnej badanych oraz *Kwestionariusz Aprobaty Społecznej (KAS)* jako skalę kontrolną, z uwagi na specyfikę badanej grupy. Ponadto, do każdego pakietu kwestionariuszy

dołączono metryczkę pozwalającą na określenie takich zmiennych, jak: wiek, wykształcenie, wykonywany zawód, miejsce zamieszkania, stan cywilny, posiadanie dzieci, religijność, długość wyroku, zjawisko recydywy oraz to, którą karę odbywa osadzony i czy posiada możliwość ubiegania się o zwolnienie warunkowe.

*Test Rozumienia Emocji TRE*⁶³ służy do pomiaru zdolności rozumienia emocji, stanowiącej podstawowy aspekt inteligencji emocjonalnej. Komponentami inteligencji emocjonalnej, w oparciu o które były tworzone pozycje testowe są: znajomość nazw dotyczących emocji, wiedza o relacjach pomiędzy emocjami, wiedza o zmianach, które pojawiają się w toku nasilania się emocji oraz na temat czynników wewnętrznych, które modyfikują sposób odczuwania emocji i czynniki zewnętrzne. Narzędzie składa się z 30 pytań (itemów) o charakterze zamkniętym, tworzących pięć części. Każda część testu zawiera 6 zadań. W zadaniach części pierwszej badany porządkuje we właściwej kolejności podane elementy. W zadaniach tworzących pozostałe części testu osoba badana wskazuje poprawną odpowiedź spośród podanych czterech wariantów. Na podstawie liczby poprawnie wykonanych zadań obliczany jest wynik łączny, wskazujący na nasilenie zdolności do rozumienia emocji⁶⁴.

Kwestionariusz do Pomiaru Dojrzałości Psychoseksualnej (KPDP) w wersji eksperymentalnej autorstwa M. Nowak i N. Roli został skonstruowany na potrzeby prezentowanych badań, jest on narzędziem autorskim i ma charakter eksperymentalny. Ostateczną, zastosowaną w badaniach, wersję KPDP opracowano z zastosowaniem metody sędziów kompetentnych, którymi byli uznani eksperci z dziedziny psychologii, seksuologii oraz sądownictwa. Narzędzie składa się z 77 twierdzeń, spośród których 17 pozycji jest punktowanych wprost, natomiast 60 według odwróconej skali. Wynik ogólny w KPDP określa poziom dojrzałości psychoseksualnej osoby badanej – im wyższy wynik punktowy, tym wyższe nasilenie badanej dojrzałości. Podczas konstruowania narzędzia kierowano się holistycznym ujęciem seksualności, zgodnie z którym seksualność towarzyszy człowiekowi na przestrzeni całego życia, a kolejne jego etapy warunkują rozwój i funkcjonowanie poszczególnych składowych seksualności. W związku z tym twierdzenia kwestionariusza uporządkowano według pięciu skal: CD (dzieciństwo), AE (adolescencja), AD (dorosłość), P (zachowania

⁶³ A. Matczak, J. Piekarska, *Test Rozumienia Emocji TRE*, Warszawa 2011.

⁶⁴ *Ibidem*.

ryzykowne) oraz Pp (skłonność do pedofilii). Skala CD (dzieciństwo) odnosi się do wczesnych doświadczeń seksualnych oraz relacji z osobami znaczącymi, które warunkują późniejszy rozwój psychoseksualny. Skala AE (adolescencja) odnosi się do umiejętności tworzenia dojrzałych, opartych na obopólnej zgodzie i zaufaniu relacji, wiedzy na temat seksualności i związków, chorób przenoszonych drogą płciową, pornografii, świadomości stanów podniecenia, roli dialogu w odniesieniu do seksualności czy rozdzielania miłości i pożądania seksualnego. Skala AD (dorosłość) podejmuje takie zagadnienia, jak nawiązywanie dojrzałych, nietoksycznych relacji, pełna znajomość swojego ciała, równość praw obojga partnerów w związku, kwestii związanych z wiernością oraz zdradą, ciążą, nawiązywaniem społecznie akceptowalnych relacji seksualnych czy pokojowego kończenia związków. Skala P (zachowania ryzykowne) odnosi się do takich zjawisk, jak współżycie pod wpływem substancji psychoaktywnych, walka o władzę i dominację, stosowanie przymusu, obsesyjna zazdrość, potrzeba kontrolowania partnera/partnerki, upokarzanie partnera/partnerki, drastyczna pornografia, przemoc seksualna, agresja czy nałogowa masturbacja. Skala Pp (skłonność do pedofilii) określa z kolei natężenie zachowań mogących świadczyć o odczuwaniu pociągu seksualnego względem osób nieletnich. Skalę tę należy interpretować z bardzo dużą ostrożnością ze względu na złożoność zjawiska, jakim jest pedofilia oraz stopień szkodliwości społecznej czynów o takim charakterze.

*Kwestionariusz Aprobaty Społecznej KAS*⁶⁵ może być stosowany zarówno jako skala kontrolna (skala kłamstwa), jak i narzędzie do pomiaru potrzeby aprobaty społecznej. Potrzeba ta oznacza przedstawianie siebie jako osoby zachowującej się są zgodnie z oczekiwaniami społecznymi. Może się ona przejawiać w tendencji do ukazywania siebie w nadmiernie korzystnym świetle lub przypisywaniu sobie przesadnie negatywnych właściwości. Zachowania usytuowane pomiędzy tymi dwiema skrajnościami traktowane są jako norma. Kwestionariusz Aprobaty Społecznej składa się z 29 twierdzeń odnoszących się do różnorodnych zachowań, przekonań i cech. Osoba badana ustosunkowuje się do każdego twierdzenia poprzez zaznaczenie jednej z odpowiedzi na dwustopniowej skali: prawda lub fałsz. W prezentowanych badaniach KAS zastosowano jako skalę kontrolną.

⁶⁵ R.L. Drwal, J.T. Wilczyńska, *Opracowanie Kwestionariusza Aprobaty Społecznej*, „Przegląd Psychologiczny” 1980, nr 23, s. 569-583.

Badana grupa

Badaniami objęto 70 mężczyzn osadzonych w zakładzie karnym. Badania zostały przeprowadzone metodą papierową, z zachowaniem bezpieczeństwa epidemiologicznego, przy współpracy zatrudnionego w placówce psychologa. Charakterystykę socjodemograficzną badanej grupy przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Charakterystyka socjodemograficzna badanych mężczyzn osadzonych w zakładach karnych (N=70)

Wiek							
Średnia	Mediana		Dominanta	Minimum	Maksimum		
35,62	33,00		28,00	21,00	64,00		
Wykształcenie							
	podstawowe	zawodowe	niepełne średnie	średnie	wyższe	brak danych	
Liczebność	10	30	6	13	4	7	
Procent	14,3%	42,9%	8,6%	18,6%	5,7%	10%	
Miejsce zamieszkania							
	wieś	miasto do 50 tys. mieszk.	miasto 50-200 tys.	miasto 200-500 tys.	miasto pow. 500 tys.	brak danych	
Liczebność	21	16	12	6	8	7	
Procent	30,0%	22,9%	17,1%	8,6%	11,4%	10%	
Stan cywilny							
	wolny	związek nieformalny	związek małżeński	po rozwodzie	wdowiec	inne	brak danych
Liczebność	27	14	9	10	2	1	7
Procent	38,6%	20,0%	12,9%	14,3%	2,9%	1,4%	10%
Orientacja seksualna							
	heteroseksualna	homoseksualna	biseksualna	aseksualna	inna	brak danych	
Liczebność	58	1	1	1	1	8	
Procent	82,9%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	12,4%	

Z uwagi na analizowaną problematykę warto szerzej omówić dane dotyczące wieku badanych. Badaniami objęto dorosłych mężczyzn, spośród których 23 (32,86%) mieściło się w przedziale wiekowym wczesnej dorosłości (21-39 lat), 22 mężczyzn (31,43%) wpisywało się w grupę wiekową średniej dorosłości (od 40 do 59 lat) a 7 (10%) – późnej dorosłości (60-64 lata). W badanej grupie 18 mężczyzn (25,71%) nie podało swojego

wieku. Ze względu na niewielką liczebność poszczególnych kategorii wiekowych oraz brak wskazania wieku przez co czwartego badanego zrezygnowano z porównań między poszczególnymi przedziałami wiekowymi i kolejne analizy prowadzono w całej badanej grupie dorosłych osadzonych mężczyzn.

Badani mężczyźni stanowią grupę zróżnicowaną pod względem wymiaru kary pozbawienia wolności, pierwszego lub kolejnego odbywania kary czy możliwości ubiegania się o zwolnienie warunkowe. Charakterystykę badanej grupy z uwzględnieniem wskazanych kryteriów zawiera tabela 2.

Tabela 2. Charakterystyka kary pozbawienia wolności odbywanej przez osadzonych

Wymiar kary						
	poniżej 1 roku	1-3 lat	3-5 lat	5-10 lat	10-15 lat	brak danych
Liczebność	15	23	15	7	2	8
Procent	21,4%	32,9%	21,4%	10.0%	2,9%	12,4%
Kara odbywana przez osoby badane						
	kolejna/recydywiści		skazani po raz pierwszy		brak danych	
Liczebność	18		44		8	
Procent	25,7%		62,9%		12,4%	
Możliwość ubiegania się o zwolnienie warunkowe						
	tak		nie		brak danych	
Liczebność	52		10		8	
Procent	74,3%		14,3%		12,4%	

Z uwagi na sytuację pandemiczną oraz zapośredniczony charakter badań, nie było możliwości szczegółowego doprecyzowania przewinień, za które badani zostali skazani. Na podstawie dostępnych danych ustalono natomiast, że w badaniach wzięli udział mężczyźni odbywający wyrok za przestępstwa, za które grozi wymiar kary od poniżej 1 roku do 10-15 lat pozbawienia wolności.

Wyniki badań

Schemat analizy wyników miał charakter korelacyjny. Analizy dotyczyły określenia związków oraz różnic pomiędzy badanymi zmiennymi.

W związku ze złamaniem założenia o normalności rozkładu, analizy prowadzone były na poziomie nieparametrycznym. W celu przetestowania korelacji pomiędzy inteligencją emocjonalną a dojrzałością psychoseksualną zastosowano współczynnik rho Spearmana. Wyniki zaprezentowano w poniższej tabeli.

Tabela 3. Istotność współczynnika korelacji Spearmana pomiędzy poziomem inteligencją emocjonalną a poziomem dojrzałości psychoseksualnej

		Inteligencja emocjonalna
Dojrzałość psychoseksualna	Współczynnik korelacji	0,59
	Istotność (dwustronna)	<0,001***
	<i>N</i>	66

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Źródło: Opracowanie własne

Dane przedstawione w Tabeli 3 wskazują na to, iż wynik korelacji *rho* Spearmana jest istotny statystycznie ($p < 0,001$). Poziom inteligencji emocjonalnej koreluje w silny, dodatni sposób z poziomem dojrzałości psychoseksualnej ($r_s = 0,59$; $p < 0,001^{***}$). Można zatem stwierdzić, iż istnieje związek pomiędzy tymi dwiema zmiennymi w przypadku mężczyzn osadzonych w zakładzie karnym. Wraz ze wzrostem poziomu inteligencji emocjonalnej rośnie dojrzałości psychoseksualna.

Następnym krokiem było sprawdzenie, czy istnieje zależność pomiędzy poszczególnymi podskalami *Kwestionariusza do Pomiaru Dojrzałości Psychoseksualnej* a wynikami w *Teście Rozumienia Emocji*. Z racji tego, iż jedynie w skali *dzieciństwa* (CD) rozkład zmiennej był zgodny z rozkładem normalnym, dalsze analizy również były prowadzone na poziomie nieparametrycznym. Analizy korelacji *rho* Spearmana wykazały, iż wynik ogólny w kwestionariuszu *TRE* koreluje ze wszystkimi podskalami kwestionariusza *KPDP* w stopniu umiarkowanym bądź silnym.

Warto zwrócić również uwagę na korelację pomiędzy podskalami KPDP a uzyskanym w nim wynikiem ogólnym. Każda z nich koreluje z tym wynikiem na poziomie od silnego do bardzo silnego. Oznacza to, że wraz ze wzrostem punktów w poszczególnych podskalach wzrasta wynik ogólny w zakresie inteligencji emocjonalnej. Uwagę przykuwają szczególnie dwa wyniki: podskala *zachowań ryzykownych P* ($r_s = 0,91$; $p < 0,001^{***}$) oraz podskala *dorobności AD* ($r_s = 0,88$; $p < 0,001^{***}$). Można zatem przypuszczać, że im mniejsza skłonność do ryzykownych zachowań seksualnych (wyrażona wysokim wynikiem w skali *P*) oraz wyższa wiedza i ugruntowanie postaw dotyczących seksualności w okresie dorobności, tym wyższy ogólny poziom dojrzłości psychoseksualnej ($p < 0,001^{***}$). Analizy przedstawia w sposób szczegółowy Tabela 4.

Tabela 4. Współczynnik korelacji rho Spearmana między ogólnym poziomem dojrzłości psychoseksualnej inteligencji emocjonalnej a poszczególnymi skalami w kwestionariuszu KPDP

		Dzieciństwo	Adolescencja	Dorobność	Zachowania ryzykowne	Skłonność do pedofilii
Dojrzłość psychoseksualna <i>N</i> = 70	Współczynnik korelacji	0,58	0,60	0,88	0,91	0,62
	Istotność dwustronna	<0,001***	<0,001***	<0,001***	<0,001***	<0,001***
Inteligencja emocjonalna <i>N</i> = 69	Współczynnik korelacji	0,35	0,45	0,47	0,45	0,33
	Istotność dwustronna	<0,001***	<0,001***	<0,001***	<0,001***	<0,001***

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Źródło: Opracowanie własne

Następnie sprawdzono, czy w zależności od przynależności do grupy recydywistów lub osób osadzonych po raz pierwszy wyniki w zakresie poziomu dojrzłości psychoseksualnej różnią się od siebie (Hipoteza H2). Przyjęto założenie o ilościowym pomiarze zmiennych i jednorodności wariancji ($p > 0,05$). Ze względu na to, że rozkład zmiennych odbiegał od rozkładu normalnego zastosowano test *U* Manna-Whitneya – nieparametryczny odpowiednik testu *t*-Studenta dla dwóch prób niezależnych. Również w tym przypadku nie można stwierdzić, by średni poziom dojrzłości psychoseksualnej w grupie recydywistów ($M = 290,44$,

$SD = 38,11$) istotnie różnił się od tegoż poziomu w grupie mężczyzn osadzonych po raz pierwszy ($M = 299,50$, $SD = 45,06$; $U = 316,00$, $p > 0,05$). Tym samym zarówno hipoteza główna, jak i jej doprecyzowanie zostały odrzucone. Dane statystyczne przedstawia tabela 5.

Tabela 5. Różnice międzygrupowe w zakresie poziomu dojrzałości psychoseksualnej (test U Manna-Whitneya)

	Dojrzałość psychoseksualna
<i>U</i> Manna-Whitneya	316,000
<i>W</i> Wilcoxon	487,000
<i>Z</i>	-1,241
Istotność dwustronna	0,215

Źródło: Opracowanie własne

W celu weryfikacji kolejnej hipotezy badawczej (H3) dotyczącej różnic w poziomie inteligencji emocjonalnej i dojrzałości psychoseksualnej u mężczyzn mających możliwość ubiegania się lub nie o zwolnienie warunkowe zastosowano test U Manna-Whitneya. Analizy wykazały, iż nie można stwierdzić, by średni poziom dojrzałości psychoseksualnej w grupie osób mogących ubiegać się o zwolnienie warunkowe ($M = 13,47$; $SD = 5,41$) istotnie różnił się od poziomu uzyskiwanego przez osoby nieposiadające takiej możliwości ($M = 12,57$; $SD = 3,78$; $U = 203,5$, $p > 0,05$). Podobnie w przypadku dojrzałości psychoseksualnej – nie wykazano istotnych różnic pomiędzy grupą mogącą ubiegać się o wcześniejsze opuszczenie zakładu karnego ($M = 300,00$, $SD = 41,89$) i grupą bez tej możliwości ($M = 289,6$; $SD = 47,71$; $U = 222,5$, $p > 0,05$). Wyniki analiz zaprezentowano w poniższej tabeli.

Tabela 6. Test istotności różnic U Manna-Whitneya w zakresie poziomu dojrzałości psychoseksualnej i inteligencji emocjonalnej osadzonych

	Inteligencja emocjonalna	Dojrzałość psychoseksualna
<i>U</i> Manna-Whitneya	203,500	222,500
<i>W</i> Wilcoxona	248,500	277,500
<i>Z</i>	-0,622	-0,718
Istotność dwustronna	0,534	0,473

Źródło: Opracowanie własne

W dalszej kolejności przeprowadzono dodatkowe analizy w celu sprawdzenia, czy istnieją istotne różnice w wynikach recydywistów i osób osadzonych po raz pierwszy w zakresie karnym w zakresie poszczególnych skal kwestionariusza KPDP. W tym celu dokonano porównań parami. Pomimo ogólnego wyniku wskazującego na występowanie różnic w grupie recydywistów ($p < 0,05$) analizy wykazały, iż w przypadku tej grupy nie występują różnice w zakresie wyników w poszczególnych podskalach. Uzyskane analizy ilustruje poniższa tabela.

Tabela 7. Porównania parami w zakresie poszczególnych skal kwestionariusza KPDP w grupie recydywistów

Skala	Skala	Istotność
CD	AE	0,23
	AD	1,00
	P	0,70
	Pp	0,09
AE	AD	1,00
	P	1,00
	Pp	1,00
AD	Pp	1,00
	P	0,98
P	Pp	1,00

Źródło: Opracowanie własne

Dopiero analiza grupy osób osadzonych po raz pierwszy wykazała istotne wyniki w zakresie różnic pomiędzy wynikami w podskalach. Wymiar dojrzałości psychoseksualnej w skali *dzieciństwa* jest w przypadku tej grupy istotnie niższy od wymiaru *adolescencji* ($p < 0,05$) *zachowań ryzykownych* ($p < 0,001$) oraz *skłonności do pedofilii* ($p < 0,05$) – jest to w tej grupie skala, w której badani osiągnęli najniższe średnie wyniki. Z kolei w odniesieniu do skali *dorobości*, badani uzyskiwali istotnie niższe wyniki w porównaniu do skali *zachowań ryzykownych* ($p < 0,001$). Przedstawia to tabela 8.

Tabela 8. Porównania parami w zakresie poszczególnych skal kwestionariusza KPDP w grupie osób osadzonych po raz pierwszy

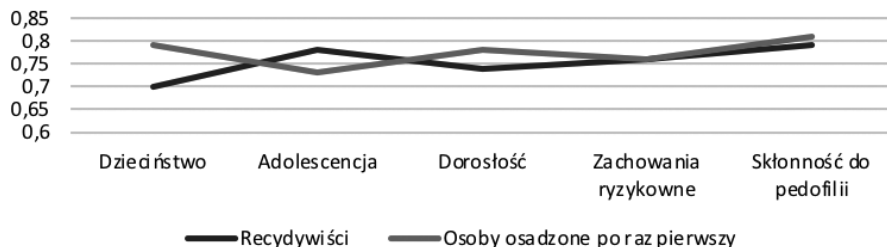
Skala	Skala	Istotność
CD	AE	0,01**
	AD	0,48
	P	<0,001***
	Pp	0,02*
AE	AD	1,00
	P	0,95
	Pp	1,00
AD	P	<0,001***
	Pp	0,23
P	Pp	1,00

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Źródło: Opracowanie własne

Dodatkowo w celu zobrazowania profili wyników obu grup posłużono się wykresem liniowym. Ukazuje on różnice w średnich wynikach poszczególnych skal w grupach recydywistów oraz mężczyzn osadzonych po raz pierwszy w odniesieniu do utworzonych wskaźników. Obrazuje to Rysunek 1.

Rysunek 1. Różnice w wynikach recydywistów i osób osadzonych po raz pierwszy w zakresie wymiarów dojrzałości psychoseksualnej

Źródło: Opracowanie własne

Jak pokazuje wykres, recydywiści uzyskują niższe wyniki w zakresie skali *dzieciństwa* oraz *dorosłości*, wyższe w skali *adolescencji*, równe w odniesieniu do *zachowań ryzykownych* i nieco niższe w zakresie *skłonności do pedofilii*. Uwagę zwracają również spore różnice pomiędzy wynikami w skalach *dzieciństwa* i *adolescencji* u obu grup. Co ciekawe, różnice te u recydywistów i osób osadzonych po raz pierwszy są odwrotne.

Dyskusja wyników

Pierwsza hipoteza badawcza odnosiła się do związku pomiędzy poziomem inteligencji emocjonalnej a poziomem dojrzałości psychoseksualnej osadzonych i została potwierdzona. W przypadku mężczyzn osadzonych w zakładzie karnym, im wyższy poziom inteligencji emocjonalnej, tym wyższy poziom dojrzałości psychoseksualnej. Pomimo różnic i deficytów w zakresie emocjonalności osadzonych udowodnionych w licznych pracach empirycznych^{66 67 68}, wyniki w przypadku tej konkretnej grupy wskazują, iż poziom inteligencji emocjonalnej osadzonych jest najczęściej przeciętny, a wraz z jego wzrostem rośnie również poziom dojrzałości psychoseksualnej. Wyniki te są komplementarne z teoretycznymi podstawami badań. Komponentami inteligencji emocjonalnej jest właściwe

⁶⁶ A. Głuchowska, *Emocjonalność osób pozbawionych wolności...*, s. 169-185.

⁶⁷ A.M. Megreya, *Emotional Intelligence and Criminal Behavior*, "Journal of Forensic Sciences" 2014, no 60, s. 84-88.

⁶⁸ J. Knecht, *Zdolność do identyfikacji emocji na podstawie ekspresji mimicznych – doniesienie z badań przestępców*, „Testy Psychologiczne w Praktyce i Badaniach” 2015, nr 1, s. 4-17.

rozumienie, interpretowanie i wykorzystywanie emocji zarówno własnych, jak i innych osób w działaniu i modyfikowaniu swojego sposobu zachowania oraz myślenia⁶⁹. To właśnie dzięki tym umiejętnościom człowiek jest zdolny w sposób świadomy i odpowiedzialny podchodzić do własnej seksualności oraz budować wartościowe, pełne szacunku relacje z innymi osobami. Tak więc im wyższe kompetencje w zakresie inteligencji emocjonalnej przejawia jednostka, tym prawdopodobnie wyższą dojrzałość psychoseksualną jest ona w stanie osiągnąć. Nie należy jednak zapominać, że oprócz kompetencji związanych z emocjonalnością, do wykształcenia właściwych wzorców oraz postaw względem seksualności niezbędna jest rzetelna edukacja seksualna.

Analizy statystyczne wykazały, iż pomiędzy grupą osób osadzonych po raz pierwszy i recydywistami nie występują istotne różnice w zakresie poziomu inteligencji emocjonalnej i dojrzałości psychoseksualnej. Warto zwrócić tutaj uwagę na bardzo istotny fakt – grupy te są stosunkowo małe oraz nierównoliczne, co było konsekwencją konieczności modyfikacji badania przez pandemię wirusa SARS-CoV-2. Pomimo braku potwierdzenia hipotezy, zdecydowano się na wykonanie dodatkowych obliczeń, które mogłyby wykazać bardziej subtelne różnice pomiędzy grupami. W związku z tym postawiono pytanie, czy pomiędzy osobami skazanymi po raz pierwszy a recydywistami wystąpią różnice w zakresie poszczególnych podskal Kwestionariusza do Pomiaru Dojrzałości Psychoseksualnej. Jak się okazało, różnice takie występują w przypadku osób osadzonych po raz pierwszy. Mężczyźni osadzeni po raz pierwszy uzyskują istotnie niższe wyniki w skali dzieciństwa niż w skalach adolescencji, zachowań ryzykownych czy skłonności do pedofilii – jest to skala, w której ogólnie uzyskiwali najniższe wyniki. Dodatkowo ich średnie wyniki w zakresie skali dorosłości były istotnie niższe od skali zachowań ryzykownych. Taki rozkład wyników oznacza, iż badana grupa przejawia najmniej kompetencji w obszarze poziomu dojrzałości psychoseksualnej w zakresie dzieciństwa. Istnieje prawdopodobieństwo, że w pierwszych latach życia mężczyźni osadzeni po raz pierwszy nie mieli możliwości zapoznać się z zagadnieniami dotyczącymi seksualności i płciowości ujmowanymi w sposób holistyczny; być może w grupie tej zabrakło także relacji z osobami znaczącymi, które warunkują poczucie bezpieczeństwa oraz stabilności własnego ego,

⁶⁹ P. Salovey, J.D. Mayer, *Czym jest inteligencja emocjonalna*, w: P. Salovey, D.J. Sluyter, (red.), *Rozwój emocjonalny a inteligencja emocjonalna*, Poznań 1999.

ważnymi dla kształtowania dojrzałej seksualności^{70 71}. Jak wskazują badania, skrypty oparte na nieprawidłowych doświadczeniach seksualnych oraz braku odpowiednich wzorców seksualnych mogą prowadzić do patologicznych zachowań seksualnych i ich powielania w przyszłości⁷². Badania wskazują również, że oddziaływania osób najbliższych stanowią fundament dla kształtowania się cech osobowościowych, które mogą ułatwiać lub utrudniać zbudowanie dojrzałego związku seksualnego^{73 74}.

Kolejna hipoteza badawcza zawierała oczekiwania, że poziom inteligencji emocjonalnej i dojrzałości psychoseksualnej ma związek z możliwością ubiegania się o zwolnienie warunkowe. W toku analiz statystycznych hipoteza ta została odrzucona – w grupie badanej nie występują istotne różnice w zakresie poziomu inteligencji emocjonalnej i dojrzałości psychoseksualnej.

W wyniku dodatkowych analiz statystycznych dotyczących różnic w wynikach poszczególnych skal związanych z dojrzałością psychoseksualną w przypadku osób mogących ubiegać się o zwolnienie warunkowe oraz osób bez takiej możliwości okazało się, iż istotne różnice występują jedynie w jednej z grup – u osób, które mogą ubiegać się o zwolnienie warunkowe. Warto nadmienić, iż była to zdecydowanie liczniejsza z grup.

Osoby, które mają możliwość ubiegania się o zwolnienie warunkowe osiągają istotnie niższe wyniki w skali dzieciństwa, niż w skalach dorosłości, zachowań ryzykownych oraz skłonności do pedofilii. Dodatkowo skala dzieciństwa, podobnie jak w przypadku osób osadzonych po raz pierwszy, jest skalą, w której osadzeni uzyskują najniższe wyniki. W tej grupie wykazano też różnice w zakresie skali dorosłości – jej wyniki są w przypadku badanej grupy istotnie niższe, niż w przypadku skali zachowań ryzykownych oraz skłonności do pedofilii. W przypadku tej grupy zależności są podobne do tych, które wystąpiły w przypadku poprzedniej hipotezy i analiz z nią związanych. Osadzeni mogący ubiegać się o wcześniejsze zwolnienie z odbywania kary prezentują pewnego rodzaju deficyty w zakresie wiedzy

⁷⁰ E. Kiliszek, *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 2013, nr 21, s. 165-222.

⁷¹ B. Hołyst, *Psychologia kryminalistyczna*, Warszawa 2022.

⁷² B. Krahé, P. Tomaszewska-Jedrysiak, *Sexual scripts and the acceptance of sexual aggression in Polish adolescents*, „European Journal of Developmental Psychology” 2011, no 8:6, s. 697-712.

⁷³ M. Beisert, *Pedofilia. Geneza i mechanizm zaburzenia*, Sopot 2012.

⁷⁴ D.W. Pryor, *Pedofilia*, Sopot 2014.

o seksualności nabytej w dzieciństwie. Dodatkowo, pomimo niższych wyników w zakresie okresu dorosłości, w którym to kształtują się świadome postawy, nabywa się wiedzę na temat wzajemnego szacunku, równości partnerskiej oraz zachowań seksualnych, które mogą być szkodliwe i ich konsekwencji, nie przejawiają oni tendencji do częstego podejmowania się ryzykownych zachowań seksualnych ani skłonności do pedofilii.

Wnioski i implikacje praktyczne

Na podstawie przeprowadzonych badań i dokonanych analiz sformułowano następujące wnioski:

1. Poziom inteligencji emocjonalnej w grupie osób osadzonych ma silny związek z poziomem dojrzałości psychoseksualnej. Nabywanie podstawowych i bardziej zaawansowanych kompetencji związanych z emocjami może warunkować kształtowanie się dojrzałości w zakresie seksualności⁷⁵. Dlatego tak ważne jest, aby ludzie mogli w swobodny sposób wyrażać swoje ekspresje emocjonalne, uczyć się ich znaczenia i zastosowania w sytuacjach życia codziennego. Ważne jest również, aby wiedzę o emocjach odnosili do sytuacji innych osób – może to zapobiec skrzywdzeniu drugiej jednostki oraz rozwijać postawę pełną empatii⁷⁶, co jest szczególnie istotne w kontekście podejmowania zachowań przestępczych. Poszczególne kompetencje z zakresu inteligencji emocjonalnej kształtują się na różnych etapach życia, by następnie wiązać się ze sobą i wzajemnie przenikać. Warto więc już we wczesnym dzieciństwie umożliwiać dziecku stykanie się z różnorodnymi emocjami, jak i wyjaśniać mu ich znaczenie⁷⁷. Poziom inteligencji emocjonalnej ma bowiem bardzo istotny wpływ na funkcjonowanie każdego człowieka, wskazuje się także szczególne znaczenie pracy z emocjami i emocjonalnością w oddziaływaniach profilaktycznych, terapeutycznych

⁷⁵ M. Łukaszek, *Pełnienie roli męża/partnera życiowego przez mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności jako wyzwanie dla poradnictwa rodzinnego włączonego w proces resocjalizacji*, „Dyskursy Młodych Andragogów” 2018, no 19, s. 255-270.

⁷⁶ K. Knopp, *Rola inteligencji emocjonalnej w życiu człowieka*, „Studia Psychologica” 2005, no 6, s. 221-236.

⁷⁷ *Ibidem*.

i resocjalizacyjnych wobec osób podejmujących zachowania przestępcze^{78 79 80}.

2. Osadzeni mężczyźni wykazują niski poziom kompetencji w zakresie dojrzałości psychoseksualnej z okresu dzieciństwa. Ujawnia się on zarówno w przypadku osób osadzonych po raz pierwszy, recydywistów, mężczyzn mogących się ubiegać o zwolnienie warunkowe i tych, którzy nie mają takiej możliwości. Co więcej, skala ta osiąga najniższe wartości również podczas analiz średnich w odniesieniu do całej grupy badanej. Odpowiednie kształtowanie świadomości dotyczącej własnego ciała i jego reakcji już w okresie dzieciństwa warunkuje prawidłowy rozwój dojrzałej tożsamości płciowej i seksualnej⁸¹, a deficyty w tym zakresie mogą stanowić istotny czynnik w wyjaśnianiu zachowań osób osadzonych^{82 83 84}.

Wyniki przeprowadzonych badań pozwalają na wskazanie proponowanych kierunków dalszych analiz. W kolejnych badaniach warto byłoby uwzględnić analizy jakościowe, oparte na wywiadach z osobami osadzonymi, które mogłyby stanowić podstawę do poszerzenia i uzupełnienia analiz ilościowych. Wartościowe poznawczo byłoby również uwzględnienie w badanych grupach określonych grup wiekowych, co pozwoliłoby uwzględnić znaczenie zmiennej doświadczenia w analizie dojrzałości psychoseksualnej osadzonych. Kolejną zmienną, której analizy byłyby uzasadnione w kontynuacji prezentowanych badań, są plany i cele życiowe osób skazanych, istotne w kontekście oddziaływań terapeutycznych i resocjalizacyjnych w tej grupie. Wartościowe, zarówno z poznawczego, jak też praktycznego punktu widzenia byłoby porównanie osadzonych kobiet i mężczyzn w zakresie analizowanych zmiennych. Kontynuowanie badań z udziałem

⁷⁸ J. Knecht, *Zdolność do identyfikacji emocji...*, s. 4-17.

⁷⁹ B. Pastwa-Wojciechowska, J. Głowczewska, *Możliwości oddziaływań terapeutycznych wobec osób stosujących przemoc w rodzinie w warunkach izolacji więziennej*, „Resocjalizacja Polska” 2021, nr 21, s. 23-49.

⁸⁰ A. Tajak-Bobek, *O potrzebie trenowania umiejętności prospołecznych, sposobów radzenia sobie z agresją oraz wnioskowania moralnego. trening zastępowania agresji w odpowiedzi na narrację osadzonych za przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych” 2020, nr 4, s. 99-113.

⁸¹ E. Kiliszek, *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu...*, s. 165-222.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ M. Dąbkowska, *Kompetencje poznawcze sprawców przestępstw seksualnych i ich doświadczenia seksualne w dzieciństwie*, „Niepełnosprawność” 2017, nr 28, s. 150-161.

⁸⁴ *Ibidem*.

osadzonych oraz przeanalizowanie ich dojrzałości psychoseksualnej, a także różnych zmiennych, które mogą wyjaśniać jej poziom, może mieć wiele korzyści takich, jak chociażby znalezienie sposobu, w który osoby osadzone mogłyby realizować swoje potrzeby seksualne lub uzupełnienie deficytów w zakresie poszczególnych okresów rozwojowych w przypadku osób, które prezentują wyniki przeciętne lub wysokie. W odniesieniu do osób z niskim poziomem dojrzałości psychoseksualnej zaś – zastosowanie odpowiedniej terapii, rehabilitacji lub przeprowadzenie zajęć edukacyjnych.

Bibliografia

- Bancroft J., *Seksualność człowieka*, Wrocław 2011.
- Beisert M., *Seksualność w cyklu życia człowieka*, Warszawa 2006.
- Beisert M., *Pedofilia. Geneza i mechanizm zaburzenia*, Sopot 2012.
- Błachut J., Gaberle A., Krajewski K., *Kryminologia*, Gdańsk 2007.
- Ciosek M., *Psychologia sądowa i penitencjarna*, Warszawa 2001.
- Dąbkowska M., *Kompetencje poznawcze sprawców przestępstw seksualnych i ich doświadczenia seksualne w dzieciństwie*, „Niepełnosprawność” 2017, nr 28.
- Drwal R.L., Wilczyńska J.T., *Opracowanie Kwestionariusza Aprobaty Społecznej*, „Przegląd Psychologiczny” 1980, nr 23.
- Gluchowska A., *Emocjonalność osób pozbawionych wolności – problematyka badań własnych*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J, Paedagogia-Psychologia” 2004, nr 17.
- Goleman D., *Inteligencja emocjonalna*, Poznań 2007.
- Gucwa-Porębska K., *Formy wsparcia dla osób skazanych przedterminowo opuszczających zakłady karne*, Kraków 2015.
- Hołyst B., *Kryminologia*, Warszawa 2009.
- Hołyst B., *Psychologia kryminalistyczna*, Warszawa 2022.
- Izdebski Z., *Seksualność Polaków XXI wieku. Studium badawcze*, Kraków 2012.
- Juszczak A., *Rys historyczny przestępczości*, „Security, Economy & Law” 2018, nr 18(1).
- Kacprzak A., *Współczesne aspekty resocjalizacji przestępców w wybranych krajach europejskich*, „Acta Universitatis Lodzensis Folia Sociologica” 2017, nr 62.

Krahé B., Tomaszewska-Jedrysiak P., *Sexual scripts and the acceptance of sexual aggression in Polish adolescents*, "European Journal of Developmental Psychology" 2011, nr 8:6.

Kasperek K., Banaś P., *Neuropoznawcze modele przestępczości i ich zastosowanie w psychologii sądowej na przykładzie diagnostyki dewiacyjnych preferencji seksualnych*, „Rocznik Kognitywistyczny” 2011, nr 5.

Kiliszek E., *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 2013, nr 21.

Kitler W., *Bezpieczeństwo Narodowe RP. Podstawowe kategorie. Uwarunkowania. System*, Warszawa 2011.

Knecht J., *Zdolność do identyfikacji emocji na podstawie ekspresji mimicznych – doniesienie z badań przestępców*. „Testy Psychologiczne w Praktyce i Badaniach” 2015, nr 1.

Knopp K. *Rola inteligencji emocjonalnej w życiu człowieka*. „Studia Psychologica” 2005, nr 6.

Komorowska-Pudło M., *Wychowanie seksualne w ujęciu holistycznym*, „Roczniki Pedagogiczne” 2015, nr 7 (43).

Laakso M., Vaurio O., Koivisto E., Savolainen L., Eronen M., Aronen H.J., Hakola P., Repo E., Soininen H., Tiihonen J. *Psychopathy and the Posterior Hippocampus*, "Behavioural Brain Research" 2001, nr 118.

Łukaszek M. *Ryzykowne zachowania seksualne mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności*, „Rocznik Lubuski” 2016, nr 40.

Łukaszek M. *Pełnienie roli męża/partnera życiowego przez mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności jako wyzwanie dla poradnictwa rodzinnego włączonego w proces resocjalizacji*, „Dyskursy Młodych Andragogów” 2018, nr 19.

Marcinek P., Brzeska A., Kapala A., Peda A., Szumski F., *Niedojrzałość psychoseksualna jako termin diagnostyczny*, „Seksuologia Polska” 2011, nr 9.

Matczak A., Piekarska J., *Test Rozumienia Emocji TRE*, Warszawa 2011.

Matczak A., Knopp K. A., *Znaczenie inteligencji emocjonalnej w funkcjonowaniu człowieka*, Warszawa 2013.

Megreya A.M., *Emotional Intelligence and Criminal Behavior*, "Journal of Forensic Sciences" 2014, nr 60.

Nowak B.M., *(Nie) skazani na wykluczenie. Od patologii do normy zachowań społecznych*, Warszawa 2020.

Nowak M., *„Po drugiej stronie muru”. Problem zachowań przestępczych kobiet w Polsce – przyczyny, uwarunkowania, efektywność resocjalizacji*, w:

Wymiar współczesnych zagrożeń człowieka w teorii i zagadnieniach praktycznych – ujęcie interdyscyplinarne, tom II, red. M. Stradomska, Łódź 2021.

Ocieczek G., *Przyczyny rozwoju przestępczości w Polsce z uwzględnieniem przestępczości o charakterze narkotykowym*, „Humanistyczne Zeszyty Naukowe – Prawa Człowieka” 2016, nr 19.

Pastwa-Wojciechowska B., Główniczewska J., *Możliwości oddziaływań terapeutycznych wobec osób stosujących przemoc w rodzinie w warunkach izolacji więziennej*, „Resocjalizacja Polska” 2021, nr 21.

Piotrowski P., *Rozbój. Uwarunkowania psychospołeczne, motywacja i racjonalność sprawców*, Warszawa 2011.

Pryor D.W., *Pedofilia*, Sopot 2014

Salovey P., Mayer J. D., *Czym jest inteligencja emocjonalna*, w: *Rozwój emocjonalny a inteligencja emocjonalna*, red. P. Salovey, D.J. Sluyter, Poznań 1999.

Starzyk K.B., Marshall W.L., *Childhood, family, and personological risk factors for sexual offending*, „Aggression and Violent Behavior” 2003, nr 8.

Szymańska-Pytlińska M., Beisert M., *Diagnoza niedojrzałości psychoseksualnej sprawców przestępstw seksualnych wobec dzieci jako wyznacznik opracowania programu ich psychoterapii*, „Psychoterapia” 2016, nr 3 (178).

Tajak-Bobek A., *O potrzebie trenowania umiejętności prospołecznych, sposobów radzenia sobie z agresją oraz wnioskowania moralnego. trening zastępowania agresji w odpowiedzi na narrację osadzonych za przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych” 2020, nr 4 (111).

Tranel D., *The Ventromedial Prefrontal Cortex*, in: *Principles of Frontal Lobe Function*, eds. D.T. Struss, R.T. Knight, Oxford 2002.

Walters G.D., *The Criminal Lifestyle. Patterns of Serious Criminal Conduct*, Newbury Park-London-New Delhi 1990.

Walters G.D., *Modeling the Criminal Lifestyle. Theorizing at the Edge of Chaos*, Kutztown 2017.

Weber S., Habel U., Amunts K., Schneider F., *Structural Brain Abnormalities in Psychopaths – A Review*, „Behavioral Sciences and the Law” 2008, nr 26.

Marcin Józef Kryński¹

**ALKOHOLIZM JAKO ZJAWISKO SPOŁECZNE
I CZYNNIK KRYMINOGENNY Z UWZGLĘDNIENIEM
WYNIKÓW BADAŃ SKAZANYCH ODBYWAJĄCYCH
KARĘ POZBAWIENIA WOLNOŚCI W SYSTEMIE
TERAPEUTYCZNYM NA TERENIE OKRĘGOWEGO
INSPEKTORATU SŁUŻBY WIĘZIENNEJ
W BIAŁYMSTOKU**

**ALCOHOLISM AS A SOCIAL PHENOMENON AND
CRIMINOGENIC FACTOR – CORRELATIONS ON
THE EXAMPLE OF CONVICTS SERVING PRISON
SENTENCES IN THE THERAPEUTIC SYSTEM IN THE
DISTRICT INSPECTORATE OF THE PRISON SERVICE
IN BIAŁYSTOK**

Otrzymano: 09.01.2024

Zaakceptowano 10.06.2024

Opublikowano: 30.06.2024

DOI: 10.5604/01.3001.0054.6066

Artykuł Oryginalny

Źródło finansowania – badania własne

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza alkoholizmu jako zjawiska społecznego i czynnika kryminogennego jakim jest alkoholizm z uwzględnieniem

¹ Dr Marcin Józef Kryński, Katedra Prawa Karnego i Kryminologii, Uniwersytet w Białymstoku, 15-213, ul. Mickiewicza 1, e-mail: m.krynski@uwb.edu.pl, ORCID: 0000-0002-6610-3673.

wyników badań skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym na terenie Okręgowego Inspektoratu Służby Więziennej w Białymstoku. W badaniach zastosowano metody – sondażu diagnostycznego, analizy piśmiennictwa i metodę statystyczną. Spośród analizowanych danych szczególnie wartościowe były dane pozyskane z baz Centralnego Zarządu Służby Więziennej oraz jednostek penitencjarnych podległych pod Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej w Białymstoku. Analiza zgromadzonego w ten sposób materiału źródłowego umożliwiła ustalenie opinii skazanych dotyczących alkoholizmu jako czynnika powodującego zachowania przestępcze. Z przeprowadzonych badań skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w jednostkach penitencjarnych Okręgowego Inspektoratu Służby Więziennej w Białymstoku wynika, że wśród skazanych eksponowanych na alkoholizm, odsetek popełniania przestępstw był znacząco wyższy w porównaniu do tych, którzy nie nadużywali alkoholu. Ponadto badania wykazały, że częstotliwość spożywania alkoholu była pozytywnie skorelowana z przestępczością. Z tego powodu wnioski wynikające z przeprowadzonych badań powinny skłaniać do namysłu i mają znaczenie dla opracowania skutecznych programów interwencji i prewencji mających na celu zmniejszenie alkoholizmu i przestępczości w społeczeństwie.

Artykuł dotyczy korelacji pomiędzy alkoholizmem a przestępczością na przykładzie skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym na terenie Okręgowego Inspektoratu Służby Więziennej w Białymstoku. W prezentowanym Okręgu tego typu badania nie były prowadzone.

Słowa kluczowe: alkoholizm, czynnik kryminogeny, kara pozbawienia wolności, system terapeutyczny, skazani

Abstract

The aim of this paper is to examine the correlation between alcoholism and crime using the example of convicts serving prison sentences in the therapeutic system in the District Inspectorate of the Prison Service in Białystok. The research methods used were the following: a diagnostic survey, literature analysis and statistical method. Among the analyzed data, data obtained from the databases of the Central Board of the Prison Service and penitentiary units subordinated to the District Inspectorate

of the Prison Service in Białystok were particularly valuable. The analysis of the source material collected in this way made it possible to determine the convicts opinion regarding alcoholism as a factor causing criminal behavior. The research conducted on convicts serving prison sentences in penitentiary units subordinated to the District Inspectorate of the Prison Service in Białystok shows that among convicts exposed to alcoholism, the percentage of committing crimes was significantly higher compared to those who did not abuse alcohol. Additionally, research showed that the frequency of alcohol consumption was positively correlated with crime. For this reason, the conclusions resulting from the conducted research should be thought-provoking and are important for the development of effective intervention and prevention programs aimed at reducing alcoholism and crime in society.

The article concerns the correlation between alcoholism and crime on the example of convicts serving prison sentences in the therapeutic system in the District Inspectorate of the Prison Service in Białystok. This type of research has not been conducted in the presented District.

Keywords: alcoholism, criminogenic factor, prison sentence, therapeutic system, convicts

1. Wstęp

Celem artykułu jest analiza alkoholizmu jako zjawiska społecznego i czynnika kryminogennego z uwzględnieniem wyników badań skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym na terenie Okręgowego Inspektoratu Służby Więziennej w Białymstoku².

² Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej w Białymstoku został zlikwidowany z dniem 1.02.2022 r. Zgodnie z zarządzeniem Ministra Sprawiedliwości z dnia 15 grudnia 2021 r. w sprawie siedzib, terytorialnego zasięgu i szczegółowego zakresu działania dyrektorów okręgowych Służby Więziennej oraz struktury organizacyjnej okręgowych inspektoratów Służby Więziennej (Dz. Urz. Ministra Sprawiedliwości poz. 320) Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej w Białymstoku został włączony do właściwości Okręgowego Inspektoratu Służby Więziennej w Olsztynie (§ 4 pkt 1-8). Z tego powodu odwołuję się do funkcjonowania Okręgowego Inspektoratu Służby Więziennej w Białymstoku, ponieważ badania empiryczne były prowadzone w okresie, gdy działające jednostki penitencjarne podlegały pod ten Inspektorat. W niniejszym artykule wykorzystano fragmenty niepublikowanej rozprawy

System terapeutyczny wykonywania kary pozbawienia wolności jest w Polsce jednym z trzech systemów wykonywania kary pozbawienia wolności³. Ustawodawca wyróżnia bowiem w art. 81 k.k.w. z 1997 r. następujące systemy wykonywania kary pozbawienia wolności:

- programowanego oddziaływania,
- terapeutyczny,
- zwykły⁴.

Wyodrębnienie systemu terapeutycznego jako jednego ze sposobów wykonywania kary niewątpliwie świadczy o podniesieniu rangi oddziaływań specjalistycznych. M. Wielec twierdzi wręcz, że system terapeutyczny jest „niczym innym jak całokształtem powiązanych działań nakierowanym na leczenie i opiekę wszelkiego rodzaju osób z chorobami i zaburzeniami psychofizycznymi⁵. Natomiast T. Głowik definiuje system terapeutyczny jako: „taką formę zorganizowanych oddziaływań, które powinny się okazać lecznicze”⁶, co jest szczególnie ważne przy takich zjawiskach patologicznych jak: alkoholizm czy narkomania – szeroko rozpowszechnionych w zbiorowości skazanych. Według J. Sikory niemal 100% recydywistów wielokrotnych (chodzi o skazanych, którzy popełnili powyżej 5 przestępstw) wykazywało uzależnienie od alkoholu⁷. Stąd też w kryminologii wskazuje się, że w przypadku wielu przestępstw czynniki takie jak: uzależnienie od alkoholu, od środków odurzających lub psychotropowych, czy

doktorskiej napisanej przez autora artykułu, zatytułowanej: *Postępowanie ze skazanymi uzależnionymi od alkoholu w izolacji penitencjarnej*.

³ R. Godyla, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2003, t. XIII, s. 343.

⁴ T. Głowik, *System terapeutyczny w jednostkach penitencjarnych*, „Świat Problemów” 2002, nr 5 (112), s. 8; P. Hofmański, L.K. Paprzycki, w: *Kodeks Karny. Komentarz*, red. M. Filar, Warszawa 2014, s. 371.

⁵ M. Wielec, *Znaczenie i rola systemów wykonywania kary pozbawienia wolności w resocjalizacji skazanego*, w: *Autorytet i godność służb penitencjarnych a skuteczność metod resocjalizacji*, red. J. Świtka, M. Kuć, I. Niewiadomska, Lublin 2004, s. 211.

⁶ T. Głowik, *System terapeutyczny w jednostkach penitencjarnych*, „Świat Problemów” 2002, nr 5 (112), s. 9.

⁷ T. Szymanowski, w: T. Szymanowski, Z. Świda, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz. Ustawy dodatkowe. Akty Wykonawcze*, Warszawa 1998, s. 222-223; także Z. Ostrianska wskazuje na bardzo częste występowanie nadużywania alkoholu i alkoholizmu wśród recydywistów. Spośród 220 przebadanych przez nią recydywistów tylko 11 nie nadużywało alkoholu (spośród, których 6 spędziło znaczną część swojego życia w zakładzie karnym). Autorka stwierdza, że 89,5% wielokrotnych recydywistów nadużywało alkoholu, zaś 53,2% z nich było alkoholikami. Zob. Z. Ostrianska, *Wielokrotni recydywiści o wczesnym i późnym początku karalności*, „Archiwum Kryminologii” 1969, t. IV, red. S. Batawia, s. 96.

też anomalie psychiczne są podstawowym lub dodatkowym czynnikiem kryminogenym⁸.

Zapobieganie różnym rodzajom uzależnień jest możliwe bowiem, zgodnie z art. 96 § 1 k.k.w. z 1997 r., w systemie terapeutycznym odbywają karę pozbawienia wolności następujące osoby:

- 1) skazani z niepsychotycznymi zaburzeniami psychicznymi, w tym za przestępstwo określone w art. 197-203 k.k. popełnione w związku z zaburzeniami preferencji seksualnych;
- 2) skazani upośledzeni umysłowo;
- 3) skazani uzależnieni od alkoholu;
- 4) skazani uzależnieni od środków odurzających lub psychotropowych;
- 5) skazani niepełnosprawni fizycznie⁹.

Nowelizacja art. 96 § 1 k.k.w. z 1997 r. nastąpiła 1 stycznia 2023 r. Wprowadzono wówczas pojęcie „substancji psychoaktywnej”, w ramach którego mieści się alkohol, co powoduje, że obligatoryjnie, niezależnie od woli skazanego w systemie terapeutycznym odbywają karę skazani uzależnieni od alkoholu¹⁰. Równocześnie zgodnie z art. 97 § 1 k.k.w. wykonując karę w systemie terapeutycznym, w postępowaniu ze skazanymi uwzględnia się zalecenia praktyczne, które jak wiadomo istotne są dla probacji. Wskazuje się w szczególności potrzebę zapobiegania pogłębianiu się patologicznych cech osobowości, przywracania równowagi psychicznej oraz kształtowania zdolności współżycia społecznego i przygotowania do samodzielnego życia. Poza tym w dyskursie prawniczym zwraca się uwagę na kwestie realizacji zasady indywidualizacji wykonywania kary stosowanej wobec skazanych uzależnionych od alkoholu. Zdaniem T. Kalisza¹¹, zasada ta jest jedną z najważniejszych zasad kształtujących założenia nowoczesnych systemów penitencjarnych.

⁸ A. Kwieciński, *Skazani odbywający karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2005, red. L. Bogunia, t. XVIII, s. 285; B. Hołyst, *Kryminologia*, Warszawa 2016, s. 440; H. Machel, *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej – casus polski. Studium penitencjarno-pedagogiczne*, Kraków 2006, s. 125; A. Kwieciński, *Penitencjarny model postępowania z osobami uzależnionymi od środków odurzających i substancji psychotropowych*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2004, t. XV, red. L. Bogunia, s. 335.

⁹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. z 2023 r. poz. 127).

¹⁰ M. Zamroczńska, w: *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, red. A. Gerecka-Żołyńska, Warszawa 2023, s. 408.

¹¹ T. Kalisz, *Sędziowski nadzór penitencjarny. Polski model nadzoru i kontroli nad legalnością i prawidłowością wykonywania środków o charakterze izolacyjnym*, Wrocław 2010, s. 357.

Uzależnienie od alkoholu jest problemem, który stanowi poważne zagrożenie dla społeczeństw na całym świecie, bowiem alkohol negatywnie oddziałuje nie tylko na zdrowie poszczególnych jednostek, lecz także na całe społeczności. Powoduje on wieloaspektowe konsekwencje, gdyż w sposób destrukcyjny ingeruje w życie osobiste, zdrowie fizyczne i psychiczne, a także funkcjonowanie społeczne osób uzależnionych. Stąd też przesłaniem dla poniższych rozważań jest uwrażliwienie społeczeństwa na problem alkoholizmu, aby skutecznie z nim walczyć, a przynajmniej w sposób pośredni zapobiegać kolejnym przestępstwom. Z tego powodu kierując się podstawową zasadą humanitaryzmu wykonywania kary¹² dokonano analizy opracowań podejmujących kwestie popełnianych przestępstw w związku z uzależnieniem od alkoholu. Przeprowadzono badania dogmatyczno-empiryczne. Według A. Kwiecińskiego takie badania „dostarczają udokumentowaną argumentację”, zaś zdaniem T. Kalisza umożliwiają sformułowanie „na gruncie prakseologicznym dyrektyw skuteczniejszej realizacji obowiązujących norm”¹³.

W badaniach zastosowano metody sondażu diagnostycznego, analizy piśmiennictwa oraz metodę statystyczną. Spośród analizowanych danych statystycznych szczególnie wartościowe w kontekście analizowanego problemu były dane liczbowe pozyskane z baz Centralnego Zarządu Służby Więziennej obejmujące lata 1998-2022¹⁴ oraz jednostek penitencjarnych podległych pod Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej w Białymstoku (dalej: OISW w Białymstoku) z lat 2019-2022. Narzędziem badawczym był samodzielnie przeze mnie opracowany kwestionariusz ankiety. Jego adresatami byli skazani uzależnieni od alkoholu. Analiza zgromadzonego w ten sposób materiału źródłowego umożliwiła ustalenie opinii skazanych dotyczących alkoholizmu jako czynnika powodującego zachowania przestępcze.

¹² M. Trafny, *Zasada humanitaryzmu w kodeksie karnym*, „Prokuratura i Prawo” 2007, nr 3, s. 30-36.

¹³ A. Kwieciński, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym*, Warszawa 2017, s. 395.

¹⁴ Badania zostały ograniczone do 2022 roku, ponieważ OISW w Białymstoku, został przejęty przez Dyrektora Okręgowego Służby Więziennej w Olsztynie i ostatnie dane statystyczne OISW w Białymstoku pochodzą z 31 grudnia 2022 r.

2. Uzależnienie od alkoholu jako choroba i utrata woli

Współcześnie, z punktu widzenia medycyny, alkoholizm postrzega się jako chorobę rozwijającą się etapowo z objawami psychosomatycznymi, reprezentatywnymi dla poszczególnych etapów, a także ze szczególnymi sposobami leczenia¹⁵. Każde wprowadzenie alkoholu do organizmu ze względu na jego działanie jest zatruciem. Jest to całkowicie niezależne od stopnia nasilenia objawów, ilości spożytego alkoholu czy też czasu jego oddziaływania. Wprowadzenie alkoholu do organizmu powoduje stan czynnościowego wyłączenia komórek, pewnego rodzaju narkozy powiązany z istotnym osłabieniem, a nawet utratą czynności komórki. Komórki, układy i struktury osób młodszych łatwiej zatruwają się i ulegają wcześniejszemu zniszczeniu niż starszych. Z tego względu alkohol najsilniej działa na komórki najwyższe i najmłodsze jakimi są ośrodkowy układ nerwowy, a w zwłaszcza kora mózgowa¹⁶. W wyniku działania alkoholu dochodzi do uszkodzenia funkcji przemiany materii w komórkach. Funkcje umysłowe ulegają upośledzeniu, natomiast naczynia krwionośne ulegają osłabieniu. Alkohol niekorzystnie wpływa również na trawienie, a także na ocenę i czas reakcji człowieka¹⁷. Należy zauważyć, że alkoholizm jest chorobą na tyle specyficzną, że oddziałuje nie tylko na stan fizyczny i psychiczny samego uzależnionego, ale także może mieć negatywny wpływ na jego najbliższe otoczenie, w szczególności na rodzinę. Oprócz tego sposób postępowania alkoholika ma również destrukcyjny wpływ na życie społeczne w szerszym zakresie, na procesy produkcyjne i dyscyplinę społeczną, a także na ład i bezpieczeństwo publiczne¹⁸.

Alkoholizm bowiem, według A. Ratajczaka – w szerokim znaczeniu to – „całokształt ujemnych następstw wynikających dla jednostki i społeczeństwa z nadmiernego spożywania napojów alkoholowych”¹⁹. Natomiast zdaniem B. Hołysta, alkoholizm to choroba woli sprowadzająca się do tego, że jednostka utraciła możliwość trwałego powstrzymania się od spożywania alkoholu. Stan uzależnienia od alkoholu przypisywany jest przez różnych badaczy czynnikom fizycznym, psychologicznym bądź

¹⁵ S. Walczak, *Postępowanie ze skazanymi w polskim systemie penitencjarnym. Zarys polityki penitencjarnej*, Warszawa 1992, s. 91.

¹⁶ A. Ratajczak, w: *Kryminologia*, red. W. Świda, Warszawa 1977, s. 231-232.

¹⁷ H.D. Barlow, *Introduction to criminology, Seventh Edition*, Nowy Jork 1996, s. 287.

¹⁸ S. Walczak, *op. cit.*, s. 91.

¹⁹ A. Ratajczak, w: *Kryminologia*, red. W. Świda, Warszawa 1977, s. 232.

psychosomatycznym. Do czynników sprzyjających uzależnieniu od alkoholu należy dołączyć wpływ środowiska społecznego²⁰.

J. Morawski zaś uważa, że „alkoholizmem w szerszym ujęciu tego słowa należy nazywać powszechny zwyczaj częstego picia napojów wysokowych (alkohol w postaci spirytusu, wódki, wina, likierów, piwa itd.); w ścisłym znaczeniu – to nadużywanie alkoholu”²¹.

Według H.T. Blane’a istnieją „dwa rodzaje alkoholizmu”²²:

- a) pierwszy, do którego odnosi się terminologia kliniczna, diagnostyczna i terapeutyczna,
- b) drugi, związany z przejściowymi behawioralnymi i społecznymi konsekwencjami częstego nadużywania alkoholu²³.

Rozróżnia się alkoholizm: ostry (przemijające, krótkotrwałe stany odurzenia alkoholowego) i przewlekły²⁴. Nie każde powtarzające się spożywanie napojów alkoholowych, jest uznawane z punktu widzenia medycznego za przejaw alkoholizmu. Aby uznać nawet powtarzającą się konsumpcję alkoholu za alkoholizm musi wiązać się to z zespołem ściśle określonych stanów o charakterze chorobowym²⁵.

Alkoholizm rozwija się jako ciąg zjawisk praktycznie niemożliwych do odnotowania w krótkich okresach. Proces kształtowania się uzależnienia trwa czasem nawet 10-20 lat. Poziom chronicznego uzależnienia osiąga się mniej więcej w wieku 40 lat²⁶. Warto nadmienić, że występują różnice dotyczące procesu uzależniania się od alkoholu przez kobiety i mężczyzn. Wyniki różnorodnych badań potwierdzają, że kobiety – w stosunku do mężczyzn – uzależniają się w krótszym czasie i przy niższym spożyciu. Kobiety bardziej niż mężczyźni doświadczają negatywnych skutków jednorazowego i długotrwałego spożywania alkoholu. U kobiet też następuje szybciej psychodegradacja alkoholowa²⁷.

²⁰ B. Hołyst, *Kryminologia*, Warszawa 2016, s. 441.

²¹ J. Morawski, *Alkohol a przestępstwa i wykroczenia*, w: *Alkohol oraz związane z nim problemy społeczne i zdrowotne*, red. I. Wald, Warszawa 1986, s. 150.

²² T. Helgason, *Epidemiologia alkoholizmu – uzależnienia od alkoholu*, w: *Alkohol oraz związane z nim problemy społeczne i zdrowotne*, red. I. Wald, Warszawa 1986, s. 205.

²³ *Ibidem*.

²⁴ J. Morawski, *op. cit.*, s. 151.

²⁵ A. Ratajczak, *op. cit.*, s. 233.

²⁶ B. Hołyst, *Kryminologia*, Warszawa 2016, s. 441.

²⁷ E. Włodarczyk, *Zaburzenia związane z używaniem alkoholu – obraz i możliwości pomocy*, w: *Człowiek w pułapce problemów: psychospołeczne problemy jednostki oraz instytucjonalne i pozainstytucjonalne sposoby ich rozwiązywania*, red. H. Karaszewska, Poznań 2020, s. 39.

Ze względu na występujące rozbieżności w definiowaniu alkoholizmu²⁸ wprowadzono także pojęcie picia rodzącego problemy, tzw. picia problemowego (*problem drinking*). W związku z tym powstało także pojęcie osoby pijącej w sposób rodzący problemy. Jest to osoba, u której stwierdzono występowanie kilku objawów charakterystycznych dla sztamkowego zachowania alkoholika lub świadczących o negatywnych konsekwencjach spożywania alkoholu. Nie sposób jednak ściśle określić od kiedy można dokładnie zaklasyfikować daną osobę jako pijącą w sposób rodzący problemy, ponieważ granica występowania tego zjawiska ma wyłącznie umowny charakter²⁹.

Osobę, która przejawia patologiczną potrzebę spożywania alkoholu już po wypiciu nawet małej ilości alkoholu określa się alkoholikiem. Problem alkoholizmu według Światowej Organizacji Zdrowia (WHO)³⁰ jest na trzecim miejscu na świecie wśród największych czynników ryzyka powodujących choroby i schorzenia oraz niepełnosprawność, przy czym alkohol jest największym ryzykiem zwłaszcza w krajach średnio rozwiniętych gospodarczo. Alkohol powoduje 60 typów schorzeń oraz jest „komponentem” dwustu innych przyczyn zachorowań, które szczególnie dotyczą alkoholików. Zgodnie z definicją (WHO) alkoholik to: osoba uzależniona od alkoholu, nie mogąca się od niego powstrzymać z powodu silnej potrzeby jego spożycia, która wykazuje wyraźne zaburzenia psychiczne, bądź też objawy zakłócające jej zdrowie fizyczne i psychiczne. Ze względu na zwiększoną potrzebę spożycia alkoholu, stanowiącego priorytet funkcjonowania, inne aktywności i obowiązki są spychane na dalszy plan, co powoduje zachwianie relacji społecznych. W związku z tym alkoholicy powinni być poddani leczeniu³¹.

Natomiast N. Kessel i H. Walton wskazują, że pojęcie alkoholika jest różnie definiowane. Nierzadko alkoholikiem „określa się każdego, kto pije w sposób odbiegający od normy”³². Wspomniani autorzy zwracają też

²⁸ Jak słusznie zauważa M. Kotowska – w literaturze poświęconej zagadnieniom alkoholizmu istnieją trudności w zdefiniowaniu tego terminu, zwłaszcza, że problematyczny jest stan fizjologiczny i neuropsychiczny alkoholizmu. M. Kotowska, *Zjawisko patologii społecznej w ujęciu kryminologicznym*, „Studia Prawnoustrojowe” 2009, nr 9, s. 512.

²⁹ T. Helgason, *op. cit.*, s. 194.

³⁰ *Global status report on alcohol and health*, World Health Organization, Printed in Switzerland, 2011, s. 10, https://www.who.int/substance_abuse/publications/global_alcohol_report/msbgsru_profiles.pdf (data wejścia: 24.06.2021).

³¹ *Ibidem*, s. 21.

³² N. Kessel H. Walton, *Alkoholizm*, Warszawa 1967, s. 10.

uwagę, że za alkoholika uznaje się osobę, która „powinna przestać pić, ale nie może się na to zdobyć”³³. Jako alkoholika definiuje się także osobę, u której „picie powoduje narastające kłopoty zdrowotne, trudności w życiu osobistym, w pracy zawodowej i w stosunkach z innymi ludźmi”³⁴. Jest to definicja zbieżna z określeniem sformułowanym przez WHO. W potocznym rozumieniu alkoholikiem jest człowiek, „który pije regularnie, aż do całkowitej utraty kontroli nad samym sobą”³⁵.

Rozróżnia się dwa rodzaje „pijących systematycznie alkoholików”:

- a) alkoholików toksykomanów,
- b) alkoholików „pijących nadmiernie”, „systematycznie”, „regularnie”³⁶.

Rozróżnienie to wynika z faktu, że za alkoholików toksykomanów (narkomanów) uznaje się wyłącznie osoby dla których spożywanie alkoholu wynika z nieodpartego przymusu, co powoduje, że nie są oni w stanie podjąć swobodnej decyzji o zaprzestaniu picia³⁷. Za alkoholików systematycznych uznaje się z kolei osoby, u których nigdy nie następuje moment utraty kontroli nad piciem, dzięki czemu są oni w stanie w każdej chwili zaprzestać spożywania alkoholu³⁸.

W zależności od stopnia nałogu i jego następstw, wśród alkoholików toksykomanów rozróżnia się alkoholików nałogowych i przewlekłych. Nieraz określenia te traktuje się jako synonimy, ponieważ odróżnienie alkoholizmu nałogowego od przewlekłego nastrocza trudności, przy czym przyjmuje się, że alkoholizm nałogowy jest intensywniejszy niż przewlekły³⁹.

Spśród alkoholików „pijących nadmiernie”, „systematycznie”, „regularnie” wyszczególnia się jedną podgrupę osób określanych jako „alkoholicy z problemem”, ponieważ występuje u nich także osłabienie procesów nerwowych, które powoduje powstanie przymusu psychicznego, skłaniającego do regularnego spożywania alkoholu. Część z tych osób w miarę upływu czasu traci kontrolę nad piciem⁴⁰. Ten przymus picia można porównać do głodu czy potrzeby snu – są to potrzeby, które można co prawda

³³ *Ibidem*, s. 10.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ A. Ratajczak, *op. cit.*, s. 233.

³⁷ W literaturze alkoholików, którzy nie są w stanie zaprzestać spożywania alkoholu określa się także mianem *nałogowych alkoholików*. Por. N. Kessel, H. Walton, *op. cit.*, s. 10.

³⁸ A. Ratajczak, *op. cit.*, s. 233.

³⁹ *Ibidem*, s. 234.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 233.

przewyciężyć, ale tylko w pewnych granicach⁴¹. Nie można bowiem całkowicie wyleczyć się z alkoholizmu, a jedynie zahamować narastające objawy i szkody zdrowotne z nim związane. Uzależnienie od alkoholu jest chorobą chroniczną i potencjalnie śmiertelną, „chorobą wieloczynnikową, bio-psycho-społeczną, zaburzającą funkcjonowanie człowieka w sferze somatycznej, psychologicznej, społecznej i duchowej”⁴². W wyniku tej choroby dochodzi do występowania wielu zespołów zaburzeń, m.in. zespołu zubożenia osobowości, zwanego inaczej degradacją alkoholową⁴³. Cechą charakterystyczną alkoholizmu w aspekcie epidemiologicznym jest jego zasadnicze podobieństwo do nerwic. Ryzyko wystąpienia nerwicy jest większe w przypadku kobiet niż mężczyzn⁴⁴.

Częstym zaburzeniem spowodowanym przez uzależnienie od alkoholu jest też zespół amnestyczny. Jego podstawowym objawem są przewlekłe zaburzenia pamięci zarówno krótkotrwałej jak i długotrwałej. Deficyty te są nieproporcjonalnie duże w stosunku do innych zaburzeń. Mogą występować także konfabulacje. Pozostałe funkcje poznawcze są najczęściej dobrze zachowane⁴⁵.

3. Alkohol jako czynnik społeczny i kryminogenny

W przeciwieństwie do chemicznych właściwości alkoholu, które zostały dość dobrze zdefiniowane i rozpoznane, jego właściwości i funkcje społeczne są trudne do określenia w sposób jednoznaczny⁴⁶, mimo że już w latach dwudziestych XX wieku wskazywano, że alkohol jest jednym z czynników determinujących przestępczość. Na przykład E. Neymark⁴⁷

⁴¹ T. Kulisewicz, *Zespół uzależnienia od alkoholu*, w: *Alkohol oraz związane z nim problemy społeczne i zdrowotne*, red. I. Wald, Warszawa 1986, s. 215.

⁴² E. Jabłońska, *Alkohol jako czynnik kryminogenny i wiktymogenny w przestępstwach zabójstwa na przykładzie spraw rozpoznawanych przez Sąd Okręgowy w Krośnie*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały” 2016, nr 2 (19), s. 89.

⁴³ J. Żeromska-Charlińska, *Współczesne oblicza przemocy jako przejaw choroby alkoholowej*, w: *Nowe oblicza uzależnień*, red. E. Łuczak, Olsztyn 2009, s. 56.

⁴⁴ T. Helgason, *op. cit.*, s. 187.

⁴⁵ *Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych ICD-10 (International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems, ICD 10)*, wyd. Światowa Organizacja Zdrowia 2009, s. 214.

⁴⁶ A. Adamski, *Uwagi na temat powiązań między nadużywaniem alkoholu i przestępczością w świetle danych statystycznych*, „Państwo i Prawo” 1978, nr 7(389), s. 65.

⁴⁷ E. Neymark, *Zarys Etiologii Kryminalnej*, Warszawa 1925, s. 18.

uważał, że alkohol stanowi jedną z głównych przyczyn przestępczości. Jego zdaniem wpływ alkoholu na psychikę człowieka jest olbrzymi; był przekonany, że nawet niewielka ilość alkoholu wprowadzonego do organizmu człowieka, powoduje zmiany jego normalnego funkcjonowania, m.in. staje się drażliwy, skłonny do awantur i bójek. Alkohol oddziałując na osobę, może doprowadzić do tego, że popełni ona przestępstwo, którego nigdy nie dopuściłaby się będąc trzeźwa. Według E. Neymark'a wpływ alkoholu jest dużo większy, w przypadku jego częstego spożywania, nawet w niewielkich ilościach⁴⁸.

Podobne stanowisko prezentował Józef J. Bossowski⁴⁹, który uważał że alkohol jest czynnikiem generującym przestępczość poprzez zintensyfikowanie w wyniku jego działania „impulsów” przestępczych, przy jednoczesnym osłabieniu przeciwnych „impulsów” etycznych. Obrazowo określał alkoholizm jako „ranę społeczną”, ze względu na jego negatywne skutki przyrodnicze (wpływ na organizm alkoholika i jego potomstwa), gospodarcze (zubożenie rodziny alkoholika) i społeczne (zakłócenie życia rodzinnego, zaniedbanie wychowywania dzieci).

Stanowisko E. Neymark'a i J. Bossowskiego dotyczące związku między alkoholizmem a przestępczością zwraca uwagę, zwłaszcza w kontekście koncepcji „zbrodniarza urodzonego” opracowanej przez C. Lombroso – twórcę szkoły antropologiczno-kryminalnej⁵⁰. C. Lombroso przypisywał w etiologii przestępczości, niewielkie, bezpośrednie znaczenie czynnikom, takim jak: spożywanie alkoholu, choroby nerwowe czy psychiczne. Autor ten, kładł nacisk na pośredni wpływ alkoholu, ponieważ wykrystalizowanie się natury zbrodniarza uzasadniał „zwyrodnieniem, nienormalnością, uszkodzeniem organicznym, lub niedorozwojem psychicznym dzieci” których rodzice byli alkoholikami⁵¹. Zdaniem C. Lombroso istotne znaczenie w kształtowaniu się natury zbrodniarza miało również posiadanie rodziców „obłąkanych lub cierpiących na inne choroby”⁵².

W kontrze do prezentowanego przez C. Lombroso ujęcia biologicznego rozwinęła się szkoła socjologiczna w kryminologii, której przedstawiciele, w oparciu o obserwację zmian przestępczości jako zjawiska historycznego,

⁴⁸ *Ibidem*, s. 18.

⁴⁹ J.J. Bossowski, *Unarodowienie czy unifikacja prawa karnego jako problem przyszłości.*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1925, nr 1, s. 7.

⁵⁰ E. Neymark, *Zarys Etiologii Kryminalnej...*, s. 11.

⁵¹ J. Morawski, *op. cit.*, s. 150.

⁵² *Ibidem*.

dążyli do odnalezienia głównego źródła, z którego wywodzi się przestępczość jako zjawisko masowe. Jednym z tych źródeł może być właśnie alkoholizm, alkoholizm nałogowy, czy też upojenie alkoholowe⁵³.

Natomiast Leon Wachholz („zapomniany polski kryminolog”⁵⁴) dowodził, że nadużywanie alkoholu wpływa na przestępczość zarówno pośrednio, jak i bezpośrednio. Bezpośrednio, gdy nietrzeźwość znosi hamujący wpływ rozumu na zachowanie, a także gdy choroba alkoholowa prowadzi do urojeń zazdrości, co może skutkować zabójstwem żony lub jej urojonego kochanka. Natomiast pośrednio, obciążając dzieci rozmaitymi patologiami sprzyjającymi ich zejściu na drogę przestępstwa⁵⁵.

Wielu autorów wskazywało też, że picie alkoholu często poprzedza często dokonanie przestępstwa. Na przykład Henryk Smarzyński uważał, że nie dochodzi do przestępstwa, jeżeli nie następuje spożycie alkoholu, ponieważ brakuje czynnika, który „osłabia funkcje hamowania i funkcje myślenia, wywołuje reakcje instynktowne, doprowadza do bójek, awantur, a nawet może być źródłem morderstwa popełnionego w stanie nietrzeźwym”⁵⁶. Zdaniem H. Smarzyńskiego, przestępcy wypełniający więzienia – „to najczęściej ofiary nadużywania alkoholu”⁵⁷.

Natomiast Leonard Wdowiak, zwraca uwagę, że każde upojenie alkoholem stanowi w rozumieniu klinicznym psychozę intoksykacyjną powodującą zawężenie świadomości, a więc ograniczenie w różnym stopniu znaczenia czynu. Powoduje to, że w orzecznictwie biegłych pojawia się sprzeczność, że „sprawca działał w okresie krytycznym w stanie upojenia alkoholowego i miał zachowane zdolności warunkujące poczytalność”⁵⁸.

Również u schyłku XX wieku przyjmowano, że alkohol jest czynnikiem kryminogennym i zwiększa prawdopodobieństwo wejścia na drogę przestępstwa osób, które są pod jego wpływem. Podkreślano też, że wpływ alkoholu na zachowanie się przestępne może być trojaki: „bezpośredni,

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ J. Widacki, *Leon Wachholz, zapomniany polski kryminolog*, „Archiwum Kryminologii” 2018, t. 60, s. 523-534.

⁵⁵ L. Wachholz, *Alkoholizm a przestępstwo 1927*, w: *Leona Wachholza rozważania o przyczynach zbrodni*, wyb. i oprac. J. Widacki, Kraków 2008, s. VIII, s. 63-69.

⁵⁶ H. Smarzyński, *Alkoholizm – Rodzina – Dzieci, Patologia społeczna – Zapobieganie*, Warszawa 1979, s. 19.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ L. Wdowiak, *Orzecznictwo sądowo-psychiatryczne w niektórych stanach psychopatologicznych*, w: *Materiały z konferencji w 1971 roku na temat wybranych zagadnień orzecznictwa sądowo-psychiatrycznego w postępowaniu karnym*, Warszawa 1972, s. 43.

kiedy sprawca znajduje się *tempore criminis* pod wpływem spożytego alkoholu; pośredni, kiedy sprawca nie znajduje się w chwili czynu pod wpływem alkoholu, jednakże skutek jego długotrwałego używania stał się osobą uzależnioną, co z kolei może być połączone z wystąpieniem psychodegradacji alkoholowej⁵⁹. Według M. Tarnawskiego⁶⁰ występuje też tzw. wpływ kombinowany, kiedy na zachowanie się sprawcy oddziałuje nie tylko uzależnienie od alkoholu, lecz także fakt znajdowania się, w chwili przestępstwa, pod wpływem alkoholu.

Natomiast A. Ratajczak⁶¹ zwraca szczególną uwagę na pośredni wpływ alkoholu na przestępczość. Dotyczy on przede wszystkim sytuacji, w których alkohol negatywnie oddziałuje na zachowanie się innych osób, zaś na zachowanie się sprawcy oddziałuje tylko ewentualnie. W sytuacji, gdy sprawca jest trzeźwy nierzadko popełnia czyn zabroniony w celu zdobycia środków na zakup alkoholu albo popełnia przestępstwo w wyniku nadużywania alkoholu⁶².

Natomiast z punktu widzenia etiologii kryminalnej nałogowy alkoholizm należy postrzegać jako jeden z socjokulturowych czynników kryminogennych⁶³. J. Makarewicz zwraca też uwagę, że w rozważaniach nad kryminogenną rolą alkoholu rozstrzygające znaczenie ma chwilowe odurzenie sprawcy, a nie występowanie uzależnienia od alkoholu. Autor słusznie zauważa, że przestępstwa popełniają nie tylko osoby uzależnione od alkoholu, ale także spożywające go sporadycznie i łamiące prawo pod wpływem chwilowego upojenia⁶⁴. W tym kontekście J. Makarewicz wysnuł przypuszczenie, że „przy oddawaniu się truciznom odurzającym (...) nadużywaniem napojów wysokowych itp. (...) objawiające się w dokonaniu jakiegoś przestępstwa pozwalają przypuszczać powrót do przestępstwa, gdyż stan sprawcy podstawowy (...) jest stanem trwałym danej psychiki...”⁶⁵.

Tym samym związek alkoholizmu z przestępczością ma zróżnicowany charakter. W pewnych sytuacjach funkcjonuje on jako okoliczność

⁵⁹ M. Tarnawski, *Leczenie odwykowe osób uzależnionych od alkoholu*, „Palestra” 1985, t. 29/11(335), s. 76.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ A. Ratajczak, *op. cit.*, s. 244.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*, s. 212.

⁶⁴ J. Makarewicz, *Zbrodnia i kara*, Wiedza Współczesna, t. 3, Lwów 1922, s. 64.

⁶⁵ J. Makarewicz, *Kodeks karny z komentarzem*, Lwów 1932, s. 43.

podtrzymująca uprzednio powzięty zamiar popełnienia przestępstwa, natomiast w innych doprowadza do popełnienia przestępstwa osobę, która będąc trzeźwa nie złamałaby obowiązującego porządku prawnego.

4. Powiązanie alkoholu z przestępczością na przykładzie skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym w jednostkach penitencjarnych OISW w Białymstoku

Jak podaje Brunon Hołyst badania dotyczące alkoholu i jego nadużywania w genezie przestępczości na tle innych czynników etiologicznych potwierdziły istotność alkoholizmu w etiologii przestępczości już w latach 70. XX wieku⁶⁶.

Natomiast Jadwiga Sławińska, słusznie zauważyła w drugiej połowie lat 80. XX wieku, że ustalenie zasięgu zjawiska popełnionych przestępstw pod wpływem alkoholu jest utrudnione. Skazani uzależnieni od alkoholu niechętnie wypowiadają się na ten temat, obawiają się bowiem, że zostaną uznani za osoby uzależnione od alkoholu, co zdaniem respondentów, spowoduje całkowite zepchnięcie ich na margines społeczny. Poza tym badanie kryminogenezy alkoholizmu jest też utrudnione, ponieważ nie każdy fakt popełnienia przestępstwa pod wpływem alkoholu jest odnotowany w aktach sprawy. Stąd ustalenia dotyczące stanu nietrzeźwości osób, które odbywają karę pozbawienia wolności wydają się być znacznie zaniżone⁶⁷. Z badań J. Sławińskiej przeprowadzonych w latach 1982-1984 w grupie 1395 respondentów, w tym 1324 mężczyzn i 71 kobiet wynika, że w badanej zbiorowości ponad połowa osób popełniła przestępstwo pod wpływem alkoholu (w tym: 58% mężczyzn i 46% kobiet)⁶⁸. Z tego powodu autorka ta powołuje się na orzeczenie Sądu Najwyższego, który stwierdził, że: „Oceniając wpływ stanu nietrzeźwości sprawcy na wymiar kary sądy powinny pamiętać, że alkohol jest często czynnikiem kryminogennym, zwłaszcza w wypadkach przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu. W takich sytuacjach ów stan nietrzeźwości stanowić powinien w zasadzie

⁶⁶ B. Hołyst, *Kryminologia*, Warszawa 2007, s. 763.

⁶⁷ J. Sławińska, *Stan nietrzeźwości a czyn przestępczy*, „Problemy Alkoholizmu” 1986, nr 11, s. 17.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 17-18.

okoliczność obciążającą, przy czym w tej ocenie istotne znaczenie mają osobowość sprawcy i okoliczności popełnienia czynu”⁶⁹.

Również z długoletnich obserwacji Juliusza Morawskiego wynika, że zachodzi związek między alkoholizmem a przestępczością. W analizie tego zjawiska, jego zdaniem, należy przy tym uwzględnić całe spektrum okoliczności dotyczących sprawcy przestępstwa, ofiary (jeżeli występuje) i sytuacji społecznej, zarówno w znaczeniu ogólnoustrojowym, jak i w konkretnej sytuacji kryminogennej. Dodaje też, że spośród przestępstw (według obowiązującego wówczas Kodeksu karnego z 1969 r.) przeciwko życiu i zdrowiu oraz obyczajności oprócz chuligaństwa udział nietrzeźwych sprawców przekracza 50%, natomiast w przypadku chuligaństwa osiąga nawet 93%⁷⁰.

Także Andrzej Mazur, na początku lat 90. XX wieku, przywołał dane statystyczne, które wskazują, że działanie alkoholu należy zaliczyć do czynników egzogennych. Jego zdaniem związek alkoholu z przestępczością występuje zwłaszcza u nietrzeźwych sprawców, w takich kategoriach przestępstw, jak: „zabójstwo, uszkodzenie ciała, bójka, zgwałcenie czy chuligaństwo”⁷¹.

Ze względu na to, że alkohol wpływa destrukcyjnie na korę mózgową, osłabia działania hamujące i uwalnia różne pierwotne emocje⁷² wymienione przypadki zostały zaliczone do czynników egzogennych⁷³.

Złożoność tego zjawiska i występujące rozbieżne opinie dotyczące mechanizmu alkoholizmu jako jednego z czynników kryminogennych, spowodowały że autor niniejszego opracowania, na początku lat 20. XXI wieku przeprowadził badania dotyczące skazanych uzależnionych od alkoholu, odbywających karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym. Podstawę empiryczną do wcześniejszych rozważań teoretyczno-prawnych, zapewniających ujęcie komparatystyczne kwestii postępowania ze skazanymi uzależnionymi od alkoholu w izolacji penitencjarnej, stanowią dane statystyczne pozyskane z baz Centralnego Zarządu Służby Więziennej prezentujące ogół skazanych uzależnionych od alkoholu, odbywających karę pozbawienia wolności w latach 1998-2022.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 17.

⁷⁰ J. Morawski, *op. cit.*, s. 153.

⁷¹ A. Mazur, *Kryminogenność alkoholizmu*, „Archiwum Kryminologii” 1990, t. 17, s. 289.

⁷² S. Batawia, *Wstęp do nauki o przestępcy*, Wrocław 1984, s. 108.

⁷³ *Ibidem*, s. 108.

Tabela 1. Skazani odbywający karę pozbawienia wolności w różnych systemach w porównaniu ze skazanymi uzależnionymi od alkoholu zakwalifikowanymi do systemu terapeutycznego w Polsce w latach 1998-2022

Rok	Ogół skazanych		Skazani uzależnieni od alkoholu zakwalifikowani do systemu terapeutycznego		Wskaźnik wzrostu lb skazanych uzależnionych od alkoholu w porównaniu do ogółu skazanych %
	lb	Wskaźnik dynamiki %	lb	Wskaźnik dynamiki %	
1998	42 969	100	466	100	1,08
1999	42 191	98,18	912	195,70	2,16
2000	48 512	112,89	1696	363,94	3,49
2001	56 422	131,30	2495	535,40	4,42
2002	59 248	137,88	539	115,66	0,90
2003	60 773	141,43	734	157,51	1,20
2004	64 975	151,21	945	202,78	1,45
2005	69 191	161,02	1080	231,75	1,56
2006	73 914	172,01	1200	257,51	1,62
2007	76 033	176,94	1398	300,00	1,83
2008	73 859	171,88	1515	325,10	2,05
2009	74 116	172,48	1602	343,77	2,16
2010	71 867	167,25	1672	358,79	2,32
2011	72 692	169,17	1846	396,13	2,53
2012	76 657	178,40	1498	321,45	1,95
2013	71 595	166,62	2107	429,12	2,94
2014	70 125	163,19	2068	421,18	2,94
2015	65 664	152,81	2035	414,46	3,09
2016	65 079	151,45	2011	409,57	3,09
2017	65 769	153,06	2136	435,03	3,24
2018	64 045	149,04	2127	433,19	3,32

Rok	Ogół skazanych		Skazani uzależnieni od alkoholu zakwalifikowani do systemu terapeutycznego		Wskaźnik wzrostu lb skazanych uzależnionych od alkoholu w porównaniu do ogółu skazanych %
	lb	Wskaźnik dynamiki %	lb	Wskaźnik dynamiki %	
2019	64 811	150,83	2184	444,80	3,37
2020	58 487	136,11	1696	363,94	2,89
2021	62 644	145,79	1708	366,52	2,73
2022	62 339	145,08	1598	342,91	2,56
Średnia	64559,08	150,24	1570,72	330,65	2,43

Stan na 31 XII danego roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych statystycznych CZSW za lata 1998-2022, [https://bip.sw.gov.pl/Site Collection Documents/CZSW/statystyka/Rocznik%202005-2012%20wersja%20ost%20\(3\).pdf](https://bip.sw.gov.pl/Site Collection Documents/CZSW/statystyka/Rocznik%202005-2012%20wersja%20ost%20(3).pdf) (data wejścia: 23.02.2024)

Z przeprowadzonej analizy danych statystycznych pozyskanych z baz CZSW za lata 1998-2022 wynika, że średniorocznie w wymienionym okresie karę pozbawienia wolności odbywało około 64 559 skazanych (por. tabela 1). W analizowanych latach najmniej skazanych odbywało karę w 1999 r. – 42 191, zaś najwięcej w 2012 r. – 76 657 skazanych, co stanowi wzrost o ponad 78 punktów procentowych. Natomiast liczba skazanych uzależnionych od alkoholu odbywających karę w systemie terapeutycznym (1498 osób) w stosunku do ogólnej liczby skazanych w 2012 r. była niższa (wynosiła 1,95 %) od średniej wzrostu liczby skazanych uzależnionych od alkoholu (2,39%) w porównaniu do ogółu skazanych. Jest to zgodne z ogólną liczbą skazanych kierowanych do systemu terapeutycznego. Przy czym wyraźny wzrost liczby skazanych w systemie terapeutycznym miał miejsce do 2001 r. i od 2013 r. Było to spowodowane prowadzoną w tym czasie przez władze więzienne polityką wyraźnie akceptującą odbywanie kary w systemie terapeutycznym poza oddziałem specjalistycznym⁷⁴.

Natomiast z informacji Biura Dyrektora Generalnego Służby Więziennej, pozyskanych na wniosek autora artykułu wynika, że liczba skazanych uzależnionych od alkoholu, objętych oddziaływaniami terapeutycznymi

⁷⁴ A. Kwieciński, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności...*, s. 404; A.D. Nawój-Śleszyński, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności...*, s. 101.

w całym 2020 r. we wszystkich oddziałach terapeutycznych dla skazanych uzależnionych od alkoholu to – 4951 osób. W tym – liczba skazanych uzależnionych od alkoholu, objętych oddziaływaniami terapeutycznymi w całym 2020 r. na wniosek sądu orzekającego lub penitencjarnego – to 460 osób (pozostali tj. 4491 dobrowolnie wyrazili zgodę na udział w terapii). Przy tym jak podkreślono – każdy oddział terapeutyczny dla skazanych uzależnionych od alkoholu (jest ich 33) składa się z funkcjonariuszy, którzy tworzą zespół terapeutyczny. Liczebność osób wchodzących w skład takich zespołów zawiera się w przedziale 3-12 (ze średnią 5,39)⁷⁵.

Przedstawione ogólnopolskie zestawienia statystyczne sporządzone na podstawie tzw. „surowych” informacji liczbowych zaczerpniętych z rocznych i miesięcznych Informacji Statystycznych Centralnego Zarządu Służby Więziennej, Głównego Urzędu Statystycznego za lata 1998-2022 oraz danych pozyskanych z Biura Dyrektora Generalnego Służby Więziennej zostały wzbogacone o badania empiryczne przeprowadzone w jednostkach penitencjarnych podległych pod OISW w Białymstoku w latach 2019-2022. Badaniami objęto 116 skazanych uzależnionych od alkoholu odbywających karę pozbawienia wolności w zakładach karnych różnych typów. Ze względu na brak możliwości przebadania wszystkich skazanych, którzy przynależą do ww. grupy przeprowadzono badania reprezentatywne⁷⁶. Wybór reprezentatywnej próby badawczej został dokonany w oparciu o dobór warstwowo proporcjonalny. Jest to dobór próby stosowany „jeżeli rozkład interesującej nas cechy w zbiorowości generalnej znany jest przed rozpoczęciem badania”⁷⁷, umożliwia to bowiem zapewnienie „rzeczywistych wartości badanych cech w poszczególnych warstwach”⁷⁸. W „prostej próbie losowej” byłoby to niemożliwe⁷⁹. Udział w badaniach był dobrowolny. Z przeprowadzonych badań wynika, że spośród 116 badanych skazanych aż 68, tj. 58,6% popełniło przestępstwo pod wpływem

⁷⁵ Dane autora pozyskane na jego wniosek z Biura Dyrektora Generalnego Służby Więziennej, opracowanie wykonane przez B. Adamczewską – starszą specjalistkę, stan na 19.02.2021. Odnosna korespondencja znajduje się w posiadaniu autora.

⁷⁶ Według J. Sztumskiego badania reprezentacyjne koncentrują się na części zbiorowości ludzkiej i mają na celu dostarczenie ilościowych i porównywalnych danych w tych sytuacjach, w których nie mamy realnych możliwości przebadania wszystkich osób interesującej nas populacji. J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Katowice 1995, s.103.

⁷⁷ R. Mayntz, K. Holm, P. Hübner, *Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej*, Warszawa 1985, s. 101.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*.

alkoholu, w tym 45 po raz pierwszy skazanych, co stanowi (38,79%) i 23 recydywistów, tj. 19,82%. Zdecydowana większość odbywała karę pozbawienia wolności w zakładzie karnym typu półotwartego (por. tabela 2).

Tabela 2. Typ zakładu karnego a poprzednia karalność i popełnienie przestępstwa pod wpływem alkoholu

Wyszczególnienie				Pod wpływem alkoholu	Nie (trzeźwy)	Brak wskazań	Razem
Typ zakładu karnego a poprzednia karalność i popełnienie przestępstwa pod wpływem alkoholu	Zamknięty	P	lb	11	9	1	21
			%	9,5	7,8	0,9	18,2
		R	lb	16	10	0	26
			%	13,8	8,6	0	22,4
		Brak wskazań	lb	2	0	0	2
			%	1,7	0	0	1,7
	Otwarty	P	lb	0	0	0	0
			%	0	0	0	0
		R	lb	2	0	0	2
			%	1,7	0	0	1,7
		Brak wskazań	lb	0	0	1	1
			%	0	0	0,9	0,9
	Półotwarty	P	lb	34	9	0	43
			%	29,3	7,8	0	37,1
		R	lb	5	11	0	16
			%	4,3	9,5	0	13,8
		Brak wskazań	lb	5	0	0	5
			%	4,3	0	0	4,3

Źródło: badania własne

Biorąc pod uwagę długość orzeczonej kary, najwięcej badanych – 40 (35,4%) wskazało, że odbywa terminową karę pozbawienia wolności, ale nie doprecyzowało i nie podało jej dokładnej długości. Pod kątem długości kary drugą, najliczniejszą grupę stanowili skazani odbywający karę w przedziale od powyżej 5 do 10 lat – 17 skazanych (15% badanych).

Natomiast 15 (13,3%) skazanych odbywało karę o długości od powyżej 1,5 roku do 2 lat. Na krótszą karę – od powyżej 6 miesięcy do roku było skazanych 10 osób (8,8%). Karę od powyżej 3 do 5 lat odbywało 9 skazanych (8%). Z kolei 8 respondentów (7,1%) było skazanych na karę od powyżej 2 do 3 lat. Karę 25 lat pozbawienia wolności odbywało 4 skazanych (3,5%), zaś 3 skazanych (2,7%) odbywało karę od powyżej 15 do 20 lat pozbawienia wolności. Po 2 skazanych odbywało kary: powyżej 3 do 6 miesięcy, powyżej 10 do 15 lat i dożywotniego pozbawienia wolności. Tylko jeden skazany (0,9%) odbywał karę pozbawienia wolności do 3 miesięcy (por. tabela 3).

Z przeprowadzonych badań wynika, że najwyższy wskaźnik popełnienia przestępstwa pod wpływem alkoholu odnotowano wśród skazanych na karę pozbawienia wolności od 5 do 10 lat. W większości przypadków były to przestępstwa popełnione przeciwko zdrowiu i życiu⁸⁰.

Tabela 3. Wymiar orzeczonej kary

Wymiar orzeczonej kary	lb	%
do 3 m-cy	1	0,9
powyżej 3 do 6 m-cy	2	1,8
powyżej 6 m-cy do 1 roku	10	8,8
powyżej 1 r i 6 m-cy do 2 lat	15	13,3
powyżej 2 lat do 3 lat	8	7,1
powyżej 3 lat do 5 lat	9	8,0
powyżej 5 lat do 10 lat	17	15,0
powyżej 10 lat do 15 lat	2	1,8
powyżej 15 lat do 20 lat	3	2,7
25 lat	4	3,5
kara dożywotniego pozbawienia wolności	2	1,8
Terminowa kara (ogólnie)	40	35,3
Razem	113	100

Źródło: badanie własne.

⁸⁰ Według obowiązującego Kodeksu karnego z 1997 r., Dz.U. z 2021 r. poz. 2345 t.j. z dnia 2021.12.17 – tj. w okresie, w którym przeprowadzono badania.

Warto nadmienić, że spośród badanych uzależnionych od alkoholu zdecydowana większość (23,52%) skazanych stwierdziła, że najdłuższy okres abstynencji nie spowodowanej pobytem w jednostce penitencjarnej wynosił od trzech do sześciu miesięcy. Niektórzy skazani podawali nawet krótsze terminy abstynencji trwające maksymalnie miesiąc.

Przywołane badania potwierdzają tezę, że alkoholizm może być postrzegany jako czynnik kryminogeny w korelacji z indywidualnymi cechami osobowości, a także w powiązaniu z wpływem środowiska kulturowego⁸¹.

5. Podsumowanie i wnioski

Reasumując, poddany wieloaspektowej analizie alkoholizm jest czynnikiem sprzyjającym powstawaniu przestępstw, a tym samym wskazuje na występowanie związku pomiędzy alkoholizmem a przestępczością.

Przy tym należy uznać, że opinie dotyczące przyczynowych źródeł alkoholizowania się są różnorodne. Z jednej strony, przyjmuje się, że przyczyną alkoholizmu jest dziedziczna nieprawidłowość w przemianie materii. Z drugiej strony, uważa się zaś, że niedobór określonych węglowodanów i tłuszczów prowadzi do uzależnienia⁸². Oprócz tego niebagatelne znaczenie w związku alkoholu z przestępczością mają też problemy społeczne, sklasyfikowane przez B. Hołysta jako związki „ogólne” czy też „sociozwiązki” „w przeciwieństwie do związków postrzeganych (rozpatrywanych) między samymi tylko jednostkami”⁸³.

Analizując związki alkoholizmu z przestępczością należy również zwrócić uwagę na fakt, że osoby nietrzeźwe nierzadko stają się ofiarami przestępstw. Alkohol postrzegany jest wtedy jako czynnik wiktymogeny, mający fundamentalne znaczenie przy wyborze ofiary⁸⁴. Do takich sytuacji dochodzi szczególnie w przypadku przestępstw agresywnych i z użyciem przemocy. Wówczas wskazuje się nawet, że zachowania agresywne mogą być konsekwencją pewnego stylu życia czy też określonej formy spędzania wolnego czasu połączonej ze spożyciem alkoholu, w ramach której

⁸¹ L. Lernell, *Zarys kryminologii ogólnej*, Warszawa 1973, s. 213.

⁸² B. Hołyst, *Kryminologia*, Warszawa 2007, s. 754.

⁸³ *Ibidem*, s. 756.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 757; J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, Gdańsk 2001, s. 395.

spożywanie alkoholu jest w pewien sposób połączone kulturowo z wzorcami zachowań agresywnych⁸⁵.

Z przeprowadzonych badań skazanych obywających karę pozbawienia wolności w jednostkach penitencjarnych podległych pod OISW w Białymstoku wynika także, że wśród skazanych eksponowanych na alkoholizm, odsetek popełniania przestępstw był znacząco wyższy w porównaniu do tych, którzy nie nadużywali alkoholu. Ponadto badania wykazały, że częstotliwość spożywania alkoholu była pozytywnie skorelowana z przestępczością.

Zjawisko to może wynikać z negatywnego wpływu alkoholu na umysł i zdolność podejmowania racjonalnych decyzji. Nadużywanie alkoholu prowadzi do zmniejszenia kontroli impulsów, wywołuje agresję i sprzyja podejmowaniu ryzykownych zachowań, które często prowadzą do przestępstw.

Wnioski wynikające z przeprowadzonych badań powinny skłaniać do namysłu i mają znaczenie dla opracowania skutecznych programów interwencji i prewencji mających na celu zmniejszenie alkoholizmu i przestępczości w społeczeństwie. W tym kontekście niezwykle ważna jest pomoc postpenitencjarna udzielana osobom opuszczającym zakłady karne, mająca na celu ich readaptację do życia na wolności. W wyniku działań pomocowych osoba taka powinna uzyskać samodzielność życiową poprzez aktywizację i uruchomienie jej własnych zasobów oraz możliwości, wzmocnienia jej reintegracji społecznej i zapobieżenie powrotowi na drogę przestępstwa. Rodzaj, formę i rozmiar pomocy postpenitencjarnej dostosowuje się do okoliczności uzasadniających jej udzielenie i opiera się ją na materialnym oraz psychicznym wspieraniu byłych skazanych.

Niestety ponad połowa badanych skazanych opuszczających jednostki penitencjarne podlegające pod OISW w Białymstoku, nie otrzymała żadnej pomocy postpenitencjarnej, co jest niezgodne z koncepcją integrowania działań penitencjarnych i postpenitencjarnych. O pomyślnej readaptacji społecznej skazanych decyduje bowiem to, jak osoba funkcjonuje w pierwszych tygodniach po odzyskaniu wolności. Z badań Iwony Niewiadomskiej wynika, że u osób opuszczających zakłady karne, występują „kryzysy chroniczne”, które charakteryzują się problemami adaptacyjnymi w postaci nawykowo stosowanych mechanizmów obronnych, manifestowania różnych przejawów agresji, uzależnienia od substancji

⁸⁵ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *op. cit.*, s. 396.

psychoaktywnych, zaburzeń psychosomatycznych i dużego nasilenia trudności przystosowawczych – bezrobocia, biedy, bezdomności, problemów rodzinnych”⁸⁶. Stąd też filozofia oddziaływań postpenitencjarnych winna być ukierunkowana na realizowanie programów wspomagających zmianę jakości życia, poprzez zwiększenie motywacji jednostki do zmian w zachowaniu, zwłaszcza w zakresie odpowiedzialności za własny rozwój, budowanie relacji interpersonalnych z rodziną i przyjaciółmi oraz podnoszeniem kompetencji zawodowych.

Pozytywna readaptacja społeczna osoby opuszczającej zakład karny jest również uzależniona od ciągłości oddziaływań resocjalizacyjnych. Efekt powstrzymywania od alkoholu uzyskany w fazie oddziaływań penitencjarnych winien być kontynuowany, aby utrzymać ten rezultat zachowań na wolności. Aby zachować funkcjonalne powiązanie procesu resocjalizacji w jednostce penitencjarnej i po jej opuszczeniu, I. Niewiadomska słusznie postuluje, zatrudnianie psychologów jako kuratorów sądowych, których podstawową metodą postępowania jest praca z indywidualnym przypadkiem osoby nieprzystosowanej społecznie⁸⁷. Poza tym byli skazani powinni stanowić ważną grupę beneficjentów w ośrodkach interwencji kryzysowej. Do podstawowych form pracy tego typu ośrodków zalicza się: kontakt telefoniczny, pomoc ambulatoryjną, interwencyjne służby ruchome (ich zadaniem jest zgłaszanie się na miejsce, w którym znajduje się osoba w kryzysie) oraz formy stacjonarne, np. zatrzymanie się w hotelu. Bardzo ważną rolę w pozytywnym przystosowaniu społecznym jednostek opuszczających zakłady karne mogą odgrywać kościoły, wolontariusze, grupy terapeutyczne, a także specjalistyczne leczenie i rehabilitacja lecznicza. Równie ważna jest aktywizacja społeczno-zawodowa, powiązana z działaniami o charakterze edukacyjnym i informacyjnym.

Wyniki badań skłaniają też do zgłoszenia bardziej ogólnych postulatów dotyczących traktowania skazanych uzależnionych od alkoholu, którzy odbyli wymierzoną karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym.

Należy rozważyć propozycję, aby osoby, które zakończyły terapię po opuszczeniu izolacji penitencjarnej miały formalną możliwość kontynuowania pomocy w zakresie wzmocnienia efektów odbytej terapii

⁸⁶ I. Niewiadomska, *Osobowościowe uwarunkowania skuteczności kary pozbawienia wolności*, Lublin 2007, s. 222.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 225.

i utrzymania ukształtowanych w systemie terapeutycznym społecznie pożądanych postaw.

W celu wzmocnienia efektów prowadzonej terapii i zmniejszenia prawdopodobieństwa powrotu do przestępstwa warto wprowadzić postulat nawiązania współpracy jednostek penitencjarnych z ośrodkami leczenia odwykowego funkcjonującymi w warunkach wolnościowych.

Bibliografia

Akty normatywne

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. z 2023 r. poz. 127).

Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 15 grudnia 2021 r. w sprawie siedzib, terytorialnego zasięgu i szczegółowego zakresu działania dyrektorów okręgowych Służby Więziennej oraz struktury organizacyjnej okręgowych inspektoratów Służby Więziennej (Dz. Urz. Ministra Sprawiedliwości poz. 320).

Literatura

Adamski A., *Uwagi na temat powiązań między nadużywaniem alkoholu i przestępczością w świetle danych statystycznych*, „Państwo i Prawo” 1978, nr 7(389).

Barlow H. D, *Introduction to criminology, Seventh Edition*, Nowy Jork 1996.

Batawia S., *Wstęp do nauki o przestępcy*, Wrocław 1984.

Błachut J., Gaberle A., Krajewski K., *Kryminologia*, Gdańsk 2001.

Bossowski J., *Unarodowienie czy unifikacja prawa karnego jako problem przyszłości*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1925, nr 1.

Godyla R., *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2003, t. XIII.

Głowik T., *System terapeutyczny w jednostkach penitencjarnych*, „Świat Problemów” 2002, nr 5 (112).

Helgason T., *Epidemiologia alkoholizmu – uzależnienia od alkoholu*, w: *Alkohol oraz związane z nim problemy społeczne i zdrowotne*, red. I. Wald, Warszawa 1986.

Hofmański P., Paprzycki L.K., w: *Kodeks Karny. Komentarz*, red. M. Filar, Warszawa 2014.

Hołyst B., *Kryminologia*, Warszawa 2007.

Hołyst B., *Kryminologia*, Warszawa 2016.

Jabłońska E., *Alkohol jako czynnik kryminogeny i wiktymogeny w przestępstwach zabójstwa na przykładzie spraw rozpoznawanych przez Sąd Okręgowy w Krośnie*, „*Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały*” 2016, nr 2.

Kalisz T., *Sędziowski nadzór penitencjarny. Polski model nadzoru i kontroli nad legalnością i prawidłowością wykonywania środków o charakterze izolacyjnym*, Wrocław 2010.

Kessel N., Walton H., *Alkoholizm*, Warszawa 1967.

Kodeks karny z komentarzem, Lwów 1932.

Kotowska M., *Zjawisko patologii społecznej w ujęciu kryminologicznym*, „*Studia Prawnoustrojowe*” 2009, nr 9.

Kulisewicz T., *Zespół uzależnienia od alkoholu*, w: *Alkohol oraz związane z nim problemy społeczne i zdrowotne*, red. I. Wald, Warszawa 1986.

Kwieciński A., *Skazani odbywający karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym*, „*Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego*” 2005, red. L. Bogunia, t. XVIII.

Kwieciński A., *Penitencjarny model postępowania z osobami uzależnionymi od środków odurzających i substancji psychotropowych*, „*Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego*” 2004, t. XV, red. L. Bogunia.

Lernell L., *Zarys kryminologii ogólnej*, Warszawa 1973.

Machel H., *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej – casus polski. Studium penitencjarno-pedagogiczne*, Kraków 2006.

Makarewicz J., *Zbrodnie i kara. Wiedza Współczesna*, t. 3, Lwów 1922.

Mayntz R., Holm K., Hübner P., *Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej*, Warszawa 1985.

Mazur A., *Kryminogenność alkoholizmu*, „*Archiwum Kryminologii*” 1990, t. 17.

Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych ICD-10 (International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems, ICD 10), wyd. Światowa Organizacja Zdrowia 2009.

Morawski J., *Alkohol a przestępstwa i wykroczenia*, w: *Alkohol oraz związane z nim problemy społeczne i zdrowotne*, red. I. Wald, Warszawa 1986.

Neymark E., *Zarys Etiologii Kryminalnej*, Warszawa 1925.

Niewiadomska I., *Osobowościowe uwarunkowania skuteczności kary pozbawienia wolności*, Lublin 2007.

Ostrihanska Z., *Wielokrotni recydywiści o wczesnym i późnym początku karalności*, (w:) „Archiwum Kryminologii” 1969, t. IV, red. S. Batawia.

Ratajczak A., w: *Kryminologia*, red. W. Świda, Warszawa 1977.

Sławińska J., *Stan nietrzeźwości a czyn przestępczy*, „Problemy Alkoholizmu” 1986, nr 11.

Smarzyński H., *Alkoholizm – Rodzina – Dzieci, Patologia społeczna – Zapobieganie*, Warszawa 1979.

Sztumski J., *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Katowice 1995.

Szymanowski T., w: T. Szymanowski, Z. Świda (red.), *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz. Ustawy dodatkowe. Akty Wykonawcze*, Warszawa 1998.

Tarnawski M., *Leczenie odwykowe osób uzależnionych od alkoholu*, „Palestra” 1985, t. 29/11(335).

Trafny M., *Zasada humanitaryzmu w kodeksie karnym*, „Prokuratura i Prawo” 2007, nr 3.

Wachholz L., *Alkoholizm a przestępstwo 1927*, w: Leona Wachholza *rozważania o przyczynach zbrodni*, wyb. i oprac. J. Widacki, Kraków 2008.

Walczak S., *Postępowanie ze skazanymi w polskim systemie penitencjarnym. Zarys polityki penitencjarnej*, Warszawa 1992.

Wdowiak L., *Orzecznictwo sądowo-psychiatryczne w niektórych stanach psychopatologicznych*, w: *Materiały z konferencji w 1971 roku na temat wybranych zagadnień orzecznictwa sądowo-psychiatrycznego w postępowaniu karnym*, Warszawa 1972.

Widacki J., *Leon Wachholz, zapomniany polski kryminolog*, „Archiwum Kryminologii” 2018, t. 60.

Wielec M., *Znaczenie i rola systemów wykonywania kary pozbawienia wolności w resocjalizacji skazanego*, w: *Autorytet i godność służb penitencjarnych a skuteczność metod resocjalizacji*, red. J. Świtka, M. Kuć, I. Niewiadomska, Lublin 2004.

Włodarczyk E., *Zaburzenia związane z używaniem alkoholu – obraz i możliwości pomocy*, w: *Człowiek w pułapce problemów: psychospołeczne problemy jednostki oraz instytucjonalne i pozainstytucjonalne sposoby ich rozwiązywania*, red. H. Karaszewska, Poznań 2020.

Zamroczyńska M., w: *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, red. A. Gerecka-Żołyńska, Warszawa 2023.

Żeromska-Charlińska J., *Współczesne oblicza przemocy jako przejaw choroby alkoholowej*, [w:] *Nowe oblicza uzależnień*, red. E. Łuczak, Olsztyn 2009.

Global status report on alcohol and health, World Health Organization, Printed in Switzerland. 2011.

https://www.who.int/substance_abuse/publications/global_alcohol_report/msbgsru_profiles.pdf (data wejścia: 24.06.2021)

Michał Prusek¹

**OBRONA OBLIGATORYJNA ZE WZGLĘDU NA
WIEK SKAZANEGO W POSTĘPOWANIU KARNYM
WYKONAWCZYM**

**MANDATORY DEFENSE DUE TO THE AGE OF
THE CONVICTED IN EXECUTIVE CRIMINAL
PROCEEDINGS**

Otrzymano: 13.01.2023 Zaakceptowano 10.06.2024 Opublikowano: 30.06.2024

DOI: 10.5604/01.3001.0054.5740

Artykuł Oryginalny

Źródło finansowania – badania własne

Streszczenie

Wykonanie orzeczonych kar i środków oraz likwidacja ich skutków stanowi ostatnie stadium procesu karnego, do którego odpowiednie zastosowanie mają przepisy regulujące postępowanie we wcześniejszych stadiach. W postępowaniu karnym dostrzega się wielość podstaw obrony obligatoryjnej nieletniego oraz niepełnoletniego oskarżonego, które różnicują moment zakończenia obrony obligatoryjnej. Zawarta w niniejszym artykule analiza zmierza do odpowiedzi na pytanie, czy również w postępowaniu karnym wykonawczym istnieje dualizm podstaw obrony obligatoryjnej ze względu na wiek skazanego oraz jaki jest zakres normowania każdej z nich. W badaniach wykorzystano metodę dogmatyczno-prawną i historyczną. W rezultacie z uwagi na to, że w stadium

¹ Dr Michał Prusek, adiunkt w Katedrze Prawa Karnego Instytutu Nauk Prawnych Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Opolskiego, adwokat w Izbie Adwokackiej w Katowicach, e-mail: michal.prusek@uni.opole.pl, ORCID: 0000-0002-4652-5529.

wykonawczo-likwidacyjnym status nieletniego posiadany uprzednio przez skazanego traci na znaczeniu, nie dochodzi do zwielokrotnienia podstaw obrony obligatoryjnej ze względu na wiek skazanego. Tym samym obrona obligatoryjna ze względu na wiek skazanego dobiega końca z chwilą ukończenia przez niego 18 lat. Wyniki przeprowadzonych badań zwiększają klarowność interpretacji przepisów z zakresu podstaw obrony obligatoryjnej w postępowaniu karnym wykonawczym.

Słowa kluczowe: obrona obligatoryjna skazanego, obrona młodocianego skazanego, podstawy obrony obligatoryjnej, prawo do obrony skazanego, zakończenie obrony obligatoryjnej.

Abstract

The execution of the imposed penalties and measures and the elimination of their effects is the last stage of the criminal trial, to which the provisions regulating proceedings in the earlier stages apply. In criminal proceedings, there are many grounds for mandatory defense of a minor and an underage accused, which differ in the moment of ending the obligatory defense. The analysis carried out in this article aims to answer the question whether there is also a duality in the basis of obligatory defense in executive criminal proceedings due to the age of the convict and what is the scope of each of them. The research used dogmatic-legal and historical methods. As a result, due to the fact that at the execution and liquidation stage, the minor status previously held by the convict loses its importance, the grounds for mandatory defense are not multiplied due to the convict's age. Therefore, the mandatory defense due to the convict's age ends when he or she turns 18. The results of the conducted research increase the clarity of interpretation of the provisions regarding the basics of mandatory defense in executive criminal proceedings.

Keywords: obligatory defense of a convict, defense of a juvenile convict, basics of mandatory defense, the convict's right to defense, ending obligatory defense

1. Wstęp

Jedną z podstaw obrony obligatoryjnej w postępowaniu karnym wykonawczym w myśl art. 8 § 2 pkt 3 k.k.w.² jest nieukończenie przez skazanego 18 roku życia. Wskazany przepis zredagowany jest niemalże identycznie jak art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k.³ Przypomnienia wymaga, że postępowanie wykonawcze stanowi ostatnie stadium procesu karnego⁴. Stąd na podstawie art. 1 § 2 k.k.w. w postępowaniu wykonawczym w zakresie nieuregulowanym w k.k.w. stosuje się odpowiednio przepisy k.p.k. Powstaje zatem wątpliwość czy słusznie ustawodawca dwukrotnie uregulował podstawy obrony obligatoryjnej w tożsamy sposób. Czy ma tutaj miejsce nadregulacja, którą należałoby skorygować? Wymienione podstawy obrony obligatoryjnej nieletnich w procesie karnym należy dodatkowo uzupełnić o art. 67 ust. 2 pkt 1 u.w.r.n.⁵, zgodnie z którym jeżeli nieletni odpowiada w postępowaniu karnym na zasadach określonych w art. 10 § 2 k.k.⁶, musi mieć obrońcę od chwili przekazania sprawy prokuratorowi. Mając na uwadze wskazane wyżej zależności między k.p.k. i k.k.w. rodzi się pytanie jaki wpływ na kształt obrony obligatoryjnej nieletnich w postępowaniu wykonawczym ma przytoczony art. 67 ust. 2 pkt 1 u.w.r.n.

² Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. z 2023 r. poz. 127, ze zm.); dalej: k.k.w.

³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. z 2022 r. poz. 1375, ze zm.); dalej: k.p.k.

⁴ M. Płatek, *Rola prawa karnego wykonawczego w zapobieganiu przestępczości*, „Studia Iuridica” 2000, nr 38, s. 110, 128; postanowienie SN z 29.10.2015 r., II KK 280/15, LEX nr 1994073. Zob. też K. Dąbkiewicz, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2018, s. 32; K. Zgryzek, w: *Proces karny*, red. J. Zagrodnik, Warszawa 2019, s. 473-475; W. Cieślak, w: *System Prawa Karnego Procesowego. Tom XIV. Tryby szczególne*, red. P. Hofmański, F. Prusak, Warszawa 2015, s. 247; M. Cieślak, w: *Marian Cieślak. Dzieła wybrane. Tom II. Polska procedura karna. Podstawowe założenia teoretyczne*, red. S. Waltoś, Kraków 2011, s. 44-46; B. Janusz-Pohl, *Immunitety w polskim postępowaniu karnym* Warszawa 2009, s. 236-240; R. Seweryn, *O niektórych aspektach zawieszenia postępowania wykonawczego*, „Prokuratura i Prawo” 2021, nr 9, s. 88; S. Steinborn, *Postępowanie przed sądem pierwszej instancji. Uwagi ogólne*, w: *Kodeks postępowania karnego. Komentarz do wybranych przepisów*, red. S. Steinborn, LEX/el. 2016, teza 1 i 2; W. Sych, *Wpływ pokrzywdzonego na tok postępowania przygotowawczego w polskim procesie karnym*, Kraków 2006, s. 13-14; uchwała SN całej Izby SN – Izby Karnej z 9.10.2000 r., I KZP 4/00, LEX nr 43432.

⁵ Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (Dz.U. poz. 1700); dalej: u.w.r.n.

⁶ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2022 r. poz. 1138, ze zm.); dalej: k.k.

2. Geneza wielości podstaw obrony obligatoryjnej nieletnich

Poszukując przyczyn kształtu obecnego stanu prawnego należy rozpocząć od k.p.k. z 1928 r.⁷, w którym zawarto przepisy regulujące nie tylko postępowanie przygotowawcze i jurysdykcyjne, lecz także wykonawcze. Co więcej, mimo że w XX-leciu międzywojennym dostrzegano potrzebę utworzenia autonomicznego postępowania w sprawach nieletnich⁸, nie udało się uchwalić odpowiedniej w tym celu ustawy. Stąd również status nieletnich w postępowaniu zmierzającym do pociągnięcia ich do odpowiedzialności za popełnione czyny karalne ukształtowany był przez przepisy k.p.k. z 1928 r. oraz k.k. z 1932 r.⁹ Podstawą obrony obligatoryjnej nieletnich w postępowaniu karnym był art. 88 § 1 k.p.k. z 1928 r., zgodnie z którym przed wszystkimi sądami oskarżony musi mieć obrońcę jeżeli nie ukończył 17 roku życia, a nie staje przed sądem dla nieletnich¹⁰.

Tendencje uchwalenia odrębnej ustawy regulującej postępowanie w sprawach nieletnich powróciły po zakończeniu II wojny światowej. Rozpoczęto prace nad projektem ustawy, które to prace zakończyły się uchwaleniem u.p.n.¹¹ dopiero w 1982 r. Równocześnie opracowywano w 1969 r. projekty ustaw: k.p.k.¹², k.k.¹³ oraz k.k.w.¹⁴ Wymienione trzy kodyfikacje karne nie zawierały jednak przepisów dotyczących nieletnich, gdyż zakładano, że status tych osób zostanie kompleksowo uregulowany

⁷ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. Nr 33 poz. 313); dalej: k.p.k. z 1928 r.

⁸ B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne nieletnich od opieki do odpowiedzialności*, Warszawa 2007, s. 271-275, 282; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle standardów europejskich*, Warszawa 2015, s. 40; A. Grześkowiak, *Prawo nieletnich*, Warszawa 2020, s. 51-52; V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce*, Warszawa 2013, s. 41.

⁹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny (Dz.U. Nr 60, poz. 571, ze zm.); dalej: k.k. z 1932 r.

¹⁰ A. Grześkowiak, *Prawo...*, s. 46-47, 53; V. Konarska-Wrzošek, *Prawny...*, s. 34-45; M. Zimna, *Kształtowanie się instytucji obrony obligatoryjnej w świetle ostatnich zmian kodeksu postępowania karnego*, „Ius Novum” 2015, nr 4, s. 33.

¹¹ Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. z 2018 r. poz. 969, ze zm.); dalej: u.p.n.

¹² Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. Nr 13 poz. 96); dalej: k.p.k. z 1969 r.

¹³ Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. – Kodeks karny (Dz.U. Nr 13 poz. 94); dalej: k.k. z 1969 r.

¹⁴ Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. Nr 13 poz. 98); dalej: k.k.w. z 1969 r.

w u.p.n. Stąd z chwilą wejścia w życie zarówno art. 70 k.p.k. z 1969 r., jak i art. 9 k.k.w. z 1969 r. nie zawierały podstaw obrony obligatoryjnej dla osób nieletnich. Prace nad ustawą, która miała ten zakres regulować nadal trwały. Aby zatem nie dopuścić do powstania luki w przepisach, ustawodawca tymczasowo przywrócił wybrane przepisy k.p.k. z 1928 r. oraz k.k. z 1932 r. dotyczące nieletnich, w tym także te obowiązujące do korzystania z pomocy obrońcy¹⁵.

Stan ten trwał do wejścia w życie u.p.n.¹⁶ W jej art. 99 § 1 pkt 1 lit. b zastrzeżono, że nieletni musi mieć obrońcę w postępowaniu karnym jeżeli będą spełnione przesłanki warunkowej odpowiedzialności karnej nieletnich z art. 9 § 2 k.k. z 1969 r., a postępowanie wszczęto przed ukończeniem przez nieletniego 18 lat. Jednocześnie w art. 1 § 2 pkt 1 oraz art. 1 § 1 pkt 2 u.p.n. zdefiniowano nieletniego w postępowaniu w sprawach o czyny karalne, jako osobę, która dopuściła się takiego czynu po ukończeniu 13 roku życia, a nie ukończyła 17 lat¹⁷. Nowelizacją z 10.09.2000 r. przeniesiono treść art. 99 § 1 pkt 1 lit. b do art. 18 § 2 pkt 1 lit. b u.p.n. bez modyfikacji¹⁸.

¹⁵ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie...*, s. 36, 44; M. Zimna, *Kształtowanie...*, s. 34; P. Kobes, *Orzekanie i wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec nieletnich w Polsce*, Warszawa 2015, s. 21-23; A. Grześkowiak, *Prawo...*, s. 54; K. Eichstaedt, *Postępowanie przed sądem w sprawach nieletnich*, Warszawa 2008, s. 26; B. Stańdo-Kawecka, *Odpowiedzialność nieletnich na tle nowej kodyfikacji karnej*, „Prokuratura i Prawo” 1998, nr 7-8, s. 31. Zob. szerzej: ustawa z dnia 22 grudnia 1969 r. o utrzymaniu w mocy na okres przejściowy niektórych dotychczasowych przepisów prawa karnego (Dz.U. Nr 37 poz. 311).

¹⁶ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie...*, s. 36-37, 40, 44; P. Kobes, *Orzekanie...*, s. 21-23; A. Grześkowiak, *Prawo...*, s. 54; K. Eichstaedt, *Postępowanie...*, s. 26.

¹⁷ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie...*, s. 39; Idem, *Sądy rodzinne w Polsce orzekające w sprawach nieletnich – wczoraj, dziś i jutro*, w: *Problemy penologii i praw człowieka na początku XXI stulecia. Księga poświęcona pamięci Profesora Zbigniewa Hołdy*, red. K. Krajewski, B. Stańdo-Kawecka, Warszawa 2011, s. 207; G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość i jej granice*, Warszawa 1993, s. 101; A. Krukowski, w: *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, red. A. Krukowski, Warszawa 1991, s. 19; B. Stańdo-Kawecka, *Prawo...*, s. 301; M. Maraszek, *Glosa do wyroku SN z dnia 22 kwietnia 2009 r., III KK 21/09, LEX/el.* 2010, teza 2.III.; A. Strzembosz, *Nowa ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Próba komentarza*, Warszawa 1983, s. 9-10, 18; K. Gromek, *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Warszawa 2004, s. 59; V. Konarska-Wrzošek, w: *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, red. P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, Warszawa 2019, s. 32; T. Bojarski, w: *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, red. T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, Warszawa 2016, s. 47-48, 51.

¹⁸ Ustawa z dnia 15 września 2000 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. Nr 91 poz. 1010).

3. Analiza stanu prawnego po 1997 r.

W dniu 06.06.1997 r. uchwalono obecnie obowiązujące k.k., k.p.k. oraz k.k.w. W art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k. przyjęto, że w postępowaniu karnym oskarżony musi mieć obrońcę jeżeli jest nieletni, natomiast w art. 8 § 2 pkt 3 k.k.w. – iż w postępowaniu przed sądem skazany musi mieć obrońcę jeżeli nie ukończył 18 lat. Jednocześnie bez zmian pozostawiono art. 99 § 1 pkt 1 lit. b u.p.n. Już wówczas zaistniało zwielokrotnienie podstaw obrony obligatoryjnej nieletnich, które z pewnymi modyfikacjami przetrwało do chwili obecnej. Zatem odpowiedzi na zadane na wstępie pytania może częściowo dostarczyć analiza zarysowanego po 1997 r. stanu prawnego.

Obrona obligatoryjna zastrzeżona zarówno w art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k., jak i w art. 8 § 2 pkt 3 k.k.w. stanowi wyraz tej samej zasady prawa do obrony¹⁹ wyrażonej w art. 42 ust. 2 Konstytucji RP²⁰, art. 6 ust. 3 lit. b i c EKPC²¹, art. 14 ust. 3 lit. b i d MPPOiP²². Słusznie jednak dostrzega się zróżnicowanie celów obrony w stadium postępowania przygotowawczego i jurysdykcyjnego względem postępowania wykonawczego. W ostatnim stadium procesu karnego celem obrony jest nie tyle odpieranie zarzutów, co modyfikowanie i zmniejszenie dolegliwości kary oraz ochrona

¹⁹ Z. Hołda, *Obronca w postępowaniu wykonawczym (wybrane problemy)*, w: *Zasady procesu karnego wobec wyzwań współczesności. Księga ku czci profesora Stanisława Waltosia*, red. J. Czapska, A. Gaberle, A. Światłowski, A. Zoll, Warszawa 2000, s. 406-408; K. Dąbkiewicz, *Kodeks karny...*, s. 79; J. Lachowski, w: *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, red. J. Lachowski, Warszawa 2021, s. 52; M. Kornak, *Glosa do postanowienia SN z dnia 27 lutego 2013 r., I KZP 27/12*, LEX/el. 2013. Zob. też K. Postulski, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2017, s. 94; J. Deszyńska, *Kilka uwag o prawie do obrony formalnej w postępowaniu karnym wykonawczym i jego ograniczeniach*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2009, nr 64-65, s. 171; Z. Mierzejewski, *Prawo do odwołania się w sprawach karnych w ujęciu wynikającym z Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej*, „Prokuratura i Prawo” 2020, nr 4-5, s. 37; M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Warszawa 2021, s. 667-668; wyroki TK: z 25.11.2014 r., K 54/13, LEX nr 1548179; z 3.11.2004 r., K 18/03, LEX nr 133746; z 10.12.2012 r., K 25/11, LEX nr 1230330; z 19.02.2008 r., P 48/06, LEX nr 346349; wyrok ETPC z 12.02.2013 r., 152/04, *Siergiej Jefimenko przeciwko Rosji*, Legalis nr 1460370.

²⁰ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483).

²¹ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 4 listopada 1950 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284).

²² Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167).

skazanego przed arbitralnymi działaniami organów²³. Stąd prawu do obrony w k.k.w. nadaje się autonomiczny charakter względem prawa do obrony z k.p.k.²⁴ Dostarczając dalszych argumentów uzasadniających odrębne uregulowanie podstaw obrony obligatoryjnej w k.k.w. i k.p.k., należy wskazać, iż art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k. zastrzega obronę obligatoryjną w całym toku procesu karnego, natomiast art. 8 § 2 pkt 3 k.k.w. ogranicza obronę obligatoryjną jedynie do postępowania przed sądem. Dlatego w pozostałym zakresie skazany ma nie obowiązek, lecz jedynie prawo do korzystania z pomocy obrońcy²⁵. Gdyby ustawodawca w art. 8 § 2 pkt 3 k.k.w. nie uchwalił samodzielnej podstawy obrony obligatoryjnej, na podstawie art. 1 § 2 k.k.w. odpowiednie zastosowanie znalazłby art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k., przez co obowiązek korzystania z pomocy obrońcy mógłby wykraczać poza postępowanie przed sądem. Również zakres podmiotowy art. 8 § 2 pkt 3 k.k.w. oraz art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k. pierwotnie się różnił. Pierwszy z wymienionych przepisów uzależniał obronę obligatoryjną od wieku skazanego *tempore procedendi*. Ukończenie przez skazanego 18 lat skutkowało zakończeniem obowiązku korzystania z pomocy obrońcy przed sądem²⁶ z zastrzeżeniem, że zdaniem części autorów obrona obligatoryjna trwała do prawomocnego zakończenia postępowania sądowego, w trakcie którego skazany osiągnął wspomniany wiek²⁷. Natomiast art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k. wymagał posiadania statusu nieletniego, co interpretowano zgodnie z definicją zawartą w art. 1 § 2 pkt 1 oraz art. 1 § 1 pkt 2 u.p.n. Stąd przepis ten warunkował obronę obligatoryjną od popełnienia przez

²³ T. Grzegorzcyk, *Obronca w postępowaniu karnym wykonawczym*, „Palestra” 1989, nr 3, s. 51; J. Deszyńska, *Kilka...*, s. 171.

²⁴ J. Konecki, *Niepoczytalny sprawca czynu zabronionego w postępowaniu karnym*, Warszawa 2015, s. 227; Z. Hołda, *Obronca...*, s. 409.

²⁵ J. Deszyńska, *Obronca w postępowaniu wykonawczym na przykładzie Sądu Rejonowego dla Krakowa Krowodrzy w Krakowie*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2010, nr 1, s. 223; K. Postulski, *Status skazanego w postępowaniu przed sądem*, „Prokuratura i Prawo” 2010, nr 1-2, s. 204; Z. Hołda, *Obronca...*, s. 411; S. Lelental, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2020, s. 67-70; J. Lachowski, w: *Kodeks...*, s. 53-54; T. Przesławski, M. Rokosz, *Komentarz do art. 8*, w: *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, red. T. Przesławski, W. Sych, LEX/el. 2023, teza 13.

²⁶ K. Postulski, *Kodeks...*, s. 100.

²⁷ Tak K. Dąbkiewicz, *Kodeks karny...*, s. 89; Z. Hołda, w: *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Z. Hołda, K. Postulski, Gdańsk 2005, s. 93; Słusznie odmiennie J. Lachowski, w: *Kodeks...*, s. 54-55; K. Postulski, *Obrona obligatoryjna w postępowaniu wykonawczym determinowana wiekiem sprawcy. Glosa do postanowienia SN z dnia 2 lutego 2016 r., IV KK 337/15*, LEX/el. 2016, teza 2.

oskarżonego czynu między 13. a 17. rokiem życia²⁸. Tym samym znaczenie dla istnienia obowiązku korzystania z pomocy obrońcy miał wiek oskarżonego *tempore procedendi*, a ukończenie przez oskarżonego w toku postępowania 17. czy 18. roku życia nie kończyło obrony obligatoryjnej²⁹. Artykuł 79 § 1 pkt 1 k.p.k. korespondował z art. 99 § 1 pkt 1 lit. b u.p.n. z tą różnicą, że nie warunkował obowiązku korzystania z pomocy obrońcy od wszczęcia postępowania przed ukończeniem przez oskarżonego 18 lat.

Z czasem krytyce³⁰ poddano uzależnienie istnienia obrony obligatoryjnej od wieku oskarżonego *tempore criminis* z pominięciem wieku *tempore procedendi*, co w konsekwencji doprowadziło do zmiany art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k. Od 01.07.2015 r. zgodnie z przytoczonym przepisem podstawą obrony obligatoryjnej w procesie karnym jest nieukończenie przez oskarżonego 18 lat *tempore procedendi*³¹, podobnie jak w art. 8 § 2 pkt 3 k.k.w.

²⁸ Z. Gostyński, w: *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. Z. Gostyński, Warszawa 2000, t. I, s. 330, 333; W. Posnow, w: *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. J. Skorupka, Warszawa 2015, s. 269; P. Hofmański, E. Sadzik, K. Zgryzek, w: *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. P. Hofmański, E. Sadzik, K. Zgryzek, Warszawa 2011, t. I, s. 534-535; K. Dąbkiewicz, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz do zmian 2015*, Warszawa 2015, s. 94; T. Grzegorzczak, *Kodeks postępowania karnego. Tom I. Artykuły 1-467*, Warszawa 2014, s. 349; M. Maraszek, *Glosa do wyroku SN z dnia 1 czerwca 2006 r., V KK 158/06*, LEX/el. 2010, teza 3.I, 3.II; Idem, *Glosa do wyroku SN z dnia 26 czerwca 2008 r., V KK 126/08*, LEX/el. 2012, wstęp i teza I; R. A. Stefański, *Obrona obligatoryjna w polskim procesie karnym*, Warszawa 2012, s. 104; wyrok SN z 21.10.2008 r., IV KK 308/08, LEX nr 491421; wyrok SN z 21.10.2008 r., IV KK 311/08, LEX nr 469188.

²⁹ P. Hofmański, E. Sadzik, K. Zgryzek, w: *Kodeks...*, t. I, s. 534-535; W. Posnow, w: *Kodeks...*, Warszawa 2015, s. 270-271; T. Grzegorzczak, *Kodeks...*, s. 349; M. Maraszek, *Glosa do wyroku SN z dnia 1 czerwca...*, teza 3.I, 3.II; A. Masłowska, *Nawiązanie stosunku obrończego w świetle nowelizacji kodeksu postępowania karnego*, „Prokurator” 2003, nr 2, s. 65; K. Eichstaedt, *Komentarz do art. 79*, w: *Kodeks postępowania karnego. Tom I. Komentarz aktualizowany*, red. D. Świecki, LEX/el. 2022, teza 5; K. Eichstaedt, *Postępowanie...*, s. 69; D. Drajewicz, *Obronca z urzędu w znówelizowanym Kodeksie postępowania karnego*, „Monitor Prawniczy” 2016, nr 5, s. 244; postanowienie SO w Tarnowie z 13.05.2008 r., II KZ 163/08, LEX nr 1713141; wyrok SN z 1.06.2006 r., V KK 158/06, LEX nr 188369.

³⁰ T. Grzegorzczak, *Kodeks...*, s. 349. Zob. też K. Eichstaedt, *Komentarz do art. 79...*, teza 5; R.A. Stefański, *Obrona obligatoryjna w polskim...*, s. 99-100.

³¹ Ustawa z dnia 27 września 2013 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 1247). Zob. szerzej Uzasadnienie rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Kodeks karny i niektórych innych ustaw, druk sejmowy nr 870, Sejm VII kadencji, s. 28 i 30, <https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/druk.xsp?nr=870>, (dostęp: 1.03.2023 r.); M. Zimna, *Kształtowanie...*, s. 40; R.A. Stefański, *Obrona obligatoryjna po 1 lipca 2015 r.*, w: *Obronca i pełnomocnik w procesie karnym po 1 lipca 2015 r. Przewodnik po zmianach*, red. P. Wiliński, Warszawa 2015, s. 28; K. Zgryzek, *Prawo do obrony po noweli wrześniowej – kilka uwag*, w: *Wokół*

Mimo że doszło do zrównania zakresu podmiotowego przytoczonych przepisów, nadal aktualność zachowują pozostałe argumenty uzasadniające odrębne uregulowanie podstaw obrony obligatoryjnej w k.p.k. i k.k.w., w tym inne cele prawa do obrony oraz ograniczenie obowiązku korzystania z pomocy obrońcy do postępowania przed sądem w postępowaniu wykonawczym.

Wskutek zmiany art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k. przyjęto, że obrona obligatoryjna nieletnich w procesie karnym kończy się z chwilą ukończenia 18 lat w toku postępowania³². Należy jednak zwrócić uwagę, że mimo modyfikacji art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k. bez zmian pozostawiono art. 18 § 2 pkt 1 lit. b u.p.n. Stąd jeżeli oskarżony popełnił czyn zabroniony między 13. a 17. rokiem życia, spełnione były przesłanki warunkowej odpowiedzialności z art. 10 § 2 k.k., a postępowanie wszczęto przed ukończeniem przez oskarżonego 18 roku życia, był on zobowiązany korzystać z pomocy obrońcy nawet jeżeli później w toku postępowania ukończył 18 lat³³. W świetle powyższego nie zawsze ukończenie *tempore procedendi* 18. roku życia przez oskarżonego skutkowało zakończeniem obrony obligatoryjnej.

Uchwalenie 09.06.2022 r. u.w.r.n. spowodowało utratę mocy obowiązującej art. 1 § 2 pkt 1, art. 1 § 1 pkt 2 i art. 18 § 2 pkt 1 lit. b u.p.n. Jednak treść uchylonych przepisów została zastąpiona podobnymi art. 1

gwarancji współczesnego procesu karnego. *Księga jubileuszowa profesora Piotra Kruszyńskiego*, red. B.T. Bieńkowska, H. Gajewska-Kraczkowska, M. Rogacka-Rzewnicka, 2015, s. 561; K.T. Boratyńska, P. Czarnecki, w: *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. A. Sakowicz, Warszawa 2023, s. 314.

³² R. A. Stefański, w: *Kodeks postępowania karnego. Tom I. Komentarz do art. 1-166*, red. R.A. Stefański, S. Zabłocki, Warszawa 2017, s. 883; D. Drajewicz, *Obronca...*, s. 244; D. Świecki, *Czynności procesowe obrońcy i pełnomocnika w sprawach karnych*, Warszawa 2016, s. 64; J. Kosonoga, *Appointed counsel for the defence in the polish criminal proceeding*, „Ius Novum” 2016, nr 2, s. 100; W. Posnow, w: *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. J. Skorupka, Warszawa 2021, s. 243-244; K. Zgryzek, *Obrona obligatoryjna w polskim procesie karnym – zagadnienia wybrane*, „Radca Prawny. Zeszyty Naukowe” 2019, nr 4, s. 38; M. Smarzewski, *Granice efektywności prawa do korzystania z pomocy obrońcy w kontekście ostatnich nowelizacji KPK*, „Monitor Prawniczy” 2016, nr 21, s. 1155; K. Eichstaedt, *Komentarz do art. 79...*, teza 5; postanowienie SN z 2.02.2016 r., II KK 288/15, LEX nr 2194922; postanowienie SN z 2.02.2016 r., IV KK 337/15, LEX nr 1976250.

³³ S. Steinborn, *Komentarz do art. 79*, w: *Kodeks...*, teza 3; D. Świecki, *Czynności...*, s. 64; K. Zgryzek, *Prawo...*, s. 561; R. A. Stefański, *Konstytucyjne prawo do obrony a obrona obligatoryjna w świetle noweli z dnia 27 września 2013 r.*, w: *Prawo do obrony w postępowaniu penalnym. Wybrane aspekty*, Warszawa 2014, s. 20-21; M. Porwisch, *Pokrzywdzony w postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Probacja” 2016, nr 1, s. 85; wyrok SA w Białymstoku z 30.10.2018 r., II AKa 129/18, LEX nr 2750994. Por. K. Zgryzek, *Obrona...*, s. 38.

ust. 2 pkt 1, art. 1 ust 1 pkt 2 oraz art. 67 ust. 2 pkt 1 u.w.r.n. Ustawodawca zachował definicję nieletniego w sprawach o czyny karalne jako osoby, która dopuściła się takiego czynu po ukończeniu 13 lat, ale przed ukończeniem 17 lat. Również utrzymano obronę obligatoryjną w postępowaniu karnym, w którym nieletni pociągnięty jest do odpowiedzialności na zasadach określonych w art. 10 § 2 k.k. Zniesiono jednak w tym zakresie warunek wszczęcia postępowania przed ukończeniem 18. roku życia przez oskarżonego. Tym samym ustawodawca ugruntował dualizm podstaw obrony obligatoryjnej ze względu na wiek w postępowaniu karnym. Z jednej strony art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k. nakłada obowiązek korzystania z pomocy obrońcy przez oskarżonych, którzy *tempore procedendi* nie ukończyli 18 lat. Z drugiej strony art. 67 ust. 2 pkt 1 u.w.r.n. wymaga obrony obligatoryjnej ze względu na wiek oskarżonego między 13. a 17. rokiem *žycia tempore criminis* i obowiązek ten nie dobiega końca w przypadku ukończenia 17 czy 18 lat przez oskarżonego w chwili postępowania, lecz trwa do prawomocnego zakończenia postępowania³⁴.

4. Obowiązek korzystania z pomocy obrońcy ze względu na wiek w postępowaniu karnym wykonawczym

Mając na uwadze zasygnalizowane wyżej podobieństwo art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k. i art. 8 § 2 pkt 3 k.k.w., a ponadto zgodnie z art. 1 § 2 k.k.w. odpowiednie stosowanie k.p.k. w postępowaniu karnym wykonawczym, zasadnym pozostaje pytanie, czy również w ramach ostatniego stadium procesu karnego obrona obligatoryjna trwa nadal mimo ukończenia przez skazanego 18. roku życia. Wspomnianą wątpliwość dodatkowo wzmacnia okoliczność, iż część doktryny nawiązuje na gruncie art. 8 § 2 pkt 3 k.k.w. do art. 18 § 2 u.p.n.³⁵

Przypomnienia wymaga, że w art. 67 ust. 2 pkt 1 u.w.r.n. zastrzeżono obronę obligatoryjną dla nieletnich w postępowaniu karnym. Zarówno k.p.k. jak i k.k.w. nie zawierają definicji nieletniego, zatem obowiązuje w tym zakresie definicja z art. 1 ust. 2 pkt 1 i art. 1 ust 1 pkt 2 u.w.r.n. Należy jednak zwrócić uwagę na różnice między k.p.k. a k.k.w. polegające

³⁴ M. Prusek, *Podstawy obrony obligatoryjnej nieletnich w procesie karnym w świetle ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich*, „Przegląd Sądowy” 2023, nr 10, s. 99-110.

³⁵ Z. Hołda, w: *Kodeks...*, s. 93.

na tym, że o ile w art. 76 czy art. 360 § 1 pkt 2 k.p.k. ustawodawca używa pojęcia nieletniego na potrzeby ukształtowania zawartych tam instytucji procesowych, o tyle w przepisach k.k.w. zrezygnował z wykorzystania rzeczoności określenia. Mając na uwadze konieczność szczególnego traktowania skazanych ze względu na ich młody wiek, w art. 84 § 1 k.k.w. ustawodawca posłużył się pojęciem młodocianego jako skazanego, który nie ukończył 21. roku życia. Sporny pozostaje stosunek przytoczonego przepisu do art. 115 § 10 k.k., zgodnie z którym młodociany to sprawca, który w chwili popełnienia czynu nie ukończył 21 lat i w czasie orzekania w pierwszej instancji 24 lat³⁶. Z jednej strony wskazuje się, że ustawodawca w art. 84 § 1 k.k.w. utworzył nową definicję młodocianego na potrzeby postępowania karnego wykonawczego³⁷. W opozycji do zaprezentowanego stanowiska przyjmuje się, że ustawodawca w art. 84 § 1 k.k.w. jedynie ograniczył pojęcie młodocianego z art. 115 § 10 k.k.³⁸ Pierwszy z przytoczonych poglądów wydaje się bardziej przekonujący. Różnice w definiowaniu młodocianego w art. 115 § 10 k.k. oraz w art. 84 § 1 k.k.w. są tak daleko idące, że trudno twierdzić, aby ustawodawca odnosił się nadal do tej samej definicji. O ile w art. 115 § 10 k.k. znaczenie ma wiek z chwili popełnienia czynu oraz wiek z chwili orzekania w pierwszej instancji, o tyle dla art. 84 § 1 k.k.w. wiążący jest wiek *tempore procedendi* w postępowaniu karnym wykonawczym³⁹. Ponadto ujmując zaprezentowaną problematykę systemowo należy wskazać, że autonomiczna definicja młodocianego została zawarta dodatkowo w art. 190 § 1 k.p.⁴⁰ jako

³⁶ Zob. J. Bodio, *Status dziecka jako uczestnika postępowania nieprocesowego*, Warszawa 2019, s. 38-39; O. Sitarz, w: *Kodeks karny. Tom I. Część ogólna. Komentarz. Art. 1-116*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, Warszawa 2021, s. 315-316; A. Walczak-Żochowska, J. Dąbrowski, w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. R.A. Stefański, Warszawa 2023, s. 180-181; A. Grześkowiak, w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, Warszawa 2021, s. 144-145; Idem, *Prawo...*, s. 265-273.

³⁷ T. Przesławski, M. Rokosz, *Komentarz do art. 84*, w: *Kodeks...*, teza 1; Z. Hołda, w: *Kodeks...*, s. 352; Por. S. Lelental, *Kodeks...*, s. 393.

³⁸ K. Postulski, *Kodeks...*, s. 516; Por. K. Dąbkiewicz, *Kodeks karny...*, s. 446.

³⁹ Por. J. Bodio, *Status...*, s. 38-39; O. Sitarz, w: *Kodeks...*, s. 315-316; A. Walczak-Żochowska, J. Dąbrowski, w: *Kodeks...*, s. 180-181; A. Grześkowiak, w: *Kodeks...*, s. 144-145; Idem, *Prawo...*, s. 265-273; T. Przesławski, M. Rokosz, *Komentarz do art. 84* ..., teza 1; Z. Hołda, w: *Kodeks...*, s. 352; por. S. Lelental, *Kodeks...*, s. 393; K. Postulski, *Kodeks...*, s. 516; por. Dąbkiewicz, *Kodeks karny...*, s. 446.

⁴⁰ Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. – Kodeks pracy (Dz.U. z 2022 r. poz. 1510, ze zm.).

osoby, która ukończyła 15 lat, a nie przekroczyła 18 lat⁴¹. Stąd odrębne definiowanie młodocianego na potrzeby konkretnych aktów prawnych jest szerzej stosowanym zabiegiem ustawodawcy.

W związku z powyższym, na gruncie k.k.w., w przeciwieństwie do k.p.k., znaczenie ma nie tyle status nieletniego, co status młodocianego, zgodnie z definicją z art. 84 § 1 k.k.w. Stąd jeżeli skazany *tempore criminis* ukończył 13 lat, lecz nie ukończył 17 lat, będzie traktowany w sposób szczególny w postępowaniu karnym wykonawczym jedynie do czasu, dopóki nie ukończy 21 lat. Po osiągnięciu tego wieku straci status młodocianego, a wiek z chwili popełnienia przestępstwa pozostanie w tym zakresie bez znaczenia. Jeżeli zatem przepisy k.k.w. nie znają pojęcia nieletniego, bowiem jego użycie przez ustawodawcę nie jest konieczne na potrzeby ukształtowania instytucji prawa karnego wykonawczego, może się wydawać, że na gruncie k.k.w. nie ma pola do zastosowania art. 67 ust. 2 pkt 1 u.w.r.n. Przepis ten bowiem zastrzega obronę obligatoryjną dla nieletnich, którzy *de iure* nie występują w przepisach k.k.w.⁴² Przedstawiony wniosek dodatkowo potwierdza dokładniejsza analiza art. 67 ust. 2 pkt 1 u.w.r.n.

Komentowany przepis ma zastosowanie jeżeli zrealizowane będą przesłanki warunkowej odpowiedzialności karnej z art. 10 § 2 k.k. i sąd rodzinny przekaze sprawę prokuratorowi. Tymczasem popełnienie przestępstwa w warunkach z art. 10 § 2 k.k. traci na znaczeniu w stadium wykonawczoliquidacyjnym, gdyż dla autonomicznego statusu młodocianego liczy się wiek *tempore procedendi* skazanego. Należy także wskazać, że art. 67 ust. 2 u.w.r.n. determinuje, że dalsze postępowanie w sprawie nieletniego sprawcy będzie się toczyło według przepisów k.p.k. z zastrzeżeniem modyfikacji, w tym obrony obligatoryjnej. Analizowany przepis nie uwzględnia jednak, że wykonanie orzeczeń wydanych w postępowaniu karnym na podstawie

⁴¹ J. Bodio, *Status...*, s. 40-41. Zob. szerzej M. Włodarczyk, w: *Kodeks pracy. Komentarz. Projekty nowelizacji Kodeksu pracy z komentarzem. Tom II. Art. 94-304⁵*, red. K. Baran, Warszawa 2022, s. 1764-1765; E. Maniewska, w: *Kodeks pracy. Komentarz*, red. K. Jaśkowski, E. Maniewska, Warszawa 2019, s. 969-970; G. Goździewicz, J. Skoczyński, w: *Kodeks pracy. Komentarz*, red. L. Florek, Warszawa 2017, s. 1134.

⁴² A. Grześkowiak, w: *Kodeks...*, s. 144-145; Idem, *Prawo...*, s. 265-273; S. Lelental, *Kodeks...*, s. 393; P. Kobes, *O potrzebie stworzenia systemu wykonywania kary pozbawiania wolności wobec nieletnich sprawców przestępstw*, „Przegląd Policyjny” 2015, nr 1, s. 73; T. Bulenda, *Uwięzieni w okresie małoletniości. Wokół kategoryzacji osób pozbawionych wolności*, w: *Pozbawienie wolności – funkcje i koszty. Księga Jubileuszowa Profesora Teodora Szymanowskiego*, red. A. Rzepliński, I. Rzeplińska, M. Niełaczna, P. Wiktorska, Warszawa 2013, s. 456, 458.

art. 1 § 1 k.k.w. toczy się co do zasady nie zgodnie z przepisami k.p.k., lecz zgodnie z przepisami k.k.w. Przepisy k.p.k. natomiast w oparciu o art. 1 § 2 k.k.w. mogą być zastosowane uzupełniająco, w sposób odpowiedni⁴³. Stąd uzasadniony wydaje się wniosek, że konstruując art. 67 ust. 2 k.k.w. ustawodawca nie brał pod uwagę zastosowania tego przepisu w stadium wykonawczo-likwidacyjnym. W przeciwnym wypadku należałoby przyjąć, że w art. 67 ust. 2 k.k.w. ustawodawca nie tylko przesądził o modyfikacjach, w tym obowiązku korzystania z pomocy obrońcy, lecz także o kształcie postępowania karnego wykonawczego, które po skazaniu w warunkach art. 10 § 2 k.k. *expressis verbis* miałoby się toczyć według przepisów k.p.k., co napotyka na argument *reductio ad absurdum*. W przepisach k.p.k. brak jest bowiem uregulowania większości instytucji znajdujących zastosowanie w stadium wykonawczo-likwidacyjnym.

Pewna wątpliwość może także powstać wprost na gruncie art. 1 § 2 k.k.w. Jeżeli bowiem w postępowaniu karnym prowadzonym z uwagi na realizację przesłanek warunkowej odpowiedzialności karnej nieletnich znajduje zastosowanie art. 67 ust. 2 u.w.r.n., a przepisy k.p.k. stosuje się odpowiednio w k.k.w. w zakresie tam nieuregulowanym, to czy pośrednio art. 67 ust. 2 u.w.r.n. nie znajdzie odpowiedniego zastosowania w k.k.w., zwłaszcza, że jak wyżej zostało to omówione – prawa i obowiązki nieletnich można uznać za nieuregulowane w przepisach k.k.w.

Należy jednak zwrócić uwagę, że art. 1 § 2 k.k.w. stanowi podstawę do odpowiedniego stosowania przepisów k.p.k. Pomija jednocześnie inne ustawy, nawet jeżeli znajdują one zastosowanie w postępowaniu karnym, a rozszerzająca wykładnia komentowanego przepisu jest nieuzasadniona⁴⁴. Co więcej, również przepisy k.p.k. nie odsyłają w komentowanym zakresie do art. 67 ust. 2 u.w.r.n. Ewentualne zastosowanie innych ustaw może wynikać z przepisów szczególnych, jednak żaden z nich nie odsyła wprost do art. 67 ust. 2 u.w.r.n.⁴⁵ Zatem zastosowanie u.w.r.n. w stadium wykonawczo-likwidacyjnym w sposób pośredni – poprzez k.p.k., nie znajduje uzasadnienia. Ponadto obrona obligatoryjna została uregulowana przez ustawodawcę w sposób autonomiczny w art. 8 § 2 k.k.w. Stąd nie

⁴³ Zob. Z. Hołda, *Obrońca...*, s. 409; T. Przesławski, M. Rokosz, *Komentarz do art. 1, w: Kodeks...*, teza 15-18; K. Dąbkiewicz, *Kodeks karny...*, s. 34-36; postanowienie SN z 12.12.2013 r., II KK, 323/13, LEX nr 1405158. Por. J. Deszyńska, *Kilka...*, s. 171.

⁴⁴ Por. K. Postulski, *Glosa do postanowienia SN z dnia 11 stycznia 2006 r., I KZP 56/05*, „Przegląd Sądowy” 2006, nr 7-8, s. 252-253.

⁴⁵ Zob. K. Dąbkiewicz, *Kodeks karny...*, s. 35; K. Postulski, *Kodeks...*, s. 35-36.

ma podstaw do uzupełniającego zastosowania przepisów k.p.k. w oparciu o art. 1 § 2 k.k.w. w tym zakresie⁴⁶.

5. Wnioski

Przeprowadzona w niniejszym opracowaniu analiza potwierdza zasadność odrębnego uregulowania podstaw obrony obligatoryjnej w art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k. i art. 8 § 2 pkt 3 k.k.w. z uwagi na odmienne cele i autonomiczny charakter prawa do obrony w ostatnim stadium procesu karnego, a ponadto różnice w zakresie obrony obligatoryjnej. Jednocześnie wprowadzie art. 67 ust. 2 u.w.r.n. może skutkować obroną obligatoryjną nieletniego oskarżonego w postępowaniu karnym, jeżeli *tempore procedendi* ukończy on 18. rok życia. Jednak przepis ten nie dotyczy obrony obligatoryjnej w postępowaniu prowadzonym w oparciu o przepisy k.k.w. Bowiem w art. 8 § 2 pkt 3 k.k.w. w sposób kompletny uregulowano obowiązek korzystania z pomocy obrońcy ze względu na wiek skazanego w postępowaniu karnym wykonawczym i wyznaczono koniec obrony obligatoryjnej na chwilę ukończenia przez skazanego 18 lat. Dodatkowo podkreślenia wymaga, że art. 8 § 2 pkt 3 k.k.w. nie precyzuje, aby dla obrony obligatoryjnej skazanego miał znaczenie wiek z chwili rozpoczęcia postępowania incydentalnego przed sądem, a rozpoczęty obowiązek posiadania obrońcy utrzymywał się przez cały okres trwania postępowania incydentalnego nawet jeżeli w jego toku skazany ukończył 18. rok życia⁴⁷. Gdyby ustawodawca zamierzał w ten sposób ukształtować moment zakończenia obrony obligatoryjnej skazanego ze względu na wiek, mógłby w art. 8 § 2 pkt 3 k.k.w. wprost wskazać na obowiązek korzystania z pomocy obrońcy jeżeli postępowanie przed sądem wszczęto przed ukończeniem przez skazanego 18 lat. W podobny sposób obronę obligatoryjną uregulował bowiem w art. 99 § 1 pkt 1 lit. b u.p.n., a następnie art. 18 § 2 pkt 1 lit. b u.p.n. W u.w.r.n. natomiast zrezygnował z kontynuacji rzeczonego rozwiązania. Zasadny zatem pozostaje pogląd, zgodnie z którym obrona obligatoryjna skazanego ze względu na wiek kończy się z momentem ukończenia przez skazanego 18 lat i nie ulega przedłużeniu do prawomocnego zakończenia

⁴⁶ Z. Hołda, *Obronca...*, s. 409; T. Przesławski, M. Rokosz, *Komentarz do art. 1...*, teza 15-18; K. Dąbkiewicz, *Kodeks karny...*, s. 34-36; postanowienie SN z 12.12.2013 r., II KK, 323/13, LEX nr 1405158. Por. J. Deszyńska, *Kilka...*, s. 171.

⁴⁷ Tak K. Dąbkiewicz, *Kodeks karny...*, s. 89; Z. Hołda, w: *Kodeks...*, s. 93.

postępowania sądowego, w trakcie którego skazany osiągnął wspomniany wiek⁴⁸.

Bibliografia

Literatura

Baran K. (red.), *Kodeks pracy. Komentarz. Projekty nowelizacji Kodeksu pracy z komentarzem. Tom II. Art. 94-304⁵*, Warszawa 2022.

Bodio J., *Status dziecka jako uczestnika postępowania nieprocesowego*, Warszawa 2019.

Bojarski T., Kruk E., Skrętowicz E. (red.), *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2016.

Bulenda T., *Uwięzieni w okresie małoletniości. Wokół kategoryzacji osób pozbawionych wolności*, w: *Pozbawienie wolności – funkcje i koszty. Księga Jubileuszowa Profesora Teodora Szymanowskiego*, red. A. Rzepliński, I. Rzeplińska, M. Niełaczna, P. Wiktorska, Warszawa 2013.

Dąbkiewicz K., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2018.

Dąbkiewicz K., *Kodeks postępowania karnego. Komentarz do zmian 2015*, Warszawa 2015.

Deszyńska J., *Kilka uwag o prawie do obrony formalnej w postępowaniu karnym wykonawczym i jego ograniczeniach*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2009, nr 64-65.

Deszyńska J., *Obronca w postępowaniu wykonawczym na przykładzie Sądu Rejonowego dla Krakowa Krowodrzy w Krakowie*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2010, nr 1.

Drajewicz D., *Obronca z urzędu w znowelizowanym Kodeksie postępowania karnego*, „Monitor Prawniczy” 2016, nr 5.

Eichstaedt K., *Komentarz do art. 79*, w: *Kodeks postępowania karnego. Tom I. Komentarz aktualizowany*, red. D. Świecki, LEX/el. 2022.

Eichstaedt K., *Postępowanie przed sądem w sprawach nieletnich*, Warszawa 2008.

⁴⁸ Tak J. Lachowski, w: *Kodeks...*, s. 54-55; K. Postulski, *Obrona obligatoryjna w postępowaniu wykonawczym determinowana wiekiem sprawcy. Glosa do postanowienia SN z dnia 2 lutego 2016 r., IV KK 337/15*, LEX/el. 2016, teza 2.

- Florek L. (red.), *Kodeks pracy. Komentarz*, Warszawa 2017.
- Gostyński Z. (red.), *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Warszawa 2000, t. I.
- Górecki P., Konarska-Wrzošek V. (red.), *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2019.
- Gromek K., *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Warszawa 2004.
- Grzegorzczak T., *Kodeks postępowania karnego. Tom I. Artykuły 1-467*, Warszawa 2014.
- Grzegorzczak T., *Obrońca w postępowaniu karnym wykonawczym*, „Palestra” 1989, nr 3.
- Grześkowiak A., *Prawo nieletnich*, Warszawa 2020.
- Grześkowiak A., Wiak K. (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2021.
- Hofmański P., Prusak F. (red.), *System Prawa Karnego Procesowego. Tom XIV. Tryby szczególne*, Warszawa 2015.
- Hofmański P., Sadzik E., Zgryzek K. (red.), *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Warszawa 2011, t. I.
- Hołda Z., *Obrońca w postępowaniu wykonawczym (wybrane problemy)*, w: *Zasady procesu karnego wobec wyzwań współczesności. Księga ku czci profesora Stanisława Waltosia*, red. J. Czapska, A. Gaberle, A. Światłowski, A. Zoll, Warszawa 2000.
- Hołda Z., Postulski K. (red.), *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Gdańsk 2005.
- Janusz-Pohl B., *Immunitety w polskim postępowaniu karnym* Warszawa 2009.
- Jaśkowski K., Maniewska E. (red.), *Kodeks pracy. Komentarz*, Warszawa 2019.
- Kobes P., *O potrzebie stworzenia systemu wykonywania kary pozbawiania wolności wobec nieletnich sprawców przestępstw*, „Przegląd Policyjny” 2015, nr 1.
- Kobes P., *Orzekanie i wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec nieletnich w Polsce*, Warszawa 2015.
- Konarska-Wrzošek V., *Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce*, Warszawa 2013.
- Konecki J., *Niepoczytalny sprawca czynu zabronionego w postępowaniu karnym*, Warszawa 2015.

Korcyl-Wolska M., *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle standardów europejskich*, Warszawa 2015.

Korcyl-Wolska M., *Sądy rodzinne w Polsce orzekające w sprawach nieletnich – wczoraj, dziś i jutro*, w: *Problemy penologii i praw człowieka na początku XXI stulecia. Księga poświęcona pamięci Profesora Zbigniewa Hołdy*, red. K. Krajewski, B. Stańdo-Kawecka, Warszawa 2011.

Kornak M., *Glosa do postanowienia SN z dnia 27 lutego 2013 r.*, I KZP 27/12 LEX/el. 2013.

Kosonoga J., *Appointed counsel for the defence in the polish criminal proceeding*, „Ius Novum” 2016, nr 2.

Królikowski M., Zawłocki R. (red.), *Kodeks karny. Tom I. Część ogólna. Komentarz. Art. 1–116*, Warszawa 2021.

Krukowski A. (red.), *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 1991.

Lachowski J. (red.), *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2021.

Lelental S., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2020.

Maraszek M., *Glosa do wyroku SN z dnia 1 czerwca 2006 r.*, V KK 158/06, LEX/el. 2010.

Maraszek M., *Glosa do wyroku SN z dnia 22 kwietnia 2009 r.*, III KK 21/09, LEX/el. 2010.

Maraszek M., *Glosa do wyroku SN z dnia 26 czerwca 2008 r.*, V KK 126/08, LEX/el. 2012.

Masłowska A., *Nawiązanie stosunku obrończego w świetle nowelizacji kodeksu postępowania karnego*, „Prokurator” 2003, nr 2.

Mierzejewski Z., *Prawo do odwołania się w sprawach karnych w ujęciu wynikającym z Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej*, „Prokuratura i Prawo” 2020, nr 4-5.

Nowicki M. A., *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Warszawa 2021.

Płatek M., *Rola prawa karnego wykonawczego w zapobieganiu przestępczości*, „Studia Iuridica” 2000, nr 38.

Porwisz M., *Pokrzywdzony w postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Probacja” 2016, nr 1.

Postulski K., *Glosa do postanowienia SN z dnia 11 stycznia 2006 r.*, I KZP 56/05, „Przegląd Sądowy” 2006, nr 7-8.

Postulski K., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2017.

Postulski K., *Obrona obligatoryjna w postępowaniu wykonawczym determinowana wiekiem sprawcy. Glosa do postanowienia SN z dnia 2 lutego 2016 r., IV KK 337/15*, LEX/el. 2016.

Postulski K., *Obrona obligatoryjna w postępowaniu wykonawczym determinowana wiekiem sprawcy. Glosa do postanowienia SN z dnia 2 lutego 2016 r., IV KK 337/15*, LEX/el. 2016.

Postulski K., *Status skazanego w postępowaniu przed sądem*, „Prokuratura i Prawo” 2010, nr 1-2.

Prusek M., *Podstawy obrony obligatoryjnej nieletnich w procesie karnym w świetle ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich*, „Przegląd Sądowy” 2023, nr 10.

Przesławski T., Rokosz M., *Komentarz do art. 1, w: Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, red. T. Przesławski, W. Sych, LEX/el. 2023.

Przesławski T., Rokosz M., *Komentarz do art. 8, w: Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, red. T. Przesławski, W. Sych, LEX/el. 2023.

Przesławski T., Rokosz M., *Komentarz do art. 84, w: Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, red. T. Przesławski, W. Sych, LEX/el. 2023.

Rdzanek-Piwowar G., *Nieletniość i jej granice*, Warszawa 1993.

Sakowicz A. (red.), *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Warszawa 2023.

Seweryn R., *O niektórych aspektach zawieszenia postępowania wykonawczego*, „Prokuratura i Prawo” 2021, nr 9.

Skorupka J. (red.), *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Warszawa 2015.

Skorupka J. (red.), *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Warszawa 2021.

Smarzewski M., *Granice efektywności prawa do korzystania z pomocy obrońcy w kontekście ostatnich nowelizacji KPK*, „Monitor Prawniczy” 2016, nr 21.

Stańdo-Kawecka B., *Odpowiedzialność nieletnich na tle nowej kodyfikacji karnej*, „Prokuratura i Prawo” 1998, nr 7-8.

Stańdo-Kawecka B., *Prawo karne nieletnich od opieki do odpowiedzialności*, Warszawa 2007.

Stefański R.A. (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2023.

Stefański R.A., *Konstytucyjne prawo do obrony a obrona obligatoryjna w świetle noweli z dnia 27 września 2013 r., w: Prawo do obrony w postępowaniu penalnym. Wybrane aspekty*, Warszawa 2014.

Stefański R.A., *Obrona obligatoryjna po 1 lipca 2015 r.*, w: *Obrona i pełnomocnik w procesie karnym po 1 lipca 2015 r. Przewodnik po zmianach*, red. P. Wiliński, Warszawa 2015.

Stefański R.A., *Obrona obligatoryjna w polskim procesie karnym*, Warszawa 2012.

Stefański R.A., Zabłocki S. (red.), *Kodeks postępowania karnego. Tom I. Komentarz do art. 1-166*, Warszawa 2017.

Steinborn S., *Komentarz do art. 79*, w: *Kodeks postępowania karnego. Komentarz do wybranych przepisów*, red. S. Steinborn, LEX/el. 2016.

Steinborn S., *Postępowanie przed sądem pierwszej instancji. Uwagi ogólne*, w: *Kodeks postępowania karnego. Komentarz do wybranych przepisów*, red. S. Steinborn, LEX/el. 2016.

Strzembosz A., *Nowa ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Próba komentarza*, Warszawa 1983.

Sych W., *Wpływ pokrzywdzonego na tok postępowania przygotowawczego w polskim procesie karnym*, Kraków 2006.

Świecki D., *Czynności procesowe obrońcy i pełnomocnika w sprawach karnych*, Warszawa 2016.

Waltoś S. (red.), Marian Cieślak. *Dzieła wybrane. Tom II. Polska procedura karna. Podstawowe założenia teoretyczne*, Kraków 2011.

Zagrodnik J. (red.), *Proces karny*, Warszawa 2019.

Zgryzek K., *Obrona obligatoryjna w polskim procesie karnym – zagadnienia wybrane*, „Radca Prawny. Zeszyty Naukowe” 2019, nr 4.

Zgryzek K., *Prawo do obrony po noweli wrześniowej – kilka uwag*, w: *Wokół gwarancji współczesnego procesu karnego. Księga jubileuszowa profesora Piotra Kruszyńskiego*, red. B.T. Bienkowska, H. Gajewska-Kraczkowska, M. Rogacka-Rzewnicka, 2015.

Zimna M., *Kształtowanie się instytucji obrony obligatoryjnej w świetle ostatnich zmian kodeksu postępowania karnego*, „Ius Novum” 2015, nr 4.

Źródła internetowe

Uzasadnienie rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Kodeks karny i niektórych innych ustaw, druk sejmowy nr 870, Sejm VII kadencji, s. 28 i 30, <https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/druk.xsp?nr=870>, (dostęp: 1.03.2023 r.).

Akty prawne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483).

Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 4 listopada 1950 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284).

Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny (Dz.U. Nr 60, poz. 571, ze zm.).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. Nr 33, poz. 313).

Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. – Kodeks pracy (Dz.U. z 2022 r. poz. 1510, ze zm.).

Ustawa z dnia 15 września 2000 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. Nr 91, poz. 1010).

Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. – Kodeks karny (Dz.U. Nr 13, poz. 94).

Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. Nr 13, poz. 98).

Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. Nr 13, poz. 96).

Ustawa z dnia 22 grudnia 1969 r. o utrzymaniu w mocy na okres przejściowy niektórych dotychczasowych przepisów prawa karnego (Dz.U. Nr 37, poz. 311).

Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. z 2018 r. poz. 969, ze zm.).

Ustawa z dnia 27 września 2013 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 1247).

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2022 r. poz. 1138, ze zm.).

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. z 2023 r. poz. 127, ze zm.).

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. z 2022 r. poz. 1375, ze zm.).

Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (Dz.U. poz. 1700).

Orzecznictwo

Wyrok ETPC z 12.02.2013 r., 152/04, *Siergiej Jefimenko przeciwko Rosji*, Legalis nr 1460370.

Wyrok TK z 3.11.2004 r., K 18/03, LEX nr 133746.

Wyrok TK z 19.02.2008 r., P 48/06, LEX nr 346349.

Wyrok TK z 10.12.2012 r., K 25/11, LEX nr 1230330.

Wyrok TK z 25.11.2014 r., K 54/13, LEX nr 1548179.

Uchwała SN całej Izby SN – Izby Karnej z 9.10.2000 r., I KZP 4/00, LEX nr 43432.

Wyrok SN z 1.06.2006 r., V KK 158/06, LEX nr 188369.

Wyrok SN z 21.10.2008 r., IV KK 308/08, LEX nr 491421.

Wyrok SN z 21.10.2008 r., IV KK 311/08, LEX nr 469188.

Postanowienie SN z 12.12.2013 r., II KK, 323/13, LEX nr 1405158.

Postanowienie SN z 2.02.2016 r., II KK 288/15, LEX nr 2194922.

Postanowienie SN z 2.02.2016 r., IV KK 337/15, LEX nr 1976250.

Postanowienie SN z 29.10.2015 r., II KK 280/15, LEX nr 1994073.

Wyrok SA w Białymstoku z 30.10.2018 r., II AKa 129/18, LEX nr 2750994.

Postanowienie SO w Tarnowie z 13.05.2008 r., II KZ 163/08, LEX nr 1713141.

Anna Więcek-Durańska¹

NIELETNI SPRAWCY ZGWAŁCENIA ZE SZCZEGÓLNYM OKRUCIEŃSTWEM

JUVENILE PERPETRATORS OF RAPE WITH PARTICULAR CRUELTY

Otrzymano: 28.04.2023 Zaakceptowano 10.06.2024 Opublikowano: 30.06.2024

DOI: 10.5604/01.3001.0054.6063

Artykuł Oryginalny

Źródło finansowania – badania własne

Streszczenie

Według danych statystycznych czyny karalne nieletnich o charakterze seksualnym stanowią w Polsce około 3% spośród wszystkich czynów karalnych popełnianych przez nieletnich oraz blisko 20% wśród wszystkich czynów z katalogu przestępstw przeciwko wolności seksualnej i obyczajności. Głównym celem badania była próba opracowania i przedstawienia charakterystyki nieletnich dokonujących zgwałceń ze szczególnym okrucieństwem z uwzględnieniem sposobu działania sprawców, tła motywacyjnego oraz okoliczności popełnienia przestępstwa. W szczególności zwracano uwagę na specyficzne cechy indywidualne i rodzinne, ponieważ nie jest jasne, czy nieletni przestępcy seksualni różnią się od tych, niebędących przestępcami seksualnymi. Celem niniejszego artykułu jest próba uchwycenia różnic indywidualnych, rodzinnych i środowiskowych. Badanie miało również dostarczyć informacji o tym, kim są osoby pokrzywdzone. Badanie przeprowadzone zostało w oparciu o materiał empiryczny

¹ Dr Anna Więcek-Durańska adiunkt w Instytucie Psychologii, Zakładzie Psychologii Klinicznej Człowieka Dorosłego Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Kierownik Naukowy Specjalizacji Klinicznej Dzieci i Młodzieży, e-mail: a.wiecekduranska@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5566-8313.

pochodzący ze spraw sądowych, w których podstawą odpowiedzialności był art. 197 § 4 k.k., a sprawcami bądź współsprawcami czynów były osoby nieletnie, które w chwili czynu ukończyły 15 lat, lecz nie ukończyły 17 roku życia. Materiał badawczy stanowiły akta prawomocnie zakończonych spraw sądowych, w tym opinie sądowo-psychologiczne opracowane przez biegłych sądowych. Analizom poddano sprawy z lat 2015-2020. Uzyskane wyniki pozwoliły na uchwycenie pewnych specyficznych cech rodzin, w których wychowywali się nieletni oraz cech samych nieletnich sprawców przestępstw seksualnych. Niniejszy artykuł porusza trudne zagadnienie odpowiedzialności nieletnich za przestępstwa seksualne, wskazuje obszary w których niezbędne jest uregulowanie oddziaływań oraz na obszary możliwych oddziaływań profilaktycznych.

Słowa kluczowe: nieletni, przestępczość seksualna, zgwałcenie ze szczególnym okrucieństwem

Abstract

According to statistical data in Poland, sexual acts of minors account for about 3% of all criminal acts committed by minors and nearly 20% of all acts from the catalogue of crimes against sexual freedom and morality. The main objective of the study was to attempt to develop and present characteristics of minors who commit rape with particular cruelty. Taking into account the way the perpetrators act, the motivational background and the circumstances of the crime. In particular, attention was paid to specific individual and family characteristics. Because it is not clear whether juvenile sex offenders are different from non-sex offenders. The aim of this article is an attempt to capture individual, family and environmental differences. The study was also intended to provide information about who the victims are. The study was conducted on the basis of empirical material from court cases in which the basis of liability was Article 197§4 of the Penal Code, and the perpetrators or accomplices of the acts were minors who at the time of the act were over 15 years of age but under 17 years of age. The research material consisted of court case files that had been finally completed, including forensic psychological opinions prepared by court experts. Cases from 2015-2020 were analysed. The obtained results allowed to capture some specific features of families in which minors were brought up and the characteristics of juvenile

sex offenders themselves. This article raises the difficult issue of juvenile responsibility for sexual crimes, indicates areas in which it is necessary to regulate interactions and areas of possible preventive impacts.

Keywords: juveniles, sexual offences, rape with particular cruelty

Wprowadzenie

Zgwałcenie jest przestępstwem powszechnym, co oznacza, że jego sprawcą może być każdy, bez względu na płeć czy orientację seksualną. Jest to również przestępstwo umyślne². Wskazuje się, że aby zaistniało przestępstwo zgwałcenia muszą wystąpić ze sobą łącznie dwa elementy: określone zachowanie sprawcy (przemoc, groźba bezprawna lub podstęp) oraz działanie zmierzające do doprowadzenia ofiary do obcowania płciowego³. Niniejszy artykuł dotyczy szczególnej grupy sprawców przestępstw seksualnych, jakimi są nieletni.

W Polsce odpowiedzialność karną ponoszą osoby od 17 roku życia; nieletni w wieku od 13 do 17 lat podlegają „ustawie o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich” i zajmują się nimi sądy rodzinne⁴. Jednak w wyjątkowych sytuacjach nieletni, którzy ukończyli 15 rok życia traktowani są jak dorośli i podlegają odpowiedzialności na podstawie przepisów kodeksu karnego (art. 10 § 2 k.k.) – dzieje się tak w przypadku popełnienia przez nich czynów szczególnie poważnych takich jak: zamach na życie prezydenta (art. 134 k.k.), zabójstwo (art. 148 § 1-3 k.k.), spowodowanie ciężkiego uszczerbku na zdrowiu lub jeżeli następstwem jest śmierć człowieka (art. 156 § 1 i 3 k.k.), spowodowanie zdarzenia, które zagraża życiu, zdrowiu wielu osób albo mieniu w wielkich rozmiarach lub/i w następstwie powoduje śmierć człowieka (art. 163 § 1 lub § 3 k.k.), przejęcie kontroli nad statkiem wodnym lub powietrznym (art. 166 k.k.), spowodowanie katastrofy w ruchu lądowym, wodnym lub powietrznym, które zagraża życiu, zdrowiu wielu osób albo mieniu w wielkich rozmiarach

² W. Jasiński, *Defining Rape. In Quest of the Optimal Solution. In Consent and Sexual Offenses*, Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG. 2022, 11-24.

³ A. Wićcek-Durańska, M. Durański, *Zgwałcenie ze szczególnym okrucieństwem (art. 197 § 4 kk) – analiza kryminologiczna*, „Prawo w Działaniu, Sprawy karne” 2014, nr 19, s. 165-203.

⁴ A. Felińska, *Nieletni sprawcy przemocy seksualnej*, „Rocznik Lubuski” 2006, t. 32, cz. 2, s. 163-176.

lub/i w następstwie powoduje śmierć człowieka (art. 173 § 1 lub § 3 k.k.), zgwałcenie ze szczególnym okrucieństwem lub wspólnie z inną osobą (art. 197 § 3 i 4 k.k.), wzięcie lub przetrzymywanie zakładnika (art. 252 § 1-2 k.k.), dokonanie rozboju (art. 280 k.k.)⁵.

Zgwałcenie zbiorowe oraz zgwałcenie ze szczególnym okrucieństwem jest kwalifikowaną formą przestępstwa zgwałcenia, a sprawcy owych czynów podlegają zaostrzonej odpowiedzialności karnej⁶. W polskim kodeksie karnym brak jest definicji pojęcia „szczególne okrucieństwo”, co sprawia, że określenie to jest nieostre i ocenne⁷. W doktrynie znajdujemy odwołania do orzecznictwa Sądu Najwyższego, w którym podkreśla się, że zgwałcenie ze szczególnym okrucieństwem to takie działanie sprawcy lub sprawców, które powoduje dotkliwe konsekwencje dla ofiary zarówno natury somatycznej jak i psychicznej⁸. Wskazuje się również, że także wymuszenia innej czynności seksualnej (np. wepchnięcie do otworów ciała różnych przedmiotów), które powodują udręczenie a często również poważne i długotrwałe następstwa kwalifikowane są z art. 197 § 4 k.k.⁹ Szczególne okrucieństwo ujmowane jest więc przede wszystkim z perspektywy dużego nasilenia zastosowanej przez sprawcę przemocy, brutalności, znęcania się nad ofiarą oraz innych drastycznych sposobów działania. Miarą szczególnego okrucieństwa jest dysproporcja użytych środków przez sprawcę w stosunku do celu, jakim jest przełamanie oporu ofiary oraz poniżanie ofiary poprzez zadawanie jej dotkliwych cierpień¹⁰.

W orzecznictwie podkreśla się również, że trwały i zdecydowany opór ofiary nie może usprawiedliwiać nasilenia stosowanych środków przemocy, które – godząc w jej zdrowie – wypełniają znamiona szczególnego

⁵ A. Więcek-Durańska, *Odpowiedzialność nieletnich za czyny z art. 10 § 2 k.k. przed sądem rodzinnym i przed sądem karnym – wybrane zagadnienia*, „Prawo w Działaniu. Sprawy Karne” 2013, nr 16, s. 175-198.

⁶ B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, A. Więcek-Durańska, *Odpowiedzialność nieletnich za czyny z art. 10 § 2 kk przed sądem rodzinnym i przed sądem karnym*, „Archiwum Kryminologii” 2012, t. XXXIV, s. 275-365.

⁷ <https://czasopisma.beck.pl/monitor-prawniczy/artukul/znemie-szczegolnego-okrucienstwa-w-pogladach-przedstawicieli-doktryny-i-orzecznictwie-sadowym/> [dostęp: 24.04.2023 r.]

⁸ D. Kwiatkowski, *Nowe typy kwalifikowane przestępstwa zgwałcenia (analiza krytyczna zmian w art. 197 kk)*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2019, nr 23(3), s. 105-130.

⁹ A. Więcek-Durańska, *Kobiety jako sprawczynie zgwałceń ze szczególnym okrucieństwem*, „Psychiatria Polska” 2019, nr 153, s. 1-18.

¹⁰ Wyrok SA w Krakowie z 6.06.2002 r. (II AKa 110/02), KZS 2002, nr 7-8, poz. 45.

okrucieństwa¹¹. Zwraca się również uwagę na inne okoliczności powodujące szczególne okrucieństwo zgwałcenia, takie jak: zgwałcenie wielokrotnie i długotrwałe, spowodowanie u ofiary uszkodzeń ciała, zgwałcenie w obecności osób bliskich, zgwałcenie osoby obłożnie chorej, niepełnosprawnej, oraz zgwałcenie dziecka¹².

W orzecznictwie przyjmuje się pięć głównych kryteriów szczególnego okrucieństwa¹³:

- 1) zgwałcenie szczególnie okrutne to takie, które wyrządza znaczną dolegliwość fizyczną lub powoduje poważne następstwa w psychice ofiary;
- 2) sprawca stosuje środki, których intensywność jest nadmierna w stosunku do stawianego przez ofiarę oporu;
- 3) działanie sprawcy ma na celu nie tylko osiągnięcie zbliżenia płciowego ale zmierza także do poniżenia i upokorzenia ofiary;
- 4) działanie ma charakter drastyczny, odrażający i wyjątkowo brutalny;
- 5) właściwości ofiary takie jak: młody, starczy wiek, nieporadność życiowa, zaawansowana ciąża, choroba, niepełnosprawność.

W wyroku Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu podnosi się również kwestię, że szczególne okrucieństwo nie zawsze musi przejawiać się w brutalności działania czy też zadawaniu silnego bólu fizycznego¹⁴. Okrucieństwo, o którym mowa w art. 197 § 4 k.k. może przejawiać się także w zadawaniu szczególnie dotkliwych cierpień psychicznych mimo, że nie towarzyszą temu wyjątkowo brutalne sposoby działania sprawcy¹⁵.

Warto również odnieść się do zjawiska seksualności, a w szczególności seksualności dziecięcej. Rozwój seksualny sprzężony jest bowiem z rozwojem poznawczym, u którego podstaw leżą zabawy i eksperymenty z ciałem własnym oraz ciałem innych osób i zwierząt. Podczas tych zabaw i eksperymentów dziecko poznaje anatomię ciała oraz reakcje osób i otoczenia społecznego na aktywność wycelowaną w sferę płciową i seksualną. Stanowią one okazję do uczenia się wytyczania granic interakcyjnych¹⁶.

¹¹ Wyrok SN z 25.11.1976 r. (IV KR 253/75), OSPiKA 1977, nr 7, poz. 139.

¹² Wyrok SN z 10.11.1971 r. (III KR 181/71), OSNP 1972, nr 2, poz. 26 oraz wyrok SA w Gdańsku z 25.01.2001 r. (II AKa 382/00), Orz. Prok. i Pr. 2001, nr 11, poz. 14.

¹³ Wyrok SA w Krakowie z 4.11.2010 r. (II AKa 182/10), „Prokuratura i Prawo” 2011, nr 6.

¹⁴ Wyrok SA we Wrocławiu z 11.04.2007 r. (II AKa 89/07), „Biuletyn Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu” 2008, nr 2, poz. 84.

¹⁵ A. Chodorowska, *Typy kwalifikowane przestępstwa zgwałcenia*, „Studia Prawnoustrojowe” 2013, nr 19, s. 5-22.

¹⁶ J. Ratkowska-Pasikowska, S. Pasikowski, *Seksualność dziecka jako przedmiot publikacji prasowych. Wstępny komunikat z badań*, „Przegląd Pedagogiczny” 2019, nr 26/1, s. 155-167.

Należy podkreślić, że rozwój seksualny jest jednak nierozdzielnie związany z rozwojem emocjonalnym, moralnym i społecznym¹⁷. W sytuacji wadliwego przebiegu rozwoju, któregoś z obszarów dochodzić może do zaburzeń rozwoju, nieprawidłowego utrwalenia się wzorców zachowań, w tym również seksualnych. Jak wskazują Bussey i Bandura dziecięcemu okresowi rozwoju seksualnego towarzyszą procesy socjalizacji w zakresie dystrybucji i pełnienia ról społecznych¹⁸. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na przyspieszenie rozwoju i dojrzewania dzieci i młodzieży, który skutkuje między innymi obniżaniem się wieku inicjacji seksualnej, jak też utrzymywaniem przez nich relacji seksualnych przed osiągnięciem pełnoletniości¹⁹. Z badań wynika, że znaczny odsetek osób poniżej 18. roku życia ma już za sobą co najmniej pierwsze doświadczenia seksualne, a zdarza się, że są one także udziałem tych małoletnich, którzy nie ukończyli 15 roku życia²⁰.

Artykuł jest analizą wybranych aspektów czynów popełnionych przez nieletnich i polegających na zgwałceniu ze szczególnym okrucieństwem. Składa się z dwóch części. W pierwszej, przedstawiono krótką charakterystykę zjawiska przestępczości seksualnej nieletnich. W drugiej natomiast, zaprezentowano wyniki badań akt sądowych zgwałceń ze szczególnym okrucieństwem dokonanych przez osoby w wieku 15-16 lat.

Przestępczość seksualna nieletnich – skala zjawiska

Zgodnie z danymi statystycznymi, w Stanach Zjednoczonych każdego roku nieletni w wieku 13-17 lat odpowiadają za około jedną piątą zgwałceń i połowę przypadków molestowania seksualnego dzieci^{21,22}. Według

¹⁷ I. Obuchowska, A. Jaczewski, *Rozwój erotyczny*, Warszawa 2002.

¹⁸ K. Bussey, A. Bandura, *Social cognitive theory of gender development and differentiation*, "Psychological Review" 1999, nr 106(4), s. 676.

¹⁹ Z. Izdebski, A. Ostrowska, *Seks po polsku. Zachowania seksualne jako element stylu życia Polaków*, Warszawa 2004.

²⁰ R. Krajewski, *Zgwałcenie osoby trudniącej się prostytutką*, „Ius Novum” 2012, nr 6(2), s. 61-72.

²¹ H.E. Barbaree, S.M. Hudson, M.C. Seto, *Sexual assault in society: The role of the juvenile offender*, Guilford Press 1993, s. 1-24.

²² M. Sickmund, H.N. Snyder, E. Poe-Yamagata, *Juvenile Offenders and Victims: 1997 Update on Violence. Statistics Summary*, Waschington: Office of Juvenile Justice and Delinquency Prewention 1997.

badań angielskich szacuje się, że odsetek wszystkich spraw o napad seksualny, w których sprawcą był nieletni wynosił 40%²³. Bazując na tych szacunkach i na rejestrach statystycznych dotyczących ochrony dziecka Masson i Erooga w oparciu o dane brytyjskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych wskazują, że 47% wszystkich przypadków napadów seksualnych dokonanych zostało przez dzieci lub młodych ludzi w wieku od 10 do 21 lat²⁴. W Kanadzie 20% wszystkich napadów seksualnych dokonała młodzież²⁵. Zwraca się szczególną uwagę na rówieśniczą przemoc seksualną jako częste zjawisko szkolne przybierające przeważnie formę drwin i wyszydzania seksualnego, seksualnej agresji lub znęcania się²⁶. Autorzy badań wskazują, że niemal 15% wszystkich napadów seksualnych dokonanych przez nieletnich zdarzyło się na terenie szkoły. W badaniach holenderskich reprezentatywnej próby uczniów w wieku 14-15 lat jedna na cztery dziewczęta i jeden na dziesięciu chłopców doświadczyło w szkole niechcianego zachowania seksualnego, przy czym w zdecydowanej większości przypadków (73%) sprawcami byli rówieśnicy²⁷.

Według danych statystycznych, czyny karalne nieletnich o charakterze seksualnym stanowią w Polsce około 3% spośród wszystkich czynów karalnych popełnianych przez nieletnich oraz blisko 20% wśród wszystkich czynów z katalogu przestępstw przeciwko wolności seksualnej i obyczajności. Skala zjawiska przestępczości seksualnej nieletnich jest więc zbliżona do prezentowanych powyżej wyników amerykańskich czy angielskich, co piąty bowiem czyn o charakterze seksualnym dokonywany jest przez osoby nieletnie. Podkreślić również należy, że większość z tych czynów dokonywana jest na szkodę osób małoletnich²⁸.

Skala zjawiska przestępczości seksualnej nieletnich wydaje się więc znacząca i zasługująca na uwagę. Warto również podkreślić, że fakt podjęcia

²³ P. Cawson, C. Wattam, S. Brooker, G. Kelly, *Child maltreatment in the United Kingdom: a study of the Prevalence of Abuse and Neglect*, London 2000.

²⁴ M. Erooga, H. Masson, *Working with abusers to protect children: Child Sexual Abuse: Responding to the Experiences of Children*. London 1999.

²⁵ R. Mathews, J. A. Hunter, J. Vuz. *Juvenile female sexual offenders: Clinical characteristics and treatment issues* "Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment" 1997, no 9(3), s. 187-199.

²⁶ R. D. Duncan, *Peer and sibling aggression: An investigation of intra-and extra-familial bullying*. "Journal of interpersonal violence" 1999, no. 14(8); s. 871-886.

²⁷ B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, A. Więcek-Durańska. *Odpowiedzialność nieletnich ...* s. 275-365.

²⁸ <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/opracowania-wieloletnie/> (dostęp: 24.04.2023).

w młodym wieku zachowań przestępczych, szczególnie czynów o charakterze seksualnym, stanowi znaczący czynnik ryzyka w prognozach dalszej kariery przestępczej²⁹. Panuje powszechna zgoda co do tego, że z dużą ostrożnością należy podchodzić i zarządzać sankcjami wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych, tj. odpowiedzialności nieletnich na zasadach art. 10 § 2 k.k. za czyny o charakterze seksualnym³⁰. Znaczna część nieletnich za te czyny odpowiada w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym lub poprawczym³¹.

Psychospołeczne cechy nieletnich sprawców przestępstw seksualnych

Szczególnym przedmiotem zainteresowania jest zatem to, jak powinna wyglądać skuteczna interwencja w zakresie zdrowia psychicznego wobec dzieci i młodzieży dokonujących przestępstw seksualnych. Programy leczenia oparte są na domniemanym założeniu, że przestępstwa seksualne u nieletnich zwiastują często przewlekłe i coraz poważniejsze wzorce przestępstw seksualnych³². Leczenie młodocianych przestępców seksualnych w dużej mierze wzorowane jest na sprawcach dorosłych i polega na objęciu ich wszystkich, w tym szczególnie młodocianych, odbywaniem kary w systemie terapeutycznym. Znacznie słabiej w literaturze jest opisane to zagadnienie z perspektywy nieletnich nie trafiających do placówek penitencjarnych lecz do zakładów poprawczych czy innych instytucji lub takich, którzy pozostają na wolności.

Programy leczenia przestępców seksualnych obejmują skupienie się na ocenie i leczenie podniecenia seksualnego i zainteresowania, poprawę kontroli impulsów i osądu, wzmocnienie umiejętności społecznych i empatii wobec ofiar oraz korygowanie zniekształconych funkcji seksualnych

²⁹ L.A. Criag, K.D. Browne, *Metody oceny ryzyka recydywy przestępstw seksualnych*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, Badania, Praktyka” 2007, nr 6(1), s. 20-40.

³⁰ A. Felińska, *Nieletni sprawcy przemocy seksualnej*, „Rocznik Lubuski” 2006, t. 32, cz. 2, s. 163-176.

³¹ W. Jasiński, *Defining Rape...*, s. 11-24.

³² R.E. Freeman-Longo, *Revisiting Megan's Law and Sex Offender Registration: Prevention*, „Sexual violence: Policies, practices, and challenges in the United States and Canada” 2002, s. 223.

usprawiedliwiających agresję seksualną³³. Zwrócić należy jednak uwagę, że brak jest w literaturze badań, które wykazałyby skuteczność i adekwatność tego modelu koncepcyjnego dla wszystkich lub większości nieletnich przestępców seksualnych³⁴. Ponadto nie przeprowadzono randomizowanych badań klinicznych wspierających oceny skuteczności tego podejścia w powstrzymywaniu recydywy³⁵. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę, że populacja młodocianych przestępców seksualnych jest w rzeczywistości dość zróżnicowana. Obserwowana heterogeniczność obejmuje wiek i płeć ofiar, poziom agresji i przemocy przejawianej przy popełnianiu przestępstwa, psychospołeczne cechy środowiska, z którego wywodzą się nieletni sprawcy oraz ich cechy indywidualne³⁶. Hunter, Hazelwood i Slesinger jako przykłady takiej różnorodności podają, że niektórzy młodzi ludzie atakują tylko dzieci, podczas gdy inni atakują rówieśników i dorosłe kobiety. Jedni zadają poważne obrażenia, a nawet powodują śmierć ofiary, podczas gdy inni działania swoje opierają na podstępnie tak, aby pozostawić jak najmniej śladów czynu. Niektórzy młodzi ludzie mają długą historię przestępczych i antyspołecznych zachowań oraz powiązań z grupami przestępczymi, inni mają traumatyczne doświadczenia z dzieciństwa w postaci izolacji i odrzucenia społecznego, maltretowania czy nadużyć seksualnych. Obserwowana różnorodność charakterystyk nieletnich sprawców przestępstw seksualnych sugeruje, że zidentyfikowanie podtypów młodocianych przestępców seksualnych może naprowadzić na dostosowanie indywidualnych potrzeb interwencyjnych. Opracowanie zbliżonych typologii okazało się pomocne w określaniu klinicznych podtypów sprawców agresji. Dodge i Coie, na podstawie różnych motywów zachowania, sklasyfikowali dzieci agresywne fizycznie na dwa podtypy: „reaktywna” młodzież i „proaktywna młodzież”³⁷. Ich hipoteza potwierdziła, że tylko reaktywna mło-

³³ R.E. Freeman-Longo, S. Bird, W.F. Stevenson, J. Fiske, *1994 nationwide survey of treatment programs and models*, 1995.

³⁴ R.E. Freeman-Longo, *Revisiting Megan's Law...*, s. 223.

³⁵ J.A. Hunter, A.J. Figueredo, N.M. Malamuth, J.V. Becker, *Juvenile sex offenders: Toward the development of a typology*, "Sexual abuse: a journal of research and treatment" 2003, nr 15(1), s. 27-48.

³⁶ J.A. Hunter, R.R. Hazelwood, D. Slesinger, *Juvenile-perpetrated sex crimes: Patterns of offending and predictors of violence*, "Journal of Family Violence" 2000, no 15(1), s. 81-93.

³⁷ K.A. Dodge, J.D. Coie, *Social-information-processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups*, "Journal of personality and social psychology" 1987, no 53(6), s. 1146.

dzieci zaangażowała się w agresję w odpowiedzi do wrogich uprzedzeń atrybucyjnych i deficytów w wykrywaniu sygnałów intencji³⁸. Podobną typologię dorosłych gwałcicieli i pedofilów opracował Knight z zespołem. Osoby z zaburzeniami preferencji seksualnych pod postacią pedofilii zostali sklasyfikowani na dwóch osiach: pod względem stopnia zainteresowania pedofilskiego i stopnia kontaktu z dziećmi³⁹. Ponadto do dalszego różnicowania wykorzystywany był poziom kompetencji społecznych na osi pierwszej oraz narcyzm, a także ilość interakcji i intencja sadystyczna *vs* niesadystyczna i rodzaj obrażeń fizycznych na drugiej osi⁴⁰.

Butler i Seto podkreślali konieczność uwzględnienia wszechstronności przestępczej porównując młodocianych przestępców seksualnych z przestępcami nieseksualnymi. W próbie przestępców seksualnych stwierdzili, że są oni raczej podobni do przestępców nieseksualnych w odniesieniu do dzieciństwa, problemów behawioralnych, antyspołecznych postaw i przekonań. W podgrupie przestępców wyłącznie seksualnych odnotowali mniej zachowań nieprzystosowawczych w dzieciństwie, lepszą regulację napięcia emocjonalnego, więcej postaw prospołecznych niż u przestępców seksualnych, którzy dopuścił się również innych czynów przestępczych⁴¹.

Beckett zwraca uwagę na różnice pomiędzy młodocianymi przestępcami seksualnymi, którzy molestują dzieci oraz młodzieżą, która dokonuje zgwałcenia lub napaści seksualnej na rówieśników lub dorosłe kobiety. Według badań Huntera i zespołu istnieją różnice pomiędzy młodocianymi pedofilami a gwałcicielami⁴². Podobne wyniki badań uzyskali Gudjonsson i Sirgurdsson. Stwierdzili oni, że w porównaniu do młodocianych gwałcicieli, sprawcy molestujący dzieci wykazują bardziej społecznie nieprzystosowawcze zachowania, są bardziej odizolowani społecznie, częściej sami

³⁸ K.A. Dodge, J.E. Lochman, J.D. Harnish, J.E. Bates, G.S. Pettit, *Reactive and proactive aggression in school children and psychiatrically impaired chronically assaultive youth*, "Journal of abnormal psychology" 1997, no 106(1), s. 37.

³⁹ R.A. Knight, D.L. Carter, R.A. Prentky, *A system for the classification of child molesters: Reliability and application*, "Journal of interpersonal violence" 1989, no 4(1), s. 3-23.

⁴⁰ J.A. Hunter, A.J. Figueredo, N.M. Malamuth, J.V. Becker, *Juvenile sex offenders...*, s. 27-48.

⁴¹ S.M. Butler, M.C. Seto, *Distinguishing two types of adolescent sex offenders*, "Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry" 2002, no 41(1), s. 83-90.

⁴² J.A. Hunter, A.J. Figueredo, N.M. Malamuth, J.V. Becker, *Juvenile sex offenders...*, s. 27-48.

doświadczali nadużyć seksualnych⁴³. Ponadto Becker i Hunter wskazują, że młodzi sprawcy przestępstw seksualnych na szkodę dzieci częściej wykazywali problemy internalizujące, natomiast młodociani gwałciele mieli wyższy poziom problemu uzewnętrzniania zachowania⁴⁴. Przeprowadzone badania pozwalają również wysunąć wniosek, że jest większa powrotność do przestępstwa tych nieletnich przestępców seksualnych, u których obserwuje się również przestępczość nieseksualną. Gwałciele recydywiści popełniali bowiem przestępstwo częściej łącznie z przestępstwami nieseksualnymi, a takiej zależności nie zaobserwowano u nieletnich molestujących dzieci⁴⁵.

Cel badań

Głównym celem badania była próba opracowania i przedstawienia charakterystyki nieletnich dokonujących zgwałceń ze szczególnym okrucieństwem z uwzględnieniem sposobu działania sprawców, tła motywacyjnego oraz okoliczności popełnienia przestępstwa. Badanie miało również dostarczyć informacji o tym, kim są osoby pokrzywdzone oraz jak wygląda charakterystyka psychospołeczna nieletnich sprawców przestępstw seksualnych. W szczególności zwracano uwagę na specyficzne cechy indywidualne i rodzinne. Ponieważ nie jest jasne, czy nieletni przestępcy seksualni różnią się od przestępców niebędących przestępcami seksualnymi, celem niniejszego artykułu jest próba uchwycenia różnic indywidualnych, rodzinnych i środowiskowych.

Metoda

Badanie przeprowadzone zostało w oparciu o materiał empiryczny pochodzący ze spraw sądowych, w których podstawą odpowiedzialności był artykuł 197 § 4 k.k., a sprawcami bądź współsprawcami czynów były osoby nieletnie, które w chwili czynu ukończyły 15 lat, lecz nie ukończyły

⁴³ L.G. Hsu, J. Starzynski, *Adolescent rapists and adolescent child sexual assaulters*, "International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology" 1990, no 34(1), s. 23-30.

⁴⁴ J.A. Hunter, A.J. Figueredo, N.M. Malamuth, J.V. Becker, *Juvenile sex offenders...*, s. 27-48.

⁴⁵ A. Van Wijk, R. Vermeiren, R. Loeber, L.T. Hart-Kerkhoffs, T. Doreleijers, R. Bullens, *Juvenile sex offenders compared to non-sex offenders: A review of the literature 1995-2005*, "Trauma, Violence, & Abuse" 2006, no 7(4), s. 227-243.

17 roku życia. Materiał badawczy stanowiły akta prawomocnie zakończonych spraw sądowych, w tym opinie sądowo-psychologiczne opracowane przez biegłych sądowych. Analizom poddano sprawy z lat 2015-2020.

Wyniki

Charakterystyka badanej próby

Analizowany materiał badawczy stanowiły akta 46 spraw, w których sąd podejmował decyzję czy nieletni będzie odpowiadał jak dorosły w postępowaniu karnym, czy jako nieletni w postępowaniu poprawczym lub opiekuńczo-wychowawczym. Wszyscy nieletni mieli ukończony 15 rok życia i nie ukończyli 17 lat w chwili popełnienia czynu. Wszystkim postawiono zarzut zgwałcenia ze szczególnym okrucieństwem, a co wobec siódmego, dodatkowo, zarzuty, takie jak: rozbój, pobicie czy przetrzymywanie ofiary wbrew jej woli. Na 46 osób badanych, aż 45 byli to nieletni chłopcy i w jednym przypadku nieletnia dziewczynka.

Czyn oraz okoliczności jego popełnienia

Większość analizowanych czynów popełnionych przez nieletnich miało charakter dokonany, tylko w pięciu przypadkach było to usiłowanie zgwałcenia. Niemalże co trzeci nieletni (30%) dokonał więcej niż jednego zgwałcenia. Co ciekawe, w zdecydowanej większości spraw (96%) czyny dokonane zostały wspólnie z innymi osobami, a więc były to zgwałcenia zbiorowe. W około 7% spraw nieletni działał z innym młodszym współsprawcą, w niespełna 18% z rówieśnikiem/rówieśnikami, niemalże co trzeci (32%) z osobami starszymi powyżej 17 roku życia. Blisko połowa (43%) z osobami w różnym wieku (współsprawców było więcej niż dwóch).

Najczęściej (41%) do zgwałcenia doszło w takich miejscach, jak: ulica, park, las, pole czy brama. Z jednej strony, można uznać je za miejsca przypadkowe, z drugiej jednak strony są to miejsca, w których najczęściej dochodziło do spotkań towarzyskich młodzieży, w tym również do spożywania alkoholu. Ponadto blisko 9% stanowiły takie miejsca, jak: domki letniskowe, działki, opuszczone budynki, a więc również miejsca spotkań. Co czwarty czyn (26%) dokonany został w pobliżu miejsca zamieszkania nieletniego i osoby pokrzywdzonej i były to: budynki gospodarcze, piwnica, kotłownia. A zatem były to miejsca dogodne pod względem ukrycia się przed osobami trzecimi, a jednocześnie z łatwym dostępem do osoby pokrzywdzonej. Analizując przestępczość seksualną osób dorosłych,

to najczęściej do zgwałcenia dochodziło w miejscu zamieszkania sprawcy lub osoby pokrzywdzonej. W odniesieniu do nieletnich sprawców zgwałceń do popełnienia tego czynu doszło w mieszkaniu nieletniego w co dziewiątej sprawie (11%) a w miejscu zamieszkania osoby pokrzywdzonej w co siódmej (13%). Na terenie szkoły, internatu czy bursy szkolnej doszło do zgwałceń w około 9% spraw.

Analiza tła motywacyjnego zgwałceń dokonanych przez nieletnich wskazuje, że w zdecydowanej ich większości (76%) pojawiał się motyw seksualny mający na celu zaspokojenie popędu płciowego.

„Pokrzywdzona to dziewczynka pochodzenia romskiego, wychowywana w rodzinie niepełnej przez matkę, od dwóch lat systematycznie wykorzystywana seksualnie przez nieletnich, do pierwszych czynów doszło, gdy dziewczynka miała 13 lat.”

„Pokrzywdzona to dziewczynka w wieku 14 lat, dobrze знаła nieletnich, wspólnie spotykali się i pili alkohol. Gdy dziewczynka była nieprzytomna nieletni odbyli z nią stosunki seksualne.”

„Pokrzywdzony to chłopiec przebywający w ośrodku wychowawczym, dzielący pokój wspólnie ze sprawcami. Nieletni zmuszali go do rozładowywania swojego napięcia seksualnego poprzez zmuszanie go do onanizowania ich i seksu oralnego”.

Drugim wyodrębnionym motywem było zgwałcenie dla zabawy, które stanowiło 13% wszystkich czynów nieletnich. Zamyśl zgwałcenia nie towarzyszył im od początku, w toku prowadzonej sprawy sądowej tłumaczyli się oni, że podejmowane przez nich działania miały być formą żartu i wygłupów, że chcieli tylko nastraszyć ofiarę.

„Pokrzywdzeni to para bezdomnych (kobieta i mężczyzna), osoby uzależnione od alkoholu. Nieletni spożywając alkohol postanowili zrobić coś dla zabawy. Jeden z nich podrzucił pomysł aby po bić bezdomnych. W trakcie zdarzenia doszło do zgwałcenia oraz brutalnego pobicia pokrzywdzonych. Ponadto nieletni po całym zdarzeniu oddali mocz na ofiarę”.

Najmniej liczny motyw zgwałcenia wśród nieletnich to zgwałcenie z zemsty. Stanowiło ono około 9%. Powodem tego czynu były informacje o ofierze jakoby rozpowszechniała nieprawdziwe informacje na temat sprawcy, dopuszczenie się zdrady – zgwałcenie było formą zemsty i miało na celu upokorzenie ofiary. To w tej grupie pojawiła się jedyna nieletnia sprawczyni.

„Pokrzywdzona to 15 letnia dziewczynka, która została wywabiona przez koleżankę pod pretekstem rozmowy w ustronne miejsce. Po czym grupa chłopców działająca w porozumieniu zmusiła ją do pójścia z nimi do lasu, gdzie zmuszano ją do picia alkoholu i wykonywania czynności seksualnych”.

Większość zgwałceń ze szczególnym okrucieństwem popełnionych zostało przez nieletnich wspólnie z innymi sprawcami (96%). Analiza relacji pomiędzy sprawcami wskazuje, że najczęściej byli to koledzy (89%). W co piątym czynnie nieletni współdziałał w jego popełnieniu z osobą spokrewnioną (bratem, kuzynem).

Istotnym elementem w ocenie stopnia zawinienia jest fakt wcześniejszego zaplanowania popełnienia czynu. W analizowanych sprawach ustalono, że czyn został zaplanowany przez 44% nieletnich, taki sam odsetek nie planował popełnienia zgwałcenia, a w odniesieniu do 12% nie udało się ustalić tych kwestii. Ustalono natomiast, że co dziesiąty nieletni podczas popełnionego przestępstwa używał niebezpiecznych narzędzi. Najczęściej były to: scyzoryk, gaz pieprzowy, kij, butelka, widelec, łyżka udająca nóż. Przedmioty te najczęściej stosowane były do przełamania oporu ofiary, nie były wykorzystywane do imitacji stosunku seksualnego jak w przypadku dorosłych sprawców zgwałceń⁴⁶.

Co piątemu nieletniemu z badanej grupy udowodniono uczestnictwo w zgwałceniu jako sprawstwo indywidualne lub kierownicze (20%), w 17% nieletni pełnił funkcję pomocnika, na którymś z etapów realizacji czynu, a w ponad połowie przypadków (54%) nieletni był współsprawcą czynu. Wobec pozostałych 9% nie udało się ustalić jednoznacznie pełnionej roli. Ponad połowa (52%) nieletnich podczas popełnionego czynu była pod wpływem alkoholu, w jednym przypadku sprawca był pod wpływem alkoholu i narkotyków. Po samym przestępstwie 4% zacierało ślady, 7% ukrywało się przed policją, co dziewiąty nieletni próbował zastraszyć osobę pokrzywdzoną w celu zmiany zeznań. Zaledwie 4% nieletnich sprawców zgwałceń próbowało w jakiś sposób przeprosić osobę pokrzywdzoną.

Charakterystyka psychospołeczna nieletnich sprawców przestępstw seksualnych

⁴⁶ A. Więcek-Durańska, *Kobiety jako sprawczynie zgwałceń ze szczególnym okrucieństwem*, „Psychiatria Polska” 2019, s. 153.

Szczególny nacisk w analizach akt sądowych położono na czynniki psychospołeczne charakteryzujące nieletnich, ich rodziny oraz środowisko wychowawcze. Poszukiwano bowiem czynników sprzyjających pojawieniu się zachowań przestępczych. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że wadliwe zachowania, również te w sferze seksualnej mogą mieć początek w środowisku rodzinnym. Większość nieletnich wychowywała się w rodzinach pełnych (61%), co czwarty – tylko przez jednego rodzica, w 24% przez matkę, 4% przez ojca, 2% przez inne osoby (dziadków), a 9% znajdowało się w opiece instytucjonalnej (dom dziecka, MOW, OSW).

Na podstawie danych zawartych w dokumentacji sądowej ustalono, że:

- 37% nieletnich wychowywało się w rodzinach, w których była trudna lub bardzo trudna sytuacja bytowa rodziny (ekonomiczna i mieszkaniowa);
- 50% rodzin charakteryzowała niewydolność wychowawcza rodziców;
- co trzeci nieletni (35%) wychowywał się w rodzinie z problemem alkoholowym rodziców, w tym u 11% uzależnieni byli oboje rodzice;
- u blisko 40% nieletnich zaobserwowano wzorce przestępcze w najbliższej rodzinie (skazanie ojca lub rodzeństwa);
- prawie co czwarty nieletni (22%) doświadczył w rodzinie przemocy;
- u około 9% odnotowano choroby psychiczne w rodzinie, a u 5% zaburzenia psychiczne u matek;
- u prawie 11% pojawiło się określenie, że nieletnich wychowuje się w środowisku patologicznym, gdzie narażony jest na negatywne oddziaływanie środowiska rodzinnego i sąsiedzkiego.

Ze względu na wiek badanych (15-16 lat), wszystkich nieletnich obowiązywał obowiązek edukacyjny. W chwili czynu 11% nie realizowało go, pozostali – 9% w szkole podstawowej, 61% w gimnazjum, 7% w zasadniczej szkole zawodowej, a 13% w szkołach średnich (liceum lub technikum).

Większość nieletnich – 63% miało problemy w szkole (35% powtarzało klasy, 48% wagarowało, 54% miało bardzo niskie wyniki w nauce, 4% było agresywnych wobec nauczycieli, a 20% agresywnych wobec innych uczniów).

U 80% zaobserwowano już wcześniej pierwsze przejawy demoralizacji, u jednej trzeciej poziom ten określono jako wysoki lub średni, u 15% niski i dalszych 15% pogłębiający się.

Wśród oznak świadczących o demoralizacji były takie symptomy, jak:

- wcześniej popełniony czyn zabroniony (67%) głównie przeciwko mieniu, ale zdarzały się czyny przeciwko życiu i zdrowiu oraz 10% o charakterze seksualnym;
- demoralizacja polegająca na używaniu alkoholu (26%);
- używanie narkotyków (10%);
- włóczęgostwo i ucieczki z domu (wg. nomenklatury ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich);
- udział w grupach zdemoralizowanych (39%).

Wobec ponad połowy nieletnich (54%) już wcześniej toczyły się sprawy w sądzie rodzinnym, wobec ponad połowy nieletnich (52%) stosowano wcześniej środki wychowawcze lub poprawcze (np. nadzór kuratora, nadzór odpowiedzialny rodzica, umieszczenie w ośrodku wychowawczym, zakład poprawczy w zawieszeniu lub bez), które okazały się być nieefektywne.

Jak już wcześniej wspomniano w badaniu analizom poddano opinie sądowo-psychologiczne opracowywane przez biegłych lub OZSS na potrzeby sądu. Zgodnie z obowiązującymi przepisami sąd podejmuje decyzję o rodzaju toczącego się postępowania na podstawie oceny dojrzałości emocjonalnej nieletniego.

Analiza dokumentacji wskazuje, że blisko 1/3 nieletnich nie była badana, u 39% określono osobowość jako kształtującą się prawidłowo, a u co czwartego nieletniego jako nieprawidłową. Ponadto w badaniach nieletnich sprawców zgwałceń uwidoczniły się takie cechy jak: zaburzenia emocjonalne (44%); skłonność do agresji (34%); (28%) podwyższony poziom agresji. Wykazano również podatność nieletniego na wpływ środowiska (25%); problemy z relacjami międzyludzkimi (25%); podwyższony poziom lęku (16%); słabe mechanizmy samokontroli (16%); zaburzenia uczuciowości wyższej (16%); niską samoocenę (10%); trudności odnajdywania się w nowych sytuacjach (6%); małą odporność na stres (3%) oraz inne cechy, takie jak: infantylnizm, impulsywność, osłabiony poziom krytycyzmu, tendencja do dominacji, pedofilia homoseksualna, skłonność do wyobcowania.

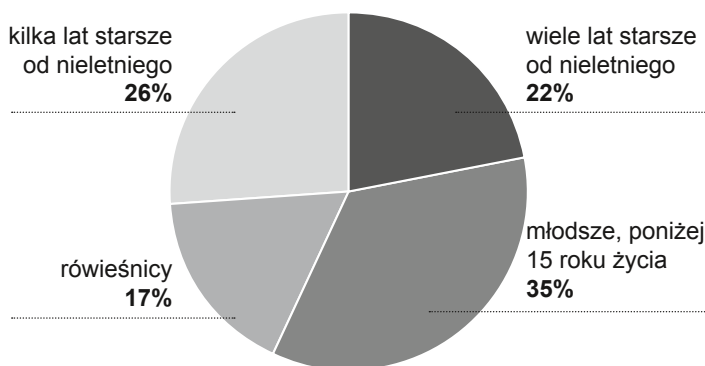
Badanie inteligencji wskazuje, że u 39% poziom intelektu mieścił się w granicy normy, u 15% była to granica normy, a u 22% stwierdzono upośledzenie umysłowe w stopniu lekkim. Jedna czwarta nieletnich sprawców zgwałceń nie była poddana takim badaniom. Tylko wobec co piątego nieletniego sporządzona została prognoza kryminologiczna szacująca ryzyko powrotności do zachowania przestępczego w przyszłości.

Charakterystyka osób pokrzywdzonych

Analiza danych empirycznych dotyczących osób pokrzywdzonych zgwałceniem, gdzie sprawcą był nieletni wskazuje, że są to głównie czyny skierowane wobec jednej osoby. W czterech przypadkach było to zgwałcenie zbiorowe dwóch osób pokrzywdzonych. W toku prowadzonych spraw udało się ustalić, że co piąty nieletni miał już wcześniej na swoim koncie podobne czyny, nie zostały jednak one przez osoby pokrzywdzone zgłoszone.

W większości spraw osoby pokrzywdzone były płci żeńskiej 83%, w 13% męskiej oraz w 4% męskiej i żeńskiej ze względu na wielość ofiar.

Wykres 1. Wiek osób pokrzywdzonych

Analiza danych dotyczących wieku osób pokrzywdzonych wskazuje, że 1/3 ofiar była młodsza od nieletnich i w chwili zdarzenia miała poniżej 15 lat. Około 17% pokrzywdzonych to rówieśnicy, ¼ była kilka lat starsza od nieletniego, prawie co czwarta osoba pokrzywdzona była o wiele lat starsza.

W literaturze przedmiotu podkreśla się fakt wcześniejszej znajomości sprawcy z ofiarą. Wśród badanych nieletnich w ponad połowie spraw (57%) znali oni osoby pokrzywdzone bardzo dobrze. W 2% nieletniego z ofiarą łączyło pokrewieństwo, 4% sąsiedztwo a w 48% dobra znajomość. Co siódmy nieletni (15%) znał osobę pokrzywdzoną słabo lub z widzenia, a w 28% była dla niego obca.

Najczęściej ofiarami zgwałceń ze strony nieletnich stawały się osoby, do których mieli oni ułatwiony dostęp lub oceniali je jako mniej wiarygodne, np. ze względu na niepełnosprawność intelektualną czy chorobę psychiczną. Częściej też ofiarami padały osoby posiadające w środowisku negatywną opinię społeczną, tj. bezdomnymi, osoby uzależnione

lub prowadzące rozwiązłe życie seksualne. Trzecią grupą, która uwidoczniła się byli wychowankowie domów dziecka, ośrodków wychowawczych, a więc osoby o obniżonym wsparciu społecznym będące pod opieką instytucji.

Charakterystyka postępowania

W toku prowadzonego postępowania ustalono, że do popełnionego czynu całkowicie przyznało się 20% nieletnich, kolejnych 15% do winy przyznało się w trakcie sprawy, niemalże co czwarty nieletni (23%) przyznawał się częściowo, co oznaczało, iż wskazywał że do czynu doszło, lecz odbywał się on za zgodą osoby pokrzywdzonej. Co piąty nieletni w trakcie sprawy wycofywał swoje zeznania i nie przyznawał się do popełnienia zgwałcenia, również co piąty nieletni w całym postępowaniu nie przyznawał się do winy.

Warto zwrócić uwagę, że przy tak poważnym czynie jak zgwałcenie ze szczególnym okrucieństwem nie wszyscy nieletni zostali poddani kompleksowej diagnostyce. Tylko 15% było badanych psychiatrycznie, 13% przez biegłego psychologa i 33% przez OZSS. Pomimo, że sądy analizowały opinie wydane na temat nieletnich przez szkoły, policję czy kuratora (26%), analizowano opinie psychologiczne z innych spraw czy dokumentację z placówek lecz ważne wydaje się aby sąd opierał swoją wiedzę na aktualnych badaniach. Nieletni nie byli poddawani również badaniom seksuologicznym, co przy takim rodzaju czynu popełnionego czynu, jakim jest zgwałcenie ze szczególnym okrucieństwem oraz fakt, że znaczna część osób pokrzywdzonych to małoletni poniżej 15 roku życia wydaje się zasadne i potrzebne.

Analizując rozstrzygnięcia sądu, w co czwartym przypadku nieletni odpowiadał w postępowaniu karnym jak dorosły, 46% badanych nieletnich w postępowaniu poprawczym i 30% opiekuńczo-wychowawczym.

Nieletni, którzy odpowiadali jak dorośli (11 przypadków) w większości zostali skazani na bezwzględną karę pozbawienia wolności (7 przypadków), w dwóch karę zawieszono i wobec nieletniego orzeczono dozór kuratora, a w kolejnych dwóch nieletniego umieszczono w zakładzie poprawczym.

Wobec nieletnich, którzy odpowiadali przed sądem rodzinnym wobec 43% zastosowano środki o charakterze izolacyjnym (w 37% umieszczonych ich w zakładzie poprawczym, 6% w ośrodku wychowawczym), wobec co piątego zakład poprawczy został orzeczony w zawieszeniu. Co

11 nieletni (9%) jako konsekwencje swojego czynu otrzymał upomnienie, a wobec 29% orzeczono nadzór kuratora.

Zróznicowanie zastosowanych sankcji i środków wydaje się ogromne, analizom podano więc czynniki, które były brane przez sądy jako łagodzące stopień winy oraz świadczące na niekorzyść nieletniego.

Czynniki negatywne:

- duża społeczna szkodliwość czynu,
- brutalność sprawców oraz ich demoralizacja,
- nieskuteczność stosowanych wcześniej środków,
- negatywna opinia o nieletnim w środowisku,
- czyn zaplanowany i zrealizowany z premedytacją.

Czynniki łagodzące:

- młody wiek,
- skrucha nieletniego,
- krytyczny stosunek do popełnionego czynu,
- brak lub początkowy poziom demoralizacji,
- pierwszy czyn nieletniego,
- usiłowanie zgwałcenia,
- obniżony intelekt.

Wnioski

Analizowane sprawy stanowią specyficzny materiał badawczy, gdyż obejmują przestępstwo zgwałcenia ze szczególnym okrucieństwem dokonane przez osoby nieletnie. Pomimo, iż zbadano tylko 46 spraw, to zgromadzony materiał empiryczny pozwolił na wyciągnięcie ważnych wniosków dotyczących możliwych dalszych kierunków prowadzonych badań empirycznych, oddziaływań wobec nieletnich oraz możliwych działań profilaktycznych.

To co jest charakterystyczne dla nieletnich sprawców zgwałceń ze szczególnym okrucieństwem to działanie w grupie. Zdecydowana większość czynów popełniona została wspólnie z kolegami, a najczęściej wymienianym motywem działania był motyw seksualny. Ofiarami zgwałceń ze strony nieletnich stawały się osoby, do których mieli oni ułatwiony dostęp lub oceniali je jako mniej wiarygodne, np. ze względu na niepełnosprawność intelektualną czy chorobę psychiczną, osoby nie posiadające wsparcia

w najbliższej rodzinie będące pod opieką instytucji. Częściej też ofiarami padały osoby posiadające w środowisku negatywną opinię społeczną, tj. bezdomni, osoby uzależnione lub prowadzące rozwiązłe życie seksualne.

Większość osób pokrzywdzonych знаła sprawców zgwałcenia. Miejsca zgwałceń, mimo że były to: park, las, piwnica, pustostany, domki letniskowe, działki itp., nie były przypadkowe. Były to miejsca, w których spotykała się młodzież, a czyny były bardzo często dokładnie zaplanowane, np. pod względem odosobnienia, aby zapewnić sobie swobodę działania, pod względem sposobu działania aby wprowadzić ofiarę w stan upojenia alkoholowego. Blisko 1/3 nieletnich miała na swoim koncie zachowania o podobnym charakterze, za które nie poniosła wcześniej żadnej odpowiedzialności. Zdarzało się, że nieletni wracali do tej samej ofiary, czując się bezkarnie, przy kolejnym czynie przyprowadzając jeszcze kolegów.

Analiza danych dotyczących rodzin z jakich pochodzili nieletni wskazuje, że są to bardzo często rodziny dysfunkcyjne, niewydolne wychowawczo, często z występującymi problemami uzależnień, przestępczości oraz przemocy. U nieletnich już wcześniej, przed popełnionym zgwałceniem, obserwowano symptomy demoralizacji, która ujawniała się w różnych sferach (agresja ujawniana w szkole, używanie alkoholu, ucieczki z domu, popełnianie czynów karalnych).

Ważny wydaje się fakt, że brak było pogłębionych i wystarczających informacji o funkcjonowaniu nieletniego, ponieważ nie wszyscy nieletni byli badani. W sprawach, w których dochodzi do popełnienia przestępstwa zgwałcenia ze szczególnym okrucieństwem przez osobę tak młodą, gdzie często ofiarą są osoby poniżej 15 roku życia, ważne wydaje się również badanie seksuologiczne, których w tych przypadkach brakowało. Zgromadzone informacje, w tym diagnoza psychiatryczna, psychologiczna czy seksuologiczna posłużyć mogą zarówno do dalszych prognoz jak i do dostosowania adekwatnych sposobów oddziaływania.

Podsumowując podkreślić należy, że nieletni, którzy odpowiadali jak dorośli i orzeczono wobec nich karę pozbawienia wolności, odbywają ją w systemie terapeutycznym. Również wobec nieletnich, którzy umieszczeni zostali w zakładzie poprawczym stosuje się pogłębione oddziaływania korekcyjne. Jak już wcześniej wspomniano, brak jest dokładnych analiz pokazujących metody oraz jakość owych oddziaływań, ale takowe są prowadzone. Zwrócić należy jednak uwagę na nieletnich, wobec których, głównie w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym, ale i poprawczym, gdy zakład poprawczy orzeczony zostaje w zawieszeniu, nie stosuje się żadnych oddziaływań

korekcyjnych czy terapeutycznych. Istotne wydaje się, aby takie działania były podejmowane, chociażby w celu korekty istniejących u nieletniego przekonań na temat sfery seksualnej, podmiotowości czy empatii.

Ze względu na niewielką ilość analiz dotyczących efektywności podejmowanych działań korekcyjnych wobec nieletnich warto byłoby w sposób usystematyzowany takie dane zbierać aby móc weryfikować efektywność podejmowanych oddziaływań.

Bibliografia

Barbaree H.E., M. Hudson S., Seto M. C., *Sexual assault in society: The role of the juvenile offender*, Guilford Press 1993.

Butler S.M., Seto M.C., *Distinguishing two types of adolescent sex offenders*, "Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry" 2002, no 41(1).

Bussey K., Bandura A., *Social cognitive theory of gender development and differentiation*, „Psychological review” 1999, no 106(4).

Cawson P., Wattam C., Brooker S., Kelly G., *Child maltreatment in the United Kingdom: a study of the Prevalence of Abuse and Neglect*, London 2000.

Chodorowska A., *Typy kwalifikowane przestępstwa zgwałcenia*, „Studia Prawnoustrojowe” 2013, no 19.

Criag L.A., Browne K.D., *Metody oceny ryzyka recydywy przestępstw seksualnych*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2007, nr 6(1).

Czarnecka-Działuk B., Drapała K., Więcek-Durańska A., *Odpowiedzialność nieletnich za czyny z art. 10 § 2 kk przed sądem rodzinnym i przed sądem karnym*, „Archiwum Kryminologii” 2012, t. XXXIV.

Dodge K.A., Coie J.D., *Social-information-processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups*, "Journal of personality and social psychology" 1987, no 53(6).

Dodge K.A., Lochman J.E., Harnish J.D., Bates J.E., Pettit G.S., *Reactive and proactive aggression in school children and psychiatrically impaired chronically assaultive youth*, "Journal of abnormal psychology" 1997, no 106(1).

Duncan R.D., *Peer and sibling aggression: An investigation of intra-and extra-familial bullying*, "Journal of interpersonal violence" 1999, no 14(8).

Erooga M., Masson H., *Working with abusers to protect children: Child Sexual Abuse: Responding to the Experiences of Children*, London 1999.

Felińska A., *Nieletni sprawcy przemocy seksualnej*, „Rocznik Lubuski” 2006, t. 32, cz. 2.

Freeman-Longo R.E., *Revisiting Megan's Law and Sex Offender Registration: Prevention*, “Sexual violence: Policies, practices, and challenges in the United States and Canada” 2002.

Freeman-Longo R.E., Bird S., Stevenson W.F., Fiske J., *1994 nationwide survey of treatment programs and models*.

Hunter J.A., Figueredo A.J., Malamuth N.M., Becker J.V., *Juvenile sex offenders: Toward the development of a typology*, “Sexual abuse: a journal of research and treatment” 2003, no 15(1).

Hunter J.A., Hazelwood R.R., Slesinger D., *Juvenile-perpetrated sex crimes: Patterns of offending and predictors of violence*, „Journal of Family Violence” 2000, no 15(1).

Hunter J.A., Figueredo A.J., Malamuth N.M., Becker J.V., *Juvenile sex offenders: Toward the development of a typology*, “Sexual abuse: a journal of research and treatment” 2003, no 15(1).

Hsu L.G., Starzyński J., *Adolescent rapists and adolescent child sexual assaulters*, „International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology” 1990, no 34(1).

Izdebski Z., Ostrowska A., *Seks po polsku. Zachowania seksualne jako element stylu życia Polaków*, Warszawa 2004.

Jasiński W., *Defining Rape. In Quest of the Optimal Solution*, w: *Consent and Sexual Offenses*, KG 2002.

Krajewski R., *Zgwałcenie osoby trudniącej się prostytutką*, „Ius Novum” 2012, no 6(2).

Knight R.A., Carter D.L., Prentky R.A., *A system for the classification of child molesters: Reliability and application*, “Journal of interpersonal violence” 1989, no 4(1).

Mathews R., Hunter J.A., Vuz J., *Juvenile female sexual offenders: Clinical characteristics and treatment issues*, „Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment” 1997, no 9(3).

Obuchowska I., Jaczewski A., *Rozwój erotyczny*, Warszawa 2002.

Ratkowska-Pasikowska J., Pasikowski S., *Seksualność dziecka jako przedmiot publikacji prasowych. Wstępny komunikat z badań*, „Przegląd Pedagogiczny” 2019, nr 26(1).

Sickmund M., Snyder H.N., Poe-Yamagata E., *Juvenile Offenders and Victims: 1997 Update on Violence. Statistics Summary*, "Washington: Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention" 1997.

Więcek-Durańska A., Durański M., *Zgwałcenie ze szczególnym okrucieństwem (art. 197 § 4 kk) – analiza kryminologiczna*, „Prawo w Działaniu. Sprawy Karne” 2014, no 19.

Więcek-Durańska A., *Odpowiedzialność nieletnich za czyny z art. 10 § 2 k.k. przed sądem rodzinnym i przed sądem karnym – wybrane zagadnienia*, „Prawo w Działaniu. Sprawy Karne” 2013, nr 16.

Więcek-Durańska A., *Kobiety jako sprawczynie zgwałceń ze szczególnym okrucieństwem*, „Psychiatria Polska” 2019, nr 153.

Van Wijk A., Vermeiren R., Loeber R., Hart-Kerkhoffs L.T., Doreleijers T., Bullens R., *Juvenile sex offenders compared to non-sex offenders: A review of the literature 1995-2005*, „Trauma, Violence, & Abuse” 2006, no 7(4).

Źródła internetowe

<https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/opracowania-wieloletnie/> (dostęp: 16.04.2023).

Marceli Hązła¹

EKONOMICZNE ASPEKTY WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI

ECONOMIC ASPECTS OF THE JUDICIARY

Otrzymano: 25.03.2024 Zaakceptowano 10.06.2024 Opublikowano: 30.06.2024

DOI: 10.5604/01.3001.0054.5722

Artykuł Oryginalny

Źródło finansowania – badania własne

Streszczenie

Terminowość i przewidywalność wymiaru sprawiedliwości odgrywają ważną rolę w całym systemie gospodarczym poprzez ograniczanie niepewności aktorów rynkowych. Niestety, w związku z pośrednią naturą jego wpływu na rozwój gospodarczy oraz trudnościami w oszacowaniu „zwrotu z inwestycji” w sądownictwo, do tej pory wciąż nie akcentuje się dostatecznie tego zagadnienia w głównym nurcie dyskusji. W niniejszym artykule przedstawiono wybrane ekonomiczne aspekty wymiaru sprawiedliwości, pochyłając się nad jego efektywnością w krajach europejskich, w tym w szczególności w Polsce. Wydajność polskiego wymiaru sprawiedliwości jest dość adekwatna do nakładów nań przeznaczanych. Na pochwałę zasługują tu w szczególności całokształt funkcjonowania systemu karnego oraz stosunkowo niskie koszty postępowań w połączeniu z wysoką stopą odzysku roszczeń w przypadku spraw cywilnych i handlowych. Jednakże polski wymiar sprawiedliwości w zakresie spraw cywilnych i handlowych wciąż wymaga pewnych reform. Mowa tu o rozwiązaniach szczególnie

¹ Mgr Marceli Hązła, Katedra Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, email: Marceli.Hazla@phd.ue.poznan.pl, ORCID: 0000-0003-0681-5668.

związanych z automatyzacją i cyfryzacją sądów oraz rozwojem alternatywnych, polubownych metod rozwiązywania sporów, które do tej pory obsługują nikły odsetek wszystkich postępowań. Rozwiązania te mogłyby znacząco poprawić jakość funkcjonowania polskiego sądownictwa, przyczyniając się do spadku oczekiwanego czasu na rozpatrzenie sprawy, który znacząco wzrósł na przestrzeni ostatniej dekady.

Słowa kluczowe: wymiar sprawiedliwości, efektywność sądownictwa, rozwój gospodarczy

Abstract

The timeliness and predictability of the judiciary play an important role in the economic system as a whole by reducing uncertainty for market actors. Unfortunately, due to the indirect nature of its impact on economic development and the difficulty in estimating the ‘return on investment’ of the judiciary, this issue is still not sufficiently emphasised in mainstream discussions to date. This article presents selected economic aspects of the judiciary, reflecting on its effectiveness in European countries, in particular Poland. The efficiency of the Polish justice system is quite adequate to the resources spent on it. In particular, the overall functioning of the criminal system and the relatively low costs of proceedings, combined with a high recovery rate for civil and commercial cases, deserve high praise. However, the Polish civil and commercial justice system is still in need of certain reforms. These include solutions related to the automation and digitisation of courts and the development of alternative, conciliatory methods of dispute resolution – which so far handle a negligible percentage of all proceedings. These solutions could significantly improve the quality of the Polish judiciary, contributing to a decrease in the expected disposition time, which has increased significantly over the last decade.

Keywords: judiciary, judicial efficiency, economic development

1. Wstęp

Dostęp do wymiaru sprawiedliwości jest podstawowym prawem, które musi być zagwarantowane w demokratycznych, partycypacyjnych

i egalitarnych społeczeństwach. Jest to prawo wszystkich osób do korzystania z narzędzi i mechanizmów prawnych w celu ochrony przysługujących im innych praw². Stąd też – całkowicie słusznie – prawidłowo funkcjonujący wymiar sprawiedliwości jest traktowany w państwach demokratycznych jako wartość sama w sobie. Niekiedy wiąże się to jednak ze zjawiskiem „wymykania się” wymiaru sprawiedliwości z nieco bardziej pragmatycznej dyskusji ekonomicznej, poświęconej wymiernym kosztom i korzyściom z niego płynącym³. Wynikający z tego powszechny brak wiedzy dotyczący „zwrotu z inwestycji” w sądownictwo – w obliczu nagłych wydatków związanych z doniosłymi wyzwaniami XXI w., takimi jak zielona transformacja gospodarek⁴ czy konieczność zwiększenia wydatków na obronność państwa w związku z rosyjską agresją w Ukrainie⁵ – oznacza zwiększone ryzyko erozji budżetów przeznaczonych na wymiar sprawiedliwości. Tymczasem wraz z integracją rozwiązań ekonomii instytucjonalnej w głównym nurcie dyskusji ekonomicznej⁶ coraz więcej autorów dostrzega, że system prawny oraz egzekwujący go wymiar sprawiedliwości mają głęboki wpływ na zachowania aktorów rynkowych – a tym samym na rozwój gospodarczy państw – co umożliwia oszacowanie jego wartości pieniężnej⁷.

W kontekście wspomnianych prawidłowości – chcąc wyraźnie podkreślić zarówno wymierne korzyści płynące z jego sprawnego funkcjonowania, jak i otwarcie omówić kwestię kosztów, związanych m.in. z opłatami administracyjnymi i egzekwowaniem kar – celem niniejszego artykułu jest

² V. Lima, M. Gomez, *Access to Justice: Promoting the Legal System as a Human Right*, w: *Peace, Justice and Strong Institutions*, red. W.L. Filho, A.M. Azul, L. Brandli, A.L. Salvia, P.G. Özüyar, T. Wall, Cham 2020, s. 1.

³ C. Costello, F. van Dijk, S. Giorgi, L. Griškevič, F.E. Holm, D.L. Requena, E. Mathews, N. Meilutis, S. Sicking, W.S. Larssen, *Economic value of the judiciary. A pilot study for five countries on volume, value and duration of large commercial cases*, The Hague 2021, s. 5.

⁴ W Polsce całkowite nakłady na transformację sektora energetycznego mogą wynieść 135 mld EUR do 2030 r., zob. Polski Komitet Energii Elektrycznej, *Polska ścieżka transformacji energetycznej*, Warszawa 2022, s. 11.

⁵ W 2023 r. polskie nakłady na obronność w relacji do PKB były najwyższe wśród wszystkich członków NATO i wyniosły 3,9% (133 mld PLN), zob. NATO Public Diplomacy Division, *Defence Expenditure of NATO Countries (2014-2023)*, Brussels 2023, s. 3.

⁶ Przełomową publikacją była w tej kwestii książka D. Acemoglu i J.A. Robinsona, a zawarte w niej tezy dla potrzeb polskiej gospodarki świetnie rozwinął M. Piątkowski, zob. D. Acemoglu, J.A. Robinson, *Dlaczego narody przegrywają*, Poznań 2014; M. Piątkowski, *Złoty wiek: Jak Polska została europejskim liderem wzrostu i jaka czeka ją przyszłość. Wydanie drugie rozszerzone*, Warszawa 2023.

⁷ G. Xu, *The role of law in economic growth: A literature review*, „Journal of Economic Surveys” 2011, vol. 25, no. 5, s. 833-871.

przedstawienie wybranych ekonomicznych aspektów wymiaru sprawiedliwości. Ma to służyć jako załączek dla dalszej, interdyscyplinarnej dyskusji, w wyniku której możliwe będzie opracowanie bardziej szczegółowych założeń dotyczących wymiaru sprawiedliwości, jego budżetu i potencjalnych sposobów na zwiększenie jego ekonomicznej racjonalności. Artykuł podzielono na trzy części. W pierwszej z nich omówiony jest związek między sprawnie działającym wymiarem sprawiedliwości a rozwojem gospodarczym. Tematem części drugiej jest efektywność postępowań cywilnych i karnych w krajach europejskich. W części trzeciej pochyłono się nad efektywnością polskiego wymiaru sprawiedliwości na tle państw europejskich. Metodą badawczą przyjętą w niniejszym opracowaniu jest analiza literatury przedmiotu, raportów instytucji międzynarodowych, doniesień prasowych i wtórnych danych statystycznych.

2. Związek między wymiarem sprawiedliwości a rozwojem gospodarczym

Sprawnie działający wymiar sprawiedliwości odgrywa ważną rolę w podnoszeniu efektywności procesów produkcji i wymiany handlowej poprzez zapewnianie mechanizmów takich jak egzekwowanie umów, odzyskiwanie długów, rekompensowanie poniesionych szkód i likwidację strukturalnie zadłużonych podmiotów⁸. Najważniejsze cechy sprawnego sądownictwa to terminowość i przewidywalność. Brak przewidywalności decyzji sądowych przekłada się bowiem na zwiększoną niepewność aktorów rynkowych, co może ograniczać ich konsumpcję i inwestycje z powodu konieczności uwzględnienia większych rezerw finansowych na koszty procesu, jak np. opłaty sądowe czy kary nałożone w przypadku przegranej w sporze⁹. Nieterminowość oznacza z kolei, że okres niepewności przedłuża się wraz ze wszystkimi tego negatywnymi tego konsekwencjami¹⁰.

Oprócz kosztów ponoszonych bezpośrednio przez strony sporu, istnieją także inne, pośrednie koszty ponoszone przez cały system gospodarczy,

⁸ C. Costello i in., *op.cit.*, s. 17.

⁹ R. Ippoliti, A. Melcarne, G.B. Ramello. *Judicial efficiency and entrepreneurs' expectations on the reliability of European legal systems*, „European Journal of Law and Economics” 2015, vol. 40, no. 1, s. 223-244.

¹⁰ *Ibidem*.

a które zwiększane są przez nieefektywność systemu sądownictwa¹¹. Po pierwsze, nieefektywny wymiar sprawiedliwości osłabia egzekwowanie umów, co zmniejsza konkurencję rynkową. Jeśli umowy nie są egzekwowalne za pomocą środków prawnych, konsumenci i firmy przywiązują większą wagę do reputacji podczas angażowania się w relacje handlowe. W związku z tym kupujący weźmie udział w transakcji tylko wtedy, gdy sprzedawca ma ugruntowaną reputację. Tworzy to bariery wejścia na rynek, jako że nowym firmom brakuje reputacji, którą mogą już mieć ugruntowane na rynku podmioty. Klienci trzymają się więc kontrahentów, którzy są już obecni w ich łańcuchach dostaw, przegapiając pojawiające się nowe możliwości. W rezultacie rynek staje się bardziej skoncentrowany¹². Po drugie, nieefektywność sądów prowadzi do ograniczania inwestycji, co ma związek ze wspomnianą wcześniej koniecznością uwzględnienia większych rezerw finansowych. Mniejsze nakłady na inwestycje przekładają się z kolei na niższe tempo wzrostu firm, a co za tym idzie całej gospodarki¹³. Po trzecie, efektywność sądów wzmacnia rynki kredytowe. Jako że sprawnie działające sądy wspierają egzekwowanie umów i długów, ryzyko udzielania pożyczek spada. Wiąże się to ze spadkiem oczekiwanej premii za ryzyko, zwiększając dostępność pożyczek po niższej stopie procentowej¹⁴. Kolejny argument wynika bezpośrednio z opisanych wcześniej zagadnień. W źle funkcjonujących systemach sądowniczych firmy muszą poświęcić więcej czasu i środków na zbieranie informacji o reputacji dostawców. Przyczynia się to do wzrostu kosztów transakcyjnych, zmniejszając zasób kapitału na inwestycje¹⁵. Wreszcie, sprawne funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości może mieć wpływ na decyzje gospodarcze na wielu poszczególnych rynkach. Przykładowo, w dobrze funkcjonującym systemie sądowniczym długoterminowe umowy handlowe są znacznie bardziej powszechne¹⁶. Z kolei w krajach z nieefektywnie działającymi sądami lu-

¹¹ R.H. Coase, *Firma, rynek i prawo*, Warszawa 2013, s. XVIII.

¹² S. Johnson, J. McMillan, C. Woodroof, *Courts and Relational Contracts*, „Journal of Law, Economics and Organisation” 2002, no. 18, s. 221-277.

¹³ L. Balcerowicz, A. Rzońca, *Zagadki wzrostu gospodarczego. Siły napędowe i kryzysy – analiza porównawcza*, Warszawa 2010, s. 344-353.

¹⁴ K.H. Bae, V.K. Goyal, *Creditor Rights, Enforcement and Bank Loans*, „Journal of Finance” 2009, vol 64, no. 2, s. 823-860.

¹⁵ D.C. North, *Zrozumieć przemiany gospodarcze*, Warszawa 2014, s. 96-97.

¹⁶ R.E. Messick, *Judicial reform and economic development: a survey of the issues*, „The World Bank Research Observer” 1999, vol 14, no. 1, s. 117-136.

dzie wolą posiadać nieruchomości zamiast je wynajmować, co utrudnia rozwój rynku mieszkań na wynajem¹⁷.

Można więc stwierdzić, że wymiar sprawiedliwości ma głęboki wpływ na funkcjonowanie gospodarek. Niestety, jako że wpływ ten ma w dużej mierze pośredni charakter, wciąż nie akcentuje się go dostatecznie w dyskursie rządowym. Tematykę tę podejmują więc głównie organizacje pozarządowe o ograniczonym wpływie na kierunek polityki państwa¹⁸. Czynnikiem utrudniającym adekwatną analizę tej problematyki jest także ograniczony dostęp do danych. Wraz z zaprzestaniem w 2020 r. publikacji przez Bank Światowy corocznego raportu „Doing Business”¹⁹, jedynym ustrukturyzowanym źródłem informacji na temat sprawności systemów sądownictwa w krajach Unii Europejskiej pozostaje baza danych Europejskiej Komisji ds. Efektywności Wymiaru Sprawiedliwości (ang. *The European Commission for the Efficiency of Justice*; CEPEJ), jednakże dane publikowane są tam z kilkuletnim opóźnieniem²⁰, co utrudnia bieżące monitorowanie sytuacji. Niemniej jednak, posłuży ona za podstawowe źródło informacji na potrzeby dalszych rozważań.

¹⁷ P. Casas-Arce, A. Sais, *Owning versus Renting: Do Courts Matter?*, „Journal of Law and Economics” 2010, vol. 53, no. 1, s. 137-165.

¹⁸ Zob. np. Forum Obywatelskiego Rozwoju, *Dobre prawo – lepszy rozwój*, <https://for.org.pl/pl/Dobre-prawo---lepszy-rozwoj> [dostęp: 22.03.2024]; ngo.pl, *Sądownictwo, państwo prawa a rozwój gospodarczy*, <https://publicystyka.ngo.pl/sadownictwo-panstwo-prawa-a-rozwoj-gospodarczy> [dostęp: 22.03.2024]; Biuro Inwestycji i Cykli Ekonomicznych, *Niezależność sądów a gospodarka*, <http://biec.org/niezaleznosć-sadow-a-gospodarka/> [dostęp: 22.03.2024].

¹⁹ Miało to miejsce w związku z „nieprawidłowościami” w edycjach z 2018 i 2020 r., co po dogłębnym audycie skłoniło Bank Światowy do zaprzestania prac nad publikacją. Nieoficjalne źródła wskazują, że powodem było przyjmowanie łapówek od chińskiego rządu przez dyrektora odpowiedzialnego za prace nad raportem, co ostatecznie przyczyniło się do znacznego zawyżania ocen chińskiego otoczenia biznesowego, zob. World Bank, *World Bank Group to Discontinue Doing Business Report*, <https://www.worldbank.org/en/news/statement/2021/09/16/world-bank-group-to-discontinue-doing-business-report> [dostęp: 22.03.2024]; S. Gold, *World Bank's scandal-hit 'Doing Business' seeks redemption with revamp*, <https://www.devex.com/news/world-bank-s-scandal-hit-doing-business-seeks-redemption-with-revamp-104949> [dostęp: 22.03.2024].

²⁰ W marcu 2024 r. najświeższe dostępne dane pochodziły z 2020 r., co najprawdopodobniej ma związek z opóźnieniami administracyjnymi wywołanymi przez pandemię COVID-19.

3. Podstawowe dane dotyczące postępowań cywilnych i karnych w państwach europejskich

Jak wspomniano wcześniej, najważniejsze cechy sprawnego wymiaru sprawiedliwości to terminowość i przewidywalność. W kontekście terminowości najczęściej przytaczanym wskaźnikiem jest (teoretyczna) liczba dni potrzebnych do rozpatrzenia sprawy w pierwszej instancji²¹. Rozumienie przewidywalności jest już jednak kwestią bardziej otwartą, której interpretacja zależy od głównej sfery zainteresowań danej organizacji. Zgodnie ze *Słownikiem języka polskiego PWN*, przewidywalność oznacza, że dane zagadnienie „daje się przewidzieć, domyślić, odgadnąć”²². Podkreślana jest więc tutaj pewna ciągłość, niezmienność, możliwość ekstrapolacji przeszłości na teraźniejszość. Można zatem utożsamiać przewidywalność z prawdopodobieństwem rozstrzygnięcia sprawy w dającym się przewidzieć terminie, co obrazuje współczynnik rozstrzygania spraw (ang. *Clearance Rate*) publikowany przez CEPEJ²³. Można także polemizować co do tego, czy wynik sprawy daje się przewidzieć z większym prawdopodobieństwem w państwach charakteryzujących się niezawisłymi, niezależnymi od wpływów politycznych sądami, co obrazuje Rule of Law Index, opracowywany przez World Justice Project²⁴. Wreszcie, nie bez znaczenia jest również jakość regulacji prawnych, tj. ich przejrzystość, spójność i (w miarę możliwości) jednoznaczność. Tę kwestię porusza Światowa Organizacja Własności Intelektualnej w corocznym Global Innovation Index, gdzie mowa jest o „jakości regulacji” (ang. *regulatory quality*)²⁵. Pewnym wyzwaniem związanym z tak szerokim pojmowaniem pojęcia przewidywalności jest jednak ograniczona możliwość porównywalności danych. Wiele ze wspomnianych organizacji skupia się bowiem głównie na opracowaniu kompozytowego indeksu, na który składa się wiele wskaźników. Co więcej, w związku z różnymi okresami sprawozdawczymi, nie

²¹ Organisation for Economic Cooperation and Development, *Government at a Glance 2021*, Paris 2021, s. 236-237.

²² Polskie Wydawnictwo Naukowe, *Słownik języka polskiego – przewidywalność*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/przewidywalno%C5%9B%C4%87.html> [dostęp: 23.03.2024].

²³ European Commission, *European Semester Thematic Factsheet: Effective Justice Systems*, Brussels 2017, s. 2.

²⁴ World Justice Project, *WJP Rule of Law Index*, <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global> [dostęp: 23.03.2024].

²⁵ World Intellectual Property Organization, *Global Innovation Index 2023: Innovation in the face of uncertainty*. Geneva 2023, s. 225.

zawsze możliwe jest porównanie danych pozyskanych w tym samym roku. Dlatego też na potrzeby dalszych rozważań, w celu zapewnienia ich porównywalności i spójności, skupiono się na danych publikowanych przez CEPEJ,. W tabeli nr 1 przedstawiono podstawowe statystyki dotyczące spraw cywilnych i karnych w pierwszej instancji w krajach europejskich za rok 2020²⁶. Są to: liczba nowych spraw w tej instancji na 100 mieszkańców, liczba dni do rozpatrzenia sprawy w tej instancji, liczba rozstrzygniętych spraw w pierwszej instancji na 100 mieszkańców oraz współczynnik rozstrzygania spraw.

Tabela 1. Podstawowe statystyki dotyczące spraw cywilnych i karnych w pierwszej instancji w krajach europejskich w 2020 r.

Kraj	Liczba nowych spraw na 100 mieszkańców		Liczba dni do rozpatrzenia sprawy		Liczba rozstrzygniętych spraw na 100 mieszkańców		Współczynnik rozstrzygania spraw (ang. <i>Clearance Rate</i>)	
	cywilne	karne	cywilne	karne	cywilne	karne	cywilne	karne
Albania	0,69	0,43	366	294	0,59	0,32	85%	74%
Armenia	3,53	0,13	126	488	4,46	0,09	126%	73%
Austria	0,83	0,75	156	133	0,82	0,73	100%	98%
Azerbejdżan	1,49	0,12	88	144	1,43	0,11	96%	86%
Belgia	6,06	1,66	b.d.	b.d.	5,99	1,57	99%	95%
Bośnia i Hercegowina	2,71	4,94	639	316	2,80	4,68	103%	95%
Chorwacja	2,73	4,87	655	223	2,32	4,29	85%	88%
Czarnogóra	3,39	9,87	280	253	3,61	9,46	107%	96%
Czechy	2,85	0,61	165	72	2,80	0,61	98%	100%
Dania	0,70	2,79	190	64	0,78	2,66	111%	95%
Estonia	1,43	1,53	135	30	1,42	1,53	100%	100%
Finlandia	0,17	1,03	300	189	0,16	0,92	94%	89%
Francja	1,59	1,43	637	b.d.	1,47	1,31	93%	91%
Gruzja	1,54	0,37	433	126	1,34	0,34	87%	91%
Hiszpania	2,55	1,32	468	247	2,20	1,25	86%	95%
Holandia	0,73	1,28	127	139	0,73	1,22	100%	95%
Irlandia	3,26	7,24	b.d.	b.d.	1,96	4,50	60%	62%
Islandia	3,24	1,15	63	73	3,20	1,07	99%	94%
Litwa	3,32	0,62	117	73	3,12	0,60	94%	91%
Luksemburg	1,21	b.d.	161	b.d.	1,12	2,18	93%	b.d.
Łotwa	1,53	0,79	239	192	1,47	0,72	96%	91%
Malta	1,44	2,15	550	792	1,31	1,42	91%	66%
Macedonia	1,65	2,78	294	216	1,48	2,73	90%	98%
Mołdawia	2,69	1,41	171	242	2,61	1,28	97%	91%
Monako	1,81	1,12	514	108	1,63	1,20	90%	108%

²⁶ W niniejszym zestawieniu pominięto Andorę, Bułgarię, Cypr, Grecję i Wielką Brytanię w związku z brakiem dostępności danych dotyczących spraw cywilnych w tych krajach.

Kraj	Liczba nowych spraw na 100 mieszkańców		Liczba dni do rozpatrzenia sprawy		Liczba rozstrzygniętych spraw na 100 mieszkańców		Współczynnik rozstrzygnięcia spraw (ang. <i>Clearance Rate</i>)	
	cywilne	karne	cywilne	karne	cywilne	karne	cywilne	karne
Niemcy	1,47	b.d.	237	b.d.	1,44	b.d.	98%	b.d.
Norwegia	0,27	0,44	183	66	0,27	0,43	100%	99%
Polska	2,47	4,87	317	82	2,60	4,78	105%	98%
Portugalia	2,47	0,62	280	280	2,42	0,58	98%	93%
Rumunia	6,12	1,78	168	113	6,13	1,79	100%	100%
Serbia	5,59	25,97	472	155	3,96	25,55	71%	98%
Słowacja	1,97	1,21	204	125	1,97	1,21	100%	100%
Słowenia	1,52	3,48	350	165	1,53	3,34	101%	96%
Szkocja	1,28	1,93	b.d.	71	1,09	1,72	85%	89%
Szwecja	0,60	1,16	161	149	0,62	1,11	103%	96%
Szwajcaria	2,32	0,50	126	125	2,32	0,46	100%	92%
Turcja	1,57	1,73	513	390	1,41	1,61	90%	93%
Ukraina	1,98	0,32	122	298	1,95	0,30	98%	93%
Węgry	1,29	3,65	165	54	1,29	3,55	100%	97%
Włochy	1,92	1,76	674	498	2,00	1,60	104%	91%
Średnia	2,15	2,63	293	200	2,05	2,43	95%	92%
Mediana	1,81	1,48	237	149	1,63	0,46	98%	95%

Źródło: European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *CEPEJ Indicators on efficiency*, <https://www.coe.int/en/web/cepej/country-profiles> [dostęp: 23.03.2024].

Na początek warto zwrócić uwagę, że rok 2020 charakteryzował się odbiegającymi od normy warunkami wynikającymi z pandemii COVID-19. Wiązało się to w szczególności z ponadprzeciętną liczbą postępowań kar-nych w wielu krajach (w tym w Polsce), co wynikało z występowania wie-lu okazji do popełniania przestępstw, np. związanych z zakupem sprzętu medycznego²⁷. Stąd też średnia liczba nowych spraw karnych w pierwszej instancji na 100 mieszkańców (2,63) jest istotnie zawyżona w porówna-niu z medianą (1,48). W normalnych warunkach liczba spraw karnych – a co za tym idzie czas ich rozpatrywania – jest zauważalnie mniejsza od spraw cywilnych.

Stosunek spraw rozwiązanych do nowych spraw wpływających w da-nym roku wyrażony jest jako współczynnik rozstrzygnięcia spraw. Przyjmu-je się, że docelowo powinien być on zbliżony do wartości 100%. Wartości poniżej 100% oznaczają bowiem, że w danym kraju system sądownictwa nie jest w stanie rozstrzygnąć wszystkich spraw wpływających w danym

²⁷ European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *Country overview: Poland*, <https://public.tableau.com/app/profile/cepej/viz/OverviewEN/Overview> [dostęp: 23.03.2024].

roku, co zwiększa przewidywany czas oczekiwania na rozpatrzenie spraw. Z kolei wartości powyżej 100% oznaczają „nadganie” zaległych spraw, co może przyczynić się do spadku oczekiwanego czasu na rozpatrzenie sprawy. Niestety zarówno mediana, jak i średnia wskaźnika dla państw europejskich wynoszą poniżej 100%, co znaczy że oczekiwany czas na rozpatrzenie sprawy wzrasta. Faktycznie, znajduje to odzworowanie w danych historycznych – w 2010 r. mediana czasu potrzebnego do rozpatrzenia sprawy w krajach europejskich wynosiła 195 dni dla spraw cywilnych i 104 dni dla spraw karnych, podczas gdy w 2020 r. było to już odpowiednio 237 dni i 149 dni.

Powyższa wartość ma z kolei związek z ogólną liczbą spraw wpływających w danym roku. W krajach charakteryzujących się wyższą kulturą polubownego rozwiązywania sporów (jak np. Austria, Holandia, Norwegia, Szwecja) liczba nowych spraw cywilnych na 100 mieszkańców jest znacząco niższa (odpowiednio 0,83, 0,73, 0,27 i 0,60) niż mediana (1,81), co z kolei przekłada się na niższy oczekiwany czas na rozpatrzenie sprawy (odpowiednio 156, 127, 183 i 161 dni), jako że sądy nie są angażowane w drobne, często niepotrzebne sprawy, które mogłyby zostać rozwiązane z pomocą mediatora. Z kolei w krajach o niższym poziomie zaufania społecznego (jak np. Chorwacja, Czarnogóra, Rumunia, Serbia) liczba nowych spraw cywilnych na 100 mieszkańców (odpowiednio 2,73, 3,39, 6,12, 5,59) jest znacznie wyższa niż mediana, co często przekłada się na wyższy oczekiwany czas na rozpatrzenie sprawy (odpowiednio 655, 280, 168 i 472 dni).

Oczywiście, można polemizować, że najprostszym sposobem na poprawę efektywności sądownictwa byłoby dofinansowanie jego budżetu, a tym samym zwiększenie liczby sędziów, prawników i pracowników administracji zajmujących się rozstrzyganiem spraw, co ostatecznie zmniejszyłoby oczekiwany czas na ich rozpatrzenie. Jednakże, należy przy tym pamiętać o pośrednich kosztach takiego rozwiązania. Większa liczba spraw oznacza bowiem większą wartość roszczeń finansowych „zamrożonych” w trwających postępowaniach, niezależnie od ich sprawności. Analiza spraw dotyczących roszczeń powyżej 1 mln EUR w Holandii, Norwegii, Litwie, Irlandii i we Włoszech wykazała, że w latach 2016-2018 kraje te mogły stracić między 0,44% a 2,92% PKB w wyniku utraconych korzyści, które mogłyby się zmaterializować w ich gospodarkach, gdyby roszczenia finansowe nie były unieruchomione przez procedury sądowe²⁸.

²⁸ C. Costello i in., *op.cit.*, s. 59.

Dlatego też coraz częściej można usłyszeć opinie postulujące wspieranie rozwoju pozasądowych form rozwiązywania sporów – w szczególności mediacji – jako komplementarnego wsparcia dla systemu sądownictwa²⁹. Upowszechnienie mediacji w praktyce rozwiązywania sporów mogłoby się wiązać ze znaczącym odciążeniem wymiaru sprawiedliwości, zapobieganiem bankructwom przedsiębiorstw uwikłanych w wieloletnie procesy sądowe, poprawą przewidywalności i transparentności wymiaru sprawiedliwości, a także zapobieganiu „emigracji jurysdykcyjnej” osób i przedsiębiorstw poszukujących korzystniejszych dla nich jurysdykcji³⁰. Walory te podkreślone zostały w art. 6 preambuły do Dyrektywy 2008/52/WE w sprawie niektórych aspektów mediacji w sprawach cywilnych i handlowych, gdzie stwierdzono, że „Mediacja może stanowić oszczędną i szybką metodę pozasądowego rozwiązywania sporów w sprawach cywilnych i handlowych dzięki możliwości dostosowania jej do indywidualnych potrzeb stron. Jest bardziej prawdopodobne, że ugody zawarte w drodze mediacji będą realizowane dobrowolnie i przyczynią się do utrzymania przyjaznych i wyważonych stosunków pomiędzy stronami. Tęgo rodzaju korzyści stają się jeszcze bardziej widoczne w sytuacjach obejmujących elementy transgraniczne”³¹. Choć dyrektywa ta otworzyła możliwość uwzględnienia przepisów regulujących mediację w prawodawstwie krajowym³², to niestety ta forma rozwiązywania sporów wciąż pozostaje poza głównym nurtem wymiaru sprawiedliwości. W 2018 r. mediacja była wykorzystywana w niecałym procencie wszystkich spraw cywilnych

²⁹ Poruszone m.in. w: M. Bichia, *Advantages of Mediation in Civil Disputes*, „Law and World” 2023, vol. 9, no. 3, s. 63-104; M. Jurgilewicz, K. Kmiotek, R. Dankiewicz, A. Misiuk, *Mediation in Civil Matters as an Example of the Method Used in Legal Security Management and Optimization of Costs of Proceedings*, „Journal of Security and Sustainability Issues” 2019, vol. 9, no. 2, s. 595-602.

³⁰ A. Wąsowska, *Analiza 5/2015: Mediacja szansą na usprawnienie wymiaru sprawiedliwości*, <https://for.org.pl/pl/a/3503,analiza-52014> [dostęp: 23.03.2024].

³¹ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/52/WE z dnia 21 maja 2008 r. w sprawie niektórych aspektów mediacji w sprawach cywilnych i handlowych (Dz.U. UE L z dnia 24 maja 2008 r.).

³² Z czego skorzystały w szczególności Austria, Chorwacja, Hiszpania, Irlandia, Niemcy i Włochy poprzez uchwalenie ustaw o mediacji, zob. A. Shtefan, Y. Prytyka, *Mediation in the EU: Common Characteristics and Advantages over Litigation*, „InterEULawEast : Journal for the international and european law, economics and market integrations” 2021, vol. 8, no. 2, s. 175-190.

i handlowych w państwach członkowskich UE³³. Według raportu Ministerstwa Sprawiedliwości, w Polsce niskie wykorzystanie instytucji mediacji wynika m.in. z postaw samego środowiska prawniczego, które często postrzega mediatorów jako swoją konkurencję³⁴. Niewykluczone, że w pozostałych krajach europejskich przyczyny tego stanu rzeczy są do siebie zbliżone. Oznacza to zatem, że wciąż istnieje tutaj potencjał do poprawy wydajności funkcjonowania ich wymiarów sprawiedliwości.

4. Wydajność polskiego wymiaru sprawiedliwości na tle państw europejskich

W świetle dotychczasowych rozważań warto pochylić się także nad wydajnością polskiego wymiaru sprawiedliwości, co umożliwi jego ocenę na tle pozostałych państw europejskich. Nawiązując do podstawowych statystyk dotyczących spraw cywilnych, które przedstawione zostały w tabeli 1, można zwizualizować je z wykorzystaniem wskaźników dotyczących rozstrzygania spraw oraz liczby dni do rozpatrzenia sprawy (rys. 1). Czarne linie przerywane opisują wartości mediany, podczas gdy obszar zaznaczony niebieską przerywaną linią wyznacza optymalne pole wartości wspomnianych wskaźników³⁵. Można więc zaobserwować, że Polska – choć bez dużego marginesu bezpieczeństwa – plasuje się wśród państw, których wymiary sprawiedliwości można nazwać „optymalnie działającymi”. Wiąże się to ze współczynnikiem rozwiązywania spraw na poziomie 105% oraz liczbą dni do rozpatrzenia sprawy wynoszącą 317. Z jednej strony można polemizować, że czas potrzebny do rozpatrzenia sprawy znacząco wzrósł, ponieważ w 2010 r. wynosił zaledwie 180 dni. Jednakże, jak wspomniano w poprzedniej sekcji, wzrost jego wartości był trendem ogóło-europejskim. Dodatkowo współczynnik rozstrzygania spraw w Polsce pozostawał przez ostatnią dekadę poniżej progu 100%, co przyczyniło

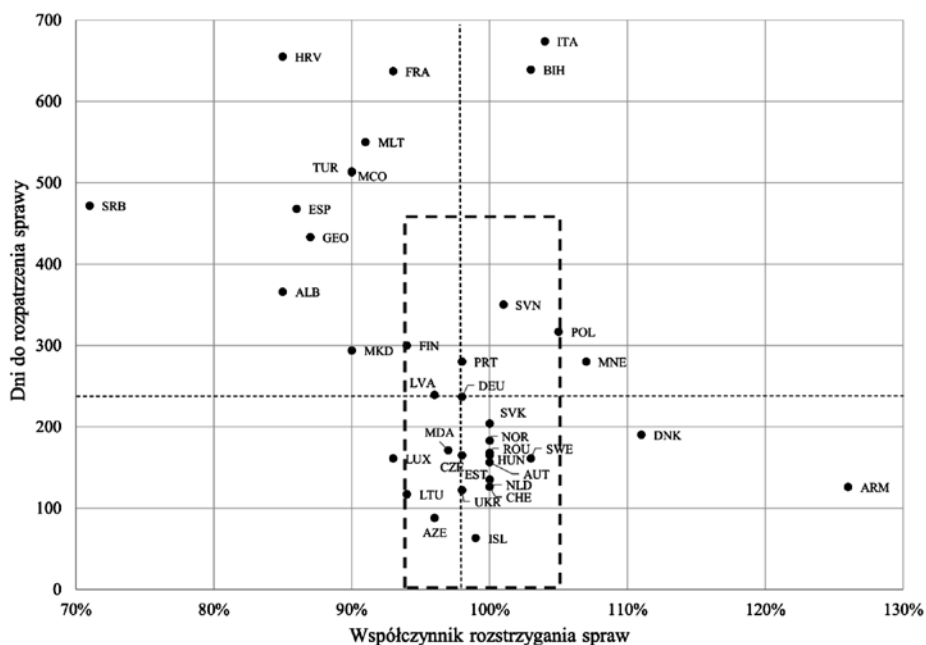
³³ M. Hamline, G. De Palo, *A ten-year-long “EU mediation paradox” – When an EU directive needs to be more ...directive*. Strasbourg 2018, s. 1-2.

³⁴ A. Rudolf, M. Cichowicz-Major, M. Matysiak, S. Pałka, W. Pieniążek, C. Przybył, *Diagnosis of the use of mediation and of the reasons for its lower than expected popularity*, Warszawa 2014, s. 6-7.

³⁵ Zgodnie z wytycznymi CEPEJ, współczynnik rozstrzygania spraw powinien zawierać się w przedziale 95-105%, podczas gdy liczba dni do rozpatrzenia sprawy nie powinna przekraczać dwukrotności mediany, zob. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *CEPEJ Indicators...*, *op.cit.*

się do narastania liczby oczekujących spraw. Obecna wartość wynosząca 105% oznaczać będzie – zakładając zdolność do jej utrzymania – że czas potrzebny do rozpatrzenia spraw będzie ulegał skróceniu, wraz z „nadganianiem” zaległych spraw. Docelowo Polska powinna zatem dążyć do skrócenia czasu potrzebnego do rozpatrzenia spraw do okolic europejskiej mediany wynoszącej 237 dni.

Rysunek 1. Przewidywana liczba dni do rozpatrzenia sprawy i współczynnik rozstrzygania spraw cywilnych i handlowych w pierwszej instancji w krajach europejskich w 2020 r.

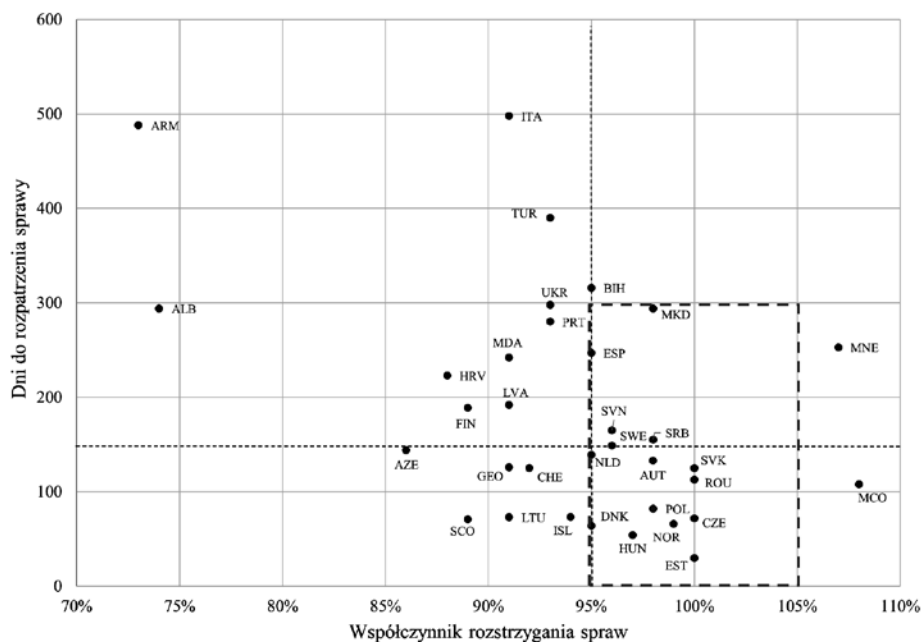

Źródło: European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *CEPEJ Indicators...*, op.cit.

Tożsamą metodykę analizy zastosowano w odniesieniu do spraw karnych (rys. 2). Tutaj można już zaobserwować świetny wynik Polski na tle państw europejskich, ze współczynnikiem rozstrzygania spraw wynoszącym 98% oraz czasem oczekiwania na rozpatrzenie sprawy wynoszącym 82 dni – znacznie poniżej europejskiej mediany, która wyniosła 149 dni. W przeciwieństwie do spraw cywilnych, w przypadku spraw karnych Polska odnotowała także spadek liczby dni potrzebnych na rozpatrzenie sprawy, który w 2010 r. wynosił 96 dni. Miało to miejsce pomimo

europejskiego trendu wzrostowego wspomnianego wskaźnika – mediana państw europejskich wzrosła ze 104 dni w 2010 r. do 149 dni w 2020 r. Można więc stwierdzić, że polski wymiar sprawiedliwości w zakresie spraw karnych jest wyjątkowo wydajny na tle państw europejskich³⁶.

Rysunek 2. Przewidywana liczba dni do rozpatrzenia sprawy i współczynnik rozstrzygania spraw karnych w pierwszej instancji w krajach europejskich w 2020 r.

Źródło: European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *CEPEJ Indicators...*, *op.cit.*

Kolejny obszar poddany analizie związany jest ze wskaźnikami dotyczącymi wymiaru sprawiedliwości, monitorowanymi przez organizacje takie jak Bank Światowy, Światowa Organizacja Własności Intelektualnej czy World Justice Project. Dotyczą one kwestii zarówno ilościowych, jak

³⁶ Warto jednak wspomnieć, że wzrost efektywności wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych mógł wiązać się także z pewnymi niedoskonałościami, utrudniającymi wsparcie podejrzanych i oskarżonych. Rzecznik Praw Obywatelskich Adam Bodnar wielokrotnie wypowiadał się w tej sprawie, wskazując na konieczność adekwatnej reformy systemu sądownictwa. Rozważania te znajdują się jednak poza zakresem zainteresowań niniejszej publikacji. Zob. pismo Rzecznika Praw Obywatelskich do Wicemarszałka Sejmu ws. reformy sądownictwa z 02.06.2020, VII.071.7.2020.CW.

i jakościowych, umożliwiając także wgląd w zagadnienia *stricte* finansowe. Wybrane zagadnienia zostały przedstawione w tabeli 2.

Tabela 2. Wybrane wskaźniki dotyczące wydajności wymiaru sprawiedliwości w Polsce na tle państw europejskich³⁷, 2020 r.

Wskaźnik	Polska	Mediana państw europejskich
Budżet przeznaczony na sądownictwo (EUR na mieszkańca)	52,12 €	42,25 €
Liczba sędziów na 100.000 mieszkańców	25,2	17,6
Liczba prokuratorów na 100.000 mieszkańców	15,3	11,1
Liczba prawników z wyłączeniem sędziów i prokuratorów na 100.000 mieszkańców	109,8	55,5
Koszt postępowania sądowego jako odsetek roszczeń	19,4%	22%
Stopa odzysku roszczeń w przypadku wygranej sprawy	60,9%	47%
Łatwość dochodzenia roszczeń (1-100)	64,4	68
Jakość procedur sądowych ³⁸ (0-18)	11	12
Jakość wymiaru sprawiedliwości w sprawach cywilnych ³⁹ (0-1)	0,63	0,66
Jakość wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych ⁴⁰ (0-1)	0,60	0,60

Źródło: European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *CEPEJ Indicators...*, *op.cit.*;
World Bank, *Doing Business 2020*. Washington, DC 2020, tabela z danymi w aneksie; World
Intellectual Property Organization, *Global Innovation Index 2020: Who Will Finance Innovation?*
Geneva 2020, s. 211-346; World Justice Project, *Rule of Law Index 2020*. Washington, D.C. 2020,
s. 32-160.

³⁷ Skład grupy analizowanych państw europejskich identyczny jak w tabeli 1.

³⁸ Wskaźnik jakości procedur sądowych mierzy stopień integracji dobrych praktyk sądowych w czterech obszarach: struktura sądów i postępowań, zarządzanie sprawami, automatyzacja sądów i alternatywne metody rozwiązywania sporów, zob. World Bank, *Enforcing Contracts methodology*, <https://archive.doingbusiness.org/en/methodology/enforcing-contracts> [dostęp: 24.03.2024].

³⁹ Na wskaźnik jakości wymiaru sprawiedliwości w sprawach cywilnych składają się zagadnienia dotyczące przystępności cenowej, (braku) dyskryminacji, (braku) korupcji, (braku) wpływu rządu na proces orzekania, (braku) opóźnień oraz integracji alternatywnych metod rozwiązywania sporów, zob. World Justice Project, *op.cit.*

⁴⁰ Na wskaźnik jakości wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych składają się zagadnienia dotyczące skuteczności dochodzeń, skuteczności orzekania, skuteczności systemu penitencjarnego, (braku) dyskryminacji, (braku) korupcji, (braku) wpływu rządu na proces orzekania oraz rzetelności procesu sądowego, zob. World Justice Project, *op.cit.*

I tak, zaczynając od nakładów, można zaobserwować z jednej strony, że wydatki na sądownictwo w Polsce wynoszą 52,12 EUR *per capita*, co jest wynikiem o niemal 25% wyższym od mediany państw europejskich, która wynosi 42,25 EUR *per capita*. Przekłada się to na znacznie wyższą liczbę sędziów (25,2 w porównaniu z medianą 17,6), prokuratorów (15,3 w porównaniu z medianą 11,1) a w szczególności pozostałych prawników (109,8 w porównaniu z medianą 55,5) na 100.000 mieszkańców.

Z drugiej strony, wyższe nakłady ze strony państwa oznaczają mniejsze obciążenia dla stron sprawy. Koszty postępowania sądowego wyrażone jako odsetek roszczeń wynoszą w Polsce 19,4% w porównaniu z medianą 22%. Przekłada się to także na wyższą stopę odzysku roszczeń w przypadku wygranej sprawy – wynosi ona aż 60,9% w porównaniu z medianą 47%. Świetne wyniki ilościowe w przypadku dochodzenia roszczeń przekładają się jednak – całkiem naturalnie – na niższą odczuwaną łatwość ich dochodzenia, która w Polsce wyniosła 64,4 w porównaniu z europejską medianą wynoszącą 68.

Kolejna grupa zagadnień związana jest z szeroko rozumianą jakością procesów sądowych. W ujęciu Banku Światowego istotne są tu m.in. takie zagadnienia, jak automatyzacja sądów i alternatywne metody rozwiązywania sporów, co przekłada się na nieco niższy wynik Polski (11) na tle mediany państw europejskich (12). Podobnie sytuacja kształtuje się w przypadku jakości wymiaru sprawiedliwości w sprawach cywilnych, gdzie Polska uzyskała wynik w wysokości 0,63 w porównaniu z europejską medianą 0,66, co może mieć związek m.in. ze składowymi wskaźnikami dotyczącymi wpływu rządu na proces orzekania⁴¹. Natomiast jakość wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych w Polsce wyniósł 0,60, co było wartością tożsamą z europejską medianą.

5. Wnioski

Wydaje się zatem, że wydajność polskiego wymiaru sprawiedliwości jest dość adekwatna do nakładów nań przeznaczanych. Na pochwałę zasługują tu w szczególności całokształt funkcjonowania systemu karnego

⁴¹ W latach 2014-2018 w związku z – nierzadko kontrowersyjnymi – reformami sądownictwa przeprowadzanymi przez rządzącą wówczas partię Prawo i Sprawiedliwość, wartość Indeksu Demokracji w Polsce spadła z 7,47 do 6,67, co przyczyniło się do eskalacji sporu polskiego rządu z Brukselą, zob. T. Kowalski, *The disrupted transformation of the Central European Countries. A slowdown or a new path?* „EIBAzine” 2019, no. 24, s. 10-16.

oraz stosunkowo niskie koszty postępowań w połączeniu z wysoką stopą odzysku roszczeń w przypadku spraw cywilnych i handlowych.

Niemniej jednak, w odniesieniu do postępowań cywilnych przez ostatnią dekadę można było zaobserwować niebezpieczny trend wzrostu oczekiwanej liczby dni do rozpatrzenia sprawy. Najprawdopodobniej jest to związane z równoległym narastaniem poziomu złożoności systemu prawnego w Polsce. Od 2016 r. można było bowiem zaobserwować wzmożony trend „nadprodukcji prawa” – w owym roku uchwalono aż 35 tys. stron nowych ustaw, rozporządzeń i umów międzynarodowych, a trend ten jest niestety kontynuowany aż po dziś⁴². Przekłada się to na zwiększone obciążenia finansowe firm, które zmuszone są rozbudowywać swoje działy prawne i *compliance*. W konsekwencji „otoczenie prawne coraz mocniej dusi biznes. Czas, energię i środki, które szefowie i pracownicy firm powinni przeznaczać na rozwój swoich przedsiębiorstw, muszą wykorzystywać na śledzenie i analizowanie przepisów”⁴³. Znajduje to także odzwierciedlenie w wyjątkowo wysokiej, na tle państw europejskich, liczbie prawników niebędących sędziami i prokuratorami w Polsce. Skomplikowane przepisy wpływają na zwiększoną ilość wpływających nowych spraw, które przez ostatnią dekadę przekraczały możliwości ich obsługi przez wymiar sprawiedliwości. Wpływa to na zamrażanie roszczeń na coraz dłuższe okresy czasu wraz ze wzrostem oczekiwanej liczby dni do rozpatrzenia sprawy. Wszystko to przyczynia się do – stosunkowo trudnego do zmierzenia aczkolwiek wysoce doniosłego – negatywnego wpływu systemu prawnego na rozwój gospodarczy Polski, jako że pula kapitału możliwego do przeznaczania na inwestycje i konsumpcję spada.

Można więc skłonić do przekonania, że polski wymiar sprawiedliwości w zakresie spraw cywilnych i handlowych wciąż wymaga pewnych reform. Pewnym „światłem w tunelu” jest tutaj fakt osiągnięcia przez sądownictwo współczynnik rozstrzygnięcia spraw w wysokości 105%, co umożliwi nadrobienie zaległości narosłych przez ostatnią dekadę. W dłuższym okresie warto jednak będzie wesprzeć wymiar sprawiedliwości w aspektach odnoszących się do jakości jego funkcjonowania, zamiast wyłącznie zwiększać jego budżet i poziom zatrudnienia. Mowa tu szczególnie o takich rozwiązaniach, jak automatyzacja i cyfryzacja sądów oraz rozwój alternatywnych, polubownych

⁴² Grant Thornton, *Barometr Prawa: Analiza stabilności otoczenia prawnego w polskiej gospodarce – edycja 10*, Warszawa 2024, s. 6-7.

⁴³ *Ibidem*, s. 17.

metod rozwiązywania sporów, które do tej pory obsługują nikły odsetek wszystkich postępowań. W szczególności w kontekście usług mediacyjnych warto będzie zadbać o poprawę edukacji polskich sędziów w tym zakresie bowiem obecnie wielu z nich wciąż traktuje mediatorów jako swoją konkurencję, zamiast postrzegać ich działalność za komplementarną i wspierającą sprawność wymiaru sprawiedliwości w Polsce.

Bibliografia

Literatura

Acemoglu, D., Robinson, J.A., *Dlaczego narody przegrywają*, Poznań 2014.

Bae, K.H., Goyal, V.K., *Creditor Rights, Enforcement and Bank Loans*, „Journal of Finance” 2009, vol 64, no. 2.

Balcerowicz, L., Rzońca, A., *Zagadki wzrostu gospodarczego. Siły napędowe i kryzysy – analiza porównawcza*, Warszawa 2010.

Bichia, M., *Advantages of Mediation in Civil Disputes*, „Law and World” 2023, vol. 9, no. 3.

Casas-Arce, P., Sais, A., *Owning versus Renting: Do Courts Matter?*, „Journal of Law and Economics” 2010, vol. 53, no. 1.

Coase, R.H., *Firma, rynek i prawo*, Warszawa 2013.

Costello, C., van Dijk, F., Giorgi, S., Griškevič, L., Holm, F.E., Requena, D.L., Mathews, E., Meilutis, N., Sicking, N., Larssen, W.S., *Economic value of the judiciary. A pilot study for five countries on volume, value and duration of large commercial cases*, The Hague 2021.

European Commission, *European Semester Thematic Factsheet: Effective Justice Systems*. Brussels 2017.

Grant Thornton, *Barometr Prawa: Analiza stabilności otoczenia prawnego w polskiej gospodarce – edycja 10*, Warszawa 2024.

Hamline, M., De Palo, G., *A ten-year-long “EU mediation paradox” – When an EU directive needs to be more ...directive*, Strasbourg 2018.

Ippoliti, R., Melcarne, A., Ramello, G.B., *Judicial efficiency and entrepreneurs’ expectations on the reliability of European legal systems*, „European Journal of Law and Economics” 2015, vol. 40, no. 1.

Johnson, S., McMillan, J., Woodroof, C., *Courts and Relational Contracts*, „Journal of Law, Economics and Organisation” 2002, no. 18.

Jurgilewicz, M., Kmiotek, K., Dankiewicz, R., Misiuk, A., *Mediation in Civil Matters as an Example of the Method Used in Legal Security Management and Optimization of Costs of Proceedings*, „Journal of Security and Sustainability Issues” 2019, vol. 9, no. 2.

Kowalski, T., *The disrupted transformation of the Central European Countries. A slowdown or a new path?* „EIBazine” 2019, no. 24.

Lima, V., Gomez, M., *Access to Justice: Promoting the Legal System as a Human Right*, w: *Peace, Justice and Strong Institutions*, red. W.L. Filho, A.M. Azul, L. Brandli, A.L. Salvia, P.G. Özuyar, T. Wall. Cham 2020.

Messick, R.E., *Judicial reform and economic development: a survey of the issues*, „The World Bank Research Observer” 1999, vol 14, no. 1.

NATO Public Diplomacy Division, *Defence Expenditure of NATO Countries (2014-2023)*, Brussels 2023.

North, D.C., *Zrozumieć przemiany gospodarcze*, Warszawa 2014.

Organisation for Economic Cooperation and Development, *Government at a Glance 2021*, Paris 2021.

Piątkowski, M., *Złoty wiek: Jak Polska została europejskim liderem wzrostu i jaka czeka ją przyszłość. Wydanie drugie rozszerzone*, Warszawa 2023.

Polski Komitet Energii Elektrycznej, *Polska ścieżka transformacji energetycznej*, Warszawa 2022.

Rudolf, A., Cichowicz-Major, M., Matysiak, M., Pałka, S., Pieniążek, W., Przybył, C., *Diagnosis of the use of mediation and of the reasons for its lower than expected popularity*, Warszawa 2014, s. 6-7.

Shtefan, A., Prytyka, Y., *Mediation in the EU: Common Characteristics and Advantages over Litigation*, „InterEULawEast: Journal for the international and european law, economics and market integrations” 2021, vol. 8, no. 2.

World Bank, *Doing Business 2020*. Washington, DC 2020.

World Intellectual Property Organization, *Global Innovation Index 2020: Who Will Finance Innovation?* Geneva 2020.

World Intellectual Property Organization, *Global Innovation Index 2023: Innovation in the face of uncertainty*. Geneva 2023.

World Justice Project, *Rule of Law Index 2020*, Washington 2020.

Xu, G., *The role of law in economic growth: A literature review*, „Journal of Economic Surveys” 2011, vol. 25, no. 5.

Akty prawne

Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/52/WE z dnia 21 maja 2008 r. w sprawie niektórych aspektów mediacji w sprawach cywilnych i handlowych (Dz.U. UE L z dnia 24 maja 2008 r.).

Materiały legislacyjne

Pismo Rzecznika Praw Obywatelskich do Wicemarszałka Sejmu ws. reformy sądownictwa z 02.06.2020, VII.071.7.2020.CW.

Źródła internetowe

Biuro Inwestycji i Cykli Ekonomicznych, *Niezależność sądów a gospodarka*, <http://biec.org/niezaleznosc-sadow-a-gospodarka/> [dostęp: 22.03.2024].

European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *Country overview: Poland*, <https://public.tableau.com/app/profile/cepej/viz/OverviewEN/Overview> [dostęp: 23.03.2024].

Forum Obywatelskiego Rozwoju, *Dobre prawo – lepszy rozwój*, <https://for.org.pl/pl/Dobre-prawo---lepszy-rozwoj> [dostęp: 22.03.2024].

Gold, S., *World Bank's scandal-hit 'Doing Business' seeks redemption with revamp*, <https://www.devex.com/news/world-bank-s-scandal-hit-doing-business-seeks-redemption-with-revamp-104949> [dostęp: 22.03.2024].

ngo.pl, *Sądownictwo, państwo prawa a rozwój gospodarczy*, <https://publistyka.ngo.pl/sadownictwo-panstwo-prawa-a-rozwoj-gospodarczy> [dostęp: 22.03.2024].

Polskie Wydawnictwo Naukowe, *Słownik języka polskiego – przewidywalność*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/przewidywalno%C5%9B%C4%87.html> [dostęp: 23.03.2024].

Wąsowska, A., *Analiza 5/2015: Mediacja szansą na usprawnienie wymiaru sprawiedliwości*, <https://for.org.pl/pl/a/3503,analiza-52014> [dostęp: 23.03.2024].

World Bank, *Enforcing Contracts methodology*, <https://archive.doingbusiness.org/en/methodology/enforcing-contracts> [dostęp: 24.03.2024].

World Bank, *World Bank Group to Discontinue Doing Business Report*, <https://www.worldbank.org/en/news/statement/2021/09/16/world-bank-group-to-discontinue-doing-business-report> [dostęp: 22.03.2024].

World Justice Project, *WJP Rule of Law Index*, <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global> [dostęp: 23.03.2024].

ISSN: 1689-6122

e-ISSN: 2719-311X

www.probacja.com

Ministerstwo
Sprawiedliwości
